

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 821.512.154:37.013(043.3)

ТАИРОВА КАЛБҮБҮ АКМАТЖАНОВНА

**КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ
ОКУУЧУЛАРДЫ МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛОО**

13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчиси:

педагогика илимдеринин доктору,

профессор Алимбеков А.

Бишкек – 2021

МАЗМУНУ

Киришүү	3
I Глава. Мекенчилдикке тарбиялоо жана көркөм адабияттын таанымдык тарбиялык мааниси тууралуу илимий көз караштардын өнүгүшү.	
1.1. “Мекенчилдик”, “Мекенчилдикке тарбиялоо” маселелерине байланыштуу көз караштардын ретроспективасы	10
1.2. Көркөм чыгармаларды окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун булагы жана каражаты катары изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү.....	18
Биринчи глава боюнча корутунду.....	34
II ГЛАВА. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоо процессин изилдөөнүн методикасы жана материалдары	
2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору	36
2.2. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо идеяларынын чагылдырылышы.....	42
2.3. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процессинин модели жана аны жүзөгө ашыруунун педагогикалык шарттары.....	72
2.4. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процессин практикалык-технологиялык жактан камсыздоо.....	94
Экинчи глава боюнча корутунду.....	127
III ГЛАВА. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоо боюнча эксперименталдык тажрыйба иштеринин мазмуну жана натыйжалары.	
3.1. Эксперименталдык иштердин жүрүшү	129
3.2. Эксперименталдык иштердин натыйжалары	150
Үчүнчү глава боюнча корутунду.....	158
Жалпы корутунду жана практикалык сунуштар.....	159
Колдонулган адабияттар.....	163

Киришүү

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Мезгилдүү басма сөздөрдө, социологиялык иликтөөлөрдө такай белгиленип келе жаткандай азыркы кыргыз коомунда мекенчилдик аң-сезимдин салттуу дөөлөттөрү барган сайын бошондоп, коом мүчөлөрүнүн көз караштарында, жүрүм-турумунда кайдыгерлик, эгоизм, индивидуализм илдеттери күч алып, мамлекетке жана анын социалдык институттарына карата сый-ызаатсыз мамиле тамыр жая баштады. Көпчүлүк жаштардын өлкөбүздөгү утурумдук экономикалык кыйынчылыктардан улам ата-журттан алыс өнүккөн өлкөлөрдөн орун-очок алып, жарандыгын алмаштырууга умтулуулары мамлекетибиздин келечеги үчүн өтө кооптуу ишаарат. Мындай кубулуш туруктуу тенденцияга айланып бара жатканын жалгыз эле экономикалык кырдаалга шылтап жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоонун бүгүнкү тарыхый-социалдык реалийлерге шайкеш келген таасирдүү каражаттарын издөө жана иликтөө жаатында педагогика илими да өтө эле пассивдүү позицияны карманып пессимистик маанай жаратып келет. Жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоонун узак кылымдардын сынынан өтүп, бирок азыр объективдүү жана субъективдүү себептерден улам колдон чыгып бара жаткан каражаттардын бири – бул көркөм сөз дөөлөттөрү. Адабият менен таалим-тарбиянын тамырлаштыгы адамзат маданиятынын тарыхы аркылуу тастыкталган. Көркөм адабият педагогикалык билимдердин булагы, тарбиялоонун таасын каражаты катары улуу философ педагогдордун эч кимисин кайдыгер калтырган эмес. Алсак, орус элинин улуу педагогу К.Д. Ушинский «Ар бир эл адабиятын да өз түшүнүктөрүнө жараша адам кандай болуш керек деген ишенимдерин туюнтат» - деп белгилеген. Анын ою боюнча «...уламыштар, поэзия адабият – алардын тарыхый турмушунан жаралгандардын баары алардын чыныгы мектебин түзгөн» [193, 240-256 б.б.].

Улуу педагогдун бул ойлорун тастыктаган мисалдар бардык элдердин тарыхый тажрыйбаларынан кезигет. Алсак, байыркы Грециянын атактуу философ жана агартуучусу Аристотель Александр Македонскийдеги эр

жүрөктүүлүк, тайманбастык менен айкөлдүктүн айкалышын калыптандырууда Гомердин «Илиадасына» таянган. Ырасында эле, тарыхый педагогикалык маалыматтарда белгиленгендей Гомердин «Илиадасы» гректердин ондогон муунун тарбиялоонун программасы, мектеби катары кызмат кылган. Ошондуктан Платон «Мамлекет» деген эмгегинде «Илиада» турмуштун туура жолуна салуучу нускалар деген жалпыга жайылган көз карашты ырастоо менен «... акын Элладаны тарбиялаган» - деп жазган. Адамдар гректер турмушу үчүн тутка болоорлук эреже нормаларды Гомердин чыгармаларынан табышып аларды үйрөнүп, тарбияланышкан. Ушундай эле кубулуш кыргыз элинин салттуу педагогикалык маданиятынын тарыхынан да таасын байкалат. Анткени, кыргыздар да көркөм сөз баалуулуктарын адамды турмуштун туура жолуна салуу боюнча билим жана тажрыйбалардын эң башкы, эң таасирдүү булагы жана каражаты катары карашкан.

Салттуу кыргыз коомунда таалим нускалар көркөм сөз үлгүлөрүндө катталып, сакталып ошол каражаттар аркылуу таралып ишке ашып келген. Азыркы коомдук практикадагы адабияттын таанымдык жана тарбиялык функциясы жөнүндө сөз кылганда эки тенденция ачык баамдалат. **Биринчиси**, балдар дүйнөсүн жана аларды тарбиялоонун татаал кубулуштарын сүрөткердин жана педагогдун көзү менен көрүп, жүрөгү менен кабылдап ал аркылуу олуттуу педагогикалык идеяларды, ой корутундуларды жаратуу жана жалпы массага жеткирүү тажрыйбалары. Мунун классикалык үлгүлөрү катары, Ф. Рабленин «Гаргантюа жана Пантагрюэль», Ж.Ж. Руссонун «Эмиль же тарбиялоо жөнүндө», И. Г. Песталоццинин «Аккуу ыры», А. С. Экзюперинин «Кичинекей ханзаада», А.С. Макаренконун «Педагогикалык поэма», А. Гайдардын «Тимур жана анын командасы», Корней Чуковскийдин «Экиден бешке чейин» жана башка чыгармаларын кошууга болот. **Экинчиси**, көркөм адабият бардык коомдук илимдердин өкүлдөрү тарабынан кадыресе таанымдык булак катары бааланып келген. Алсак, таанымал тарыхчылар, В. Плеханов, В.О. Ключевский, Н. И. Костомаров, Н. П. Драгомановдор, психологдор Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, И.В. Страхов, Б. М. Теплов, В.П. Зинченколор өз эмгектеринде

көркөм адабиятты илимий таанымдын булагы катары кеңири колдонушкан. Ал эми көркөм адабиятты педагогикалык болумушту изилдөөнүн булагы катары кароонун илимий – теориялык негиздери М.М.Бахтин, Г.Н. Волков, А.С. Роботова, Э. А.Абдулатипова, А.Алимбеков, А. Муратов сыяктуу ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган.

Азыркы мектептин адабият сабактарынын окуу программаларына кирген кыргыз акын, жазуучуларынын чыгармаларынын тарбиялык мааниси белгилүү өлчөмдө А. Муратов, С. Байгазиев, С. Рысбаев, Р. Курманходжаева, Н.Асипова, А. Калдыбаева, А. Алимбеков, Г. Абдымомунова сыяктуу педагог изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде колго алынган. Бирок, кыргыз педагогикасынын азыркы фонунда мектептин адабият сабагынын программасында орун алган кыргыздын акын жазуучуларынын чыгармалары аркылуу окуучуларды **мекенчилдикке тарбиялоо** маселелери атайын изилденген эмес.

Ошентип, учурда кыргыз акын–жазуучуларынын адабий чыгармаларындагы мекенчилдик темасынын жыштыгы менен алардын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүнүн илимий өңүттө ачыкталбай келе жаткандыгы;

– мектептин адабият сабагынын программасында кыргыз акын–жазуучуларынын мекенчилдикке тарбиялоо мүмкүнчүлүгү кеңири чыгармаларынын арбын экендиги бирок аларды натыйжалуу колдонуунун педагогикалык шарттарынын иштелип чыкпагандыгы;

– кыргыз акын жазуучуларынын көркөм чыгармаларындагы мекенчилдик темасынын кеңири болгондугу менен аларды системалаштыруунун жетишсиздиги.

Жогоруда белгиленген илим менен практикадагы ажырым бизге изилдөөнүн проблемасын кыргыз жазуучуларынын чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоонун педагогикалык шарттары кандай? – деп айкындоого мүмкүнчүлүк берди.

Белгиленген проблема “*Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо*” аттуу темада илимий изилдөө жүргүзүүгө түрткү болду.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илим мекемелери жүргүзгөн негизги изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын 2015-2020-жылдардагы илим-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз акын жазуучуларынын мектеп программасынын курамындагы көркөм чыгармаларынын мекенчилдикке тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн талдоо жана алар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун моделин жана педагогикалык шарттарын айкындоо.

Изилдөөнүн максатын коюуда биз төмөндөгүдөй **илимий божомолдон** чыктык:

- кенири чагылдырылган мекенчилдик темаларды, идеяларды окуучуларга жеткириш үчүн аларды мекенчилдикке тарбиялаш үчүн атайын бир педагогикалык шарттарды иштеп чыгуу керек;
- окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо ишинде тарбиялоонун структуралык жана функционалдык модели иштелип чыкса, ошол моделге карата окутуу тарбиялык иштер жүргүзүлсө, тарбиялык иштин натыйжасы артат деген гипотезадан чыктык.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Көркөм адабият аркылуу мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоонун теориялык негиздерин, социалдык педагогикалык өбөлгөлөрүн аныктоо.
2. Кыргыздын акын жазуучуларынын мектептин адабият сабагынын курамындагы көркөм чыгармаларынын мекенчилдикке тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтүү.
3. Кыргыз акын жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун моделин жана педагогикалык шарттарын айкындоо.

4. Аныкталган педагогикалык моделдин жана шарттардын натыйжалуулугун эксперимент аркылуу текшерүү жана жыйынтыктоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. Көркөм адабият аркылуу мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоонун теориялык негиздери, социалдык педагогикалык өбөлгөлөрү аныкталды. Кыргыздын акын жазуучуларынын мектептин адабият сабагында орун алган көркөм чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо мотивдери типтештирилип, азыркы тарбиялоо процесси үчүн баалуулугу ачылып көрсөтүлдү. Окуучуларды кыргыз акын–жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун принциптерин, этаптарын, методдорун ичине алган модели иштелип чыгып, анын педагогикалык шарттары аныкталды. Айкындалып негизделген педагогикалык шарттардын, практикалык-технологиялык каражаттардын эффективдүүлүгү эксперимент аркылуу текшерилип практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси: изилдөөнүн натыйжалары мугалим-тарбиячыларды көркөм адабиятка педагогикалык баалуулуктардын булагы катары мамиле кылууга багыттайт, мектеп мугалимдерин окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларын пайдалануу боюнча теориялык жактан негизделген жана практика жүзүндө сынактан өткөрүлгөн билимдер менен камсыз кылат. Жогорку окуу жайларда болочок мугалимдерди тарбиялык ишмердүүлүккө даярдоонун мазмунун жана методикасын өркүндөтүүдө колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

1. Окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо адабият чыгармалары төмөнкүдөй функцияларды аткара тургандыгы белгилүү болду: балдар чөйрөсүндө мекенчил инсандардын идеалын, баалуулуктарын коллективдүү таанытып бириктирүүчү коммуникатор; тарбиячы мугалимге окуучулардын мекен жана мекенчилдик тууралуу сезим туйгуларын, баалуулуктарын таанытуучу каражат; ата мекен, туулган жерге карата ички түйшөлүүлөрүн тереңдетип, сүйүүсүн арттыруучу, толуктоочу, ошондой эле өздөрүнүн мекен алдындагы атуулдук парзын, социалдык

ролуна карата рефлексиясын жаратып өзүн өзү тарбиялоонун каражаты экендигин белгилөөгө болот.

2. Кыргыздын акын жазуучуларынын мектептин адабият сабагында орун алган чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо идеяларын жана тажрыйбаларынын төмөнкүдөй идеялык тематикалык алкактарын бөлүп көрсөтүүгө болот: “ата мекендин образы”; жазуучу, акындар тарабынан элдик эпостордун негизинде жазылган чыгармалардагы мекенчилдикке тарбиялоонун салттык баалуулуктары; кыргыз эл ырчылары менен профессионал акындар поэзиясындагы, эл жерди сагынуу, элчилдикке, мекенчилдикке тарбиялоо мотивдери; кыргыз акын–жазуучуларынын прозалык чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо тажрыйбалары ачыкталды.

3. Кыргыз жазуучуларынын чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процесси анын максат, милдет жана мазмундук компоненттеринен, жүзөгө ашыруунун принциптеринен, методдорунан, натыйжаларды баалоо критерийлеринен, аларды жүзөгө ашыруунун төмөнкүдөй педагогикалык шарттарды сунуштоого болот: мугалимдердин көркөм адабиятка таасирдүү тарбия каражаты, позициясы жана ага шайкеш компетенттүүлүгү; адабият сабактарында окутуу жана тарбиялоо методдорунун өз ара айкалышын камсыз кылуу; көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо иштерин мектептин окуу-тарбиялык процесстин бардык компоненттеринде орун берүү.

4. Эксперименталдык–тажрыйба иштеринин натыйжалары сунушталган модель жана аны жүзөгө ашырууга багытталган педагогикалык шарттардын, метод ыкмалардын илимий-практикалык негиздүүлүгүн тастыктайт.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: Диссертациядагы эмпирикалык жана эксперименталдык изилдөөлөрдүн илимий натыйжалары, коргоого сунушталган жоболор изденүүчү тарабынан жеке иштелип чыккан.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы: Изилдөөнүн башкы идеялары, жыйынтыктары жана кортундулары республикалык илимий-практикалык конференцияларда жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин педагогика жана психология

кафедрасынын отурумдарында, эксперимент өткөн мектептердин мугалимдеринин кеңешмелеринде угулду жана талкууланды.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышынын толуктугу:

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары боюнча 8 макала, анын ичинен 2 макала РИНЦ системасында жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч главадан жана алардан пайда болгон корутундулардан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү 180 бет.

I ГЛАВА. МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛОО ЖАНА КӨРКӨМ АДАБИЯТТЫН ТААНЫМДЫК ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ ТУУРАЛУУ ИЛИМИЙ КӨЗ КАРАШТАРДЫН ӨНҮГҮШҮ.

1.1. “Мекенчилдик”, “Мекенчилдикке тарбиялоо” маселелерине байланыштуу көз караштардын ретроспективасы.

Уламалуулук илимдин өнүгүшүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн бири болгондуктан ар кандай изилдөө анда мурда аткарылган илимий адабияттарды анализдөө менен башталат. Мурдагы изилдөөлөрдө айкындалган түптүү натыйжалар белгилүү өлчөмдө кийинки изилдөөлөргө теориялык негиз катары кабыл алынышы мүмкүн. Теориялык негиз дегенде тигил же бул маселени анализдөө, ачыктоого өбөлгө, таяныч болгон көз караштардын тутумун түшүнөбүз. Бул салттык логикага ылайык көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо маселеси анын теориялык негиздерин түзгөн бир катар көз караштарды түшүнүктөрдү тактап алууну талап этет. Алардын эң үстүңкү катмарын “мекен”, “ата журт”, “тарбия”, “мекенчилдикке тарбиялоо”, “адабият”, “көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоого” байланыштуу илимий көз караштар түзөт. Ошону менен бирдикте аталган маселе кош кабат дисциплиналар тармагына таандык болгондуктан колдонулган булактар арасында илимий эмгектерден сырткары адабият, маданият өкүлдөрүнүн пикирлери да анализге алынды.

“Ата журт” түшүнүгү “ыйык топурак”, “ата-бабалар конушу” “ата-бабалардын рухтары жана мүрзөлөрү жайгашкан жер” деген маанини билдирет. Кыргыз тилинде “журт” сөзү эл маанисинде колдонулат. [20, 5-6]. “Эрдин бир журту - өз эли, бир журту - кайыны, бир журту – таекеси”-деп айтылат элде. “Ата журт” түшүнүгү “ата-бабалар конушу” “ата-бабалардын сөөктөрү калган жер” деген мааниге ээ. Байыркы түрктөр кайсы жердин суусун ичсе, алар ошол жерди Ата Журт катары эсептешкен. Азыр деле хакастарда «ата жер-суу» («ада

чир-суу») туулган жер, Мекен деген маанини туюнтат. Эпосто «жер-суу» мекенди туюнткан метафора катары айтылып калган.

“Мекен” орусчада «Отечество», «Отчизна» деп аталса англис тилинде «мать» (англ. motherland) сөзү «өзүбүз, өз жерибиз» («родные, свои места») – деген мааниге ээ [162, 515-б.]. Мекенчилдик кыргыз тарыхынын бардык мезгилдеринде инсандын мекен менен сыймыктануусун, сүйүүсүн, аны коргоого көп кырдуу даярдыгын камтыган коомдук аң-сезимдин жетилгендиги жана ошону менен бирдикте өтө катаал адептик принцип болгон. Мекенчилдик – эң оболу жан дүйнөнүн, рухтун абалы. Кыргыз элинин коргонор чеби да, эң күчтүү, эң ишенимдүү куралы да мекенчил, элчил урпактарды, “эр”, “эрен”, “шерлерди” тарбиялоо системасы болгон. [20, 4-б.]

Мекенге сүйүү жана мекенчилдикке тарбиялоо түшүнүктөрү философиялык өңүттө бир катар фундаменталдуу эмгектерде каралган. Алсак, философиянын классиктеринин бири Кант адамдардын коом алдындагы жоопкерчилигин “парз” жана “мажбур милдеттер” катары айрымалуу караган.

Г.Ф. Гегельдин идеялары да мекенчилдик деген түшүнүктүн саясий жактан каралуусуна түрткү берген. Анын пикиринде, мамлекет адамдардын жеке укуктарын коргогондуктан, жеке адам деле мамлекет үчүн өз жыргалчылыгын курмандыкка чалса болот жана мекенчилдик деген түшүнүк мамлекеттин толуктугун жана чексиздигин түшүнүүгө негизделиши керек деп эсептеген [70, 70-б.].

Россияда мекенчилдик бардык мезгилдерде эң башкы коомдук баалуулук катары эсептелип көп кырдуу булактарда катталган. В. И. Дальдын сөздүгүндө « мекенчил » бул Ата Мекенин сүйгөн, анын бакубат жашоосу үчүн кам көргөн, Ата Журтуна берилген, мекенчил инсан катары чечмеленген [76, 145-б.]. Орус тарыхы менен маданият таануу жана таалим-тарбия тармагында бул түшүнүккө кайрылбаган ойчулдар чанда кездешет. Бул өңүттө ата мекенге сүйүү менен жалпы адамзаттык баалуулуктардын айкалышын жактаган прогрессивдүү ойлор басымдуу болгонун көрөбүз. Алсак, адабият таануучу В. Г. Белинский мекенге сүйүү же мекенчилдик өз ичине жалпы адамзаттык баалуулуктарды

жана идеалдарды камтышы зарылдыгын жактаган. Тарыхта акын жана философ катары таанымал В.С. Соловьев : «чыныгы мекенчил жалпы адамзаттагы улуттук дөөлөттөргө жана өз элиндеги адамзаттык баалуулуктарга кызмат өтөөнү бирдей парз катары карайт», - деп жазган. [175, 378-б].

Орустун классикалык педагогикасында жана анын мураскери болгон Советтик педагогикада мекенчилдикке тарбиялоонун концептуалдуу негиздери, түшүнүктөрү К.Д.Ушинский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинскийдин эмгектеринде атайылап тыкыр айкындалганын көрүүгө болот. К.Д. Ушинскийдин пикиринде “Өзүн жакшы көрбөгөн адам болбогондой эле, Ата Мекенин сүйбөгөн адам болбойт. Бул сүйүү адамдын жан дүйнөсүнүн негизин түзүп жеке өзүнүн, үй бүлөсүнүн, уруусунун чабал жактары менен күрөшүүдөгү бекем таяныч» [192, 417-б]. Чындыгында эле эл жерине күйгөн адам гана анын кем өксүктөрүн жашырбай ачык айтып, ондоп түзөөгө ыкластуу мамиле жасайт. А.С. Макаренко тарабынан жаранды Ата мекендин кызыкчылыгы үчүн эмгектенүүгө үйрөтүү, тарбиялоонун теориясы жана практикасы катары түптөлгөн. А.С. Макаренкоун пикиринде, мекенчил адам «өзүнүн жеке иши, жеке мейкиндиги, жеке ыкмасы же иштөө куралы жана үй-бүлөсү менен гана чектелбестен, өзүнүн айланасындагы адамдардын иштерин, жашоосун жана жүрүм-турумун да көрө билип, аларга өзүнүн сөзү менен гана эмес, иштери менен да жардам көргөзө билиши керек» [130, 110-б.]. В.А. Сухомлинский, А.С. Макаренко сыяктуу эле жаңы реалдуу айыл мектебинин шартында окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун теориясын жана практикасын тыкыр иштеп чыккан педагогдордун катарында турат. Анын “Жүрөктөгү ата мекен”, “Гражданиндин жаралышы” аттуу эмгектери илимий жана педагогикалык коомчулук тарабынан өтө баалуу эмгектер катары кабылданган. Бул китептердин өзөгүн атуулдук ариети жогору, өлкөнүн, маданияттын мекенчил ун тарбиялоо идеялары түзгөн. В.А. Сухомлинскийдин пикиринде баладагы мындай сезим жана тажрыйбалар туулган жердин табиятын, ата энесин, эне тилди, ата бабалардын даңктуу тарыхын урматтоо жана сүйүүдөн башталат. [179, 79-б]. Аталган педагогдордун ой тажрыйбалары

башка идеологиялык баалуулуктардын тутумунда калыптангандыгына карабастан мекенчилдикке тарбиялоонун теориялык негиздери тууралуу илимий адабияттардын арасынан А.Н. Вырщиков, А.В. Беляев, Б.Т. Лихачев, И.Ф. Харламов, Ю.К. Бабанский, Г.Н. Волковдун эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот. А.Н. Вырщиков мекенчилдик тун табигый, руханий-адептик негиздерин, саясий негиздерин бөлүп көрсөтөт. Анын пикиринде мекенчилдик адамдарды руханий карым-катыштар жана ыймандык милдеттер (парыздар) менен бириктирип турат. Ошону менен бирдикте мекенчилдик эл тарабынан учурдагы бийликти, мамлекеттин саясий түзүмүн, келечек мүдөөлөрүн колдошун да талап этет [65, 95-б].

А.В. Беляевдин пикиринде мекенчилдик Ата Журттун кызыкчылыктарына туура келген ишмердиктен көрүнөт. Ошону менен бирдикте тоталитардык коомдордо «Андыктан башкаруучу төбөлдөрдүн кызыкчылыктарына туура келген нерселердин баары Мекен үчүн пайдалуу деп эсептелип калат. Бул социалдык, саясий катаклизмдердин натыйжасында бийликтин элге каршы саясатына нааразы болгондор Мекенин жектеп, өз элин жаман көрүп, атүгүл ага кас да болуп калат" [44, 204-б]. Н.М. Снопко, Л.В. Филатова, А.С. Целовальникова жана башкалардын изилдөөлөрүнө ылайык мекенчилдикке байланышкан муктаждыктар жана мекенчилдикке шыктандыруучу нерселер мекенчилдик деген түшүнүктүн бөлүгү болуп саналат. Мекенчилдикке байланышкан муктаждыктар төмөнкү нерселерден турат: мамлекеттин тарыхый-маданий салттарына жана коомдун өнүгүүсүнүн стратегиялык концепцияларына кызыгуу, Мекендин намысын жана кадырын бардык шарттарда коргоого умтулуу, ошондой эле мамлекеттин кубаттуулугун жана көз карандысыздыгын жеке иш-аракеттер менен бекемдөө [174, 42-б].

Биздин изилдөө үчүн советтик мекенчилдик тун мазмунун талдаганда И.Ф.Харламовдун бул түшүнүккө өз маданиятын жакшы көрүүчүлүктү жана ага берилгендикти кошо камтыган аныктамасы маанилүү болуп турат. мекенчилдик түшүнүгүн караштырууда Б.Т. Лихачевдун пикири да бизди кызыктырат. Ал бул түшүнүк Мекенди, туулуп өскөн жерди сүйүүнү, өз элинин

тарыхый эрдиктери менен сыймыктануу сезимин да камтыйт деп эсептейт [127, 47-б]. Ошентип, мекенчилдик тун ички түзүмүнө төмөнкүдөй компоненттер кирет: мекенчилдик аң сезим, мекенчилдик сезимдер, сабырдуулук, мекенчилдик ишенимдер жана мекенчилдик жүрүм-турум көндүмдөрү. Мекенчилдикке тарбиялоонун тарыхый-элдик багыты – элдик-мекенчилдик, тарыхый-мекенчилдик, социомаданий, этнопедагогикалык жана тарыхый багыттарды бириктирет. Бул багыттын максаты – адамды өз элинин тарыхын жана маданиятын билүүгө, түшүнүүгө жана сыйлоого, өз улутуна таандык болгондугу үчүн сыймыктанууга, ошондой эле өз улутунун ыйык нерселерин жана символдорун сыйлоого тарбиялоо. Бул маселелер Алимбеков А. , Валеев И.И., Волков Г.Н., Гашымов А.Г., Горбова М.А., Корчагин Е.Н., Стельмаховича М.И., Ханбикова Я.И., Хантибидзе А.Ф. жана башкалардын эмгектеринде ачыкталган.

Мектепте окуу предметтери аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо маселелери И.Е.Белухина, Е.И.Деренский, Ю.В.Лазарев, А.Н.Любарский, Р.Л.Рождественская, В.Н.Устякиндрер, мекенчилдикке тарбиялоодо музейлердин, искусство жана маданият баалуулуктарынын мүмкүнчүлүктөрү В.А. Пекшн, А.Е. Мешковдун, театрдын мүмкүнчүлүктөрү И. И. Шигапованын, көркөм сүрөт искусствосунун мүмкүнчүлүктөрү Е.Л. Суздальцевдин эмгектеринде колго алынган.

Кыргызстандын өкмөтү тарабынан “Кыргыз Республикасындагы жарандык-мекенчилдик тарбия жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору бекитилген. Мыйзамга ылайык жарандык-мекенчилдик тарбия түшүнүгүнө төмөнкүдөй аныктама берилген “ Жарандык-мекенчилдик тарбия – бул, Мекенди сүйүүнү жана тынчтыкка ыктоону, ички эркиндикти жана мамлекеттик бийликти, мамлекеттик символиканы сыйлоону, ар-намыстуулук сезимин жана тартиптүүлүктү, улуттук сезимдин жана улуттар аралык карым-катнаштар маданиятынын шайкештигин, ошондой эле өзүнүн саясий, адеп-ахлактык жана укуктук тандоосу үчүн, турмуштук ийгиликке жетишүү максатында өзүнүн жөндөмдөрүн максималдуу түрдө өнүктүрүү үчүн

жоопкерчилигин бекемдөөнү камтыган инсандык сапаттарды калыптандыруунун максаттуу, адеп-ахлактык жактан шартталган процесси” [122].

Мыйзамдын 13 – беренесинде жарандык-мекенчилдик тарбия улуттук тарбиянын идеалы катары “Мекендин тагдырын өзүнүн тагдырындай кабыл алган, өзүнүн өлкөсүнүн азыркы учуру жана келечеги үчүн жоопкерчиликти сезген, Кыргыз Республикасынын бирдиктүү элинин руханий жана маданий каадаларына сиңирилген, Кыргыз Республикасынын жогорку адеп-ахлактуу, чыгармачыл, компетенттүү жараны улуттук тарбиянын идеалы болуп саналат” –деп белгиленет.

Кыргыз педагогикасынын фонунда окуучу жаштарды мекенчилдикке тарбиялоо багытында бир катар изилдөөлөр аткарылган. Алардын басымдуу бөлүгү “Манас” эпосунун дөөлөттөрүнө байланышкан. Алсак, Т.Ормоновдун «Древнекиргизское педагогическое воззрение» (по эпосу «Манас») (1972) аттуу кандидаттык диссертациясында негизинен эпостогу мекенчилдик мотивдер талдоого алынган [150, 38-б.]. Г.А Абдымомунованын эмгегинде «Манас» эпосу аркылуу окуучуларды мекенчилдик ка тарбиялоонун мазмундук – структуралык моделин иштеп чыгуу жана аларды иш жүзүнө ашыруунун шарттары айкындалган [3, 159-б.].

Ж. Каденованын изилдөөсүндө «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык факторлору, «табигый тарбиячылар» институту, методдору, ыкмалары айкындалган [101, 196-б.].

Ал эми окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча тектеш өлкөлөрдүн социалдык-педагогикалык тажрыйбалары менен айкалыштыруу маселеси, тактап айтканда, Кыргызстан жана Түркиянын билим берүү чөйрөсүндөгү байланыштары Йылдыз Текин тарабынан изилденген [183]. Бирок конкреттүү түрдө орто кесиптик билим берүүдө элдик педагогиканын каражаттарын колдонуу аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо изилдөөлөрдүн предмети болгон эмес. Биздин изилдөөбүз көркөм чыгармалар аркылуу

мекенчилдикке тарбиялоого арналгандыктан алгач адабияттын тарбиялык функциясы тууралуу көз караштарга саресеп салууга аракет кылдык.

Көркөм адабиятты педагогикалык таанымдык жана тарбиялык таасирдүү каражат катары кароону эч ким тана албаса да аталган кубулуштардын ички табиятын ачып көрсөтүүгө багытталган эмгектер анчейин жетишсиз, болгондору да түрдүү маселелердин контекстинде туюнтулгандыктан белгисиз боюнча калып келет. Бул жагдай бизге дал ушул маселенин тегерегиндеги ой тыянактарга атайын серп салып, талдай кетүү талабын жаратты. Ошондуктан бул параграфтын максаты – педагогикалык чындыкты таанууда көркөм адабияттын ордун жана функцияларын ачып көрсөтүүгө багытталат.

Коюлган маселени чечүү үчүн төмөндөгүдөй суроолорго жооп берүү абзел: Көркөм адабиятты педагогикалык таанымдын объекти катары кароо канчалык акыйкат, мында жасалмалуулук жокпу? Көркөм чыгармалардын тарбиялык жана таанымдык функцияларын кантип жана эмненин негизинде белгилеп негиздей алабыз?

Адабият менен таалим-тарбия билимдери өз ара тамырлаш, түгөйлөш дөөлөттөр экендиги адамзат маданиятынын тарыхы аркылуу таасын далилденген аксиома. Жазма маданият калыптанганга чейин турмуш үчүн зарыл билимдерин, анын ичинде урпактарын тарбиялоо жөнүндөгү акыл-ой, тажрыйбаларын көркөм сөз булактарында сактап, ошолор аркылуу мурастоо салтын баштан кечирбеген бир да калк болгон эмес. Мунун классикалык үлгүсү “Манас” эпосу.

Адабияттар анализи көрсөткөндөй эпостун тарбиялык нускасы, касиети тууралуу ойлор атайылап педагогикалык максатта жазылбаган эмгектерде деле көз жаздымда калбаптыр. Казактын улуу окумуштуусу Ч. Валихановдун ой тыянагы өзгөчө баалуу. Ал "Манас" эпосун - аны жараткан элдин тарыхын, философиясын, этнографиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын, медицинасын жалпы эле рухий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак, – деп жогору баалаган [56, 643-б.]. Жогоруда көрсөтүлгөндөй орошон окумуштуу

“Манасты” эң оболу элдин билим тажрыйбаларынын энциклопедиясы катары караган. Академик Б. Юнусалиев "Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген" - деп адилет баа берген [210, 4-б.].

«Манас» жомогу - кыргыз элинин улуу эстелиги, жан-дүйнөдөн сарыгып чыккан көркөм чыгармасы, нечен кылымдардын тажрыйбасы менен элдин акыл-эс дасмыяларын, кадимки турмуш тиричилик акыбетине байланышкан каада-салттары менен ааламды таануу кудуретин, кыргыздардын бир бүтүн уюмдашкан эл катары жашоо образы менен ошолордон улам келип чыккан не бир асыл ойлорду көркөм жалпылаган улуу педагогикалык мурас. Ал эми азыркы замандын педагогика илиминин көрүнүктүү өкүлү, этнопедагогика илиминин негиз салуучусу Г.Н. Волков: «Манас» эпосу айкын педагогикалык мүнөзгө ээ деп жогору баа берген. [61, 275].

Кыргыз Эл мугалими Бектур Исаковдун пикиринде "Манасты" аша чаппай эле тике көзөп айтууга болот, ал элдик мектептин милдетин өтөгөн» [96, 154-б.].

Эбегейсиз нравалык-этикалык идеал жаратуу потенциалына ээ эчендеген педагогикалык билимдер, осуяттар-насыяттар, санат-сабактар эпостун бүткүл боюна кан тамырдай тарап кеткен. Анын бүгүнкү күндө актуалдуулугун арттырып турган касиети да эң обол адам рухун жаратуу потенциалынын кубаттуулугунда турат.

Карапайым калктын көп кырдуу турмуш практикасынын туундусу катары жаралып балдарга ак караны таанытуу, аларды эмгекке, үй бүлөлүк турмушка даярдоо жаатындагы акыл-ойлор менен тажрыйбаларды астейдил талдап, акыл чыпкасынан өткөрүп, өз дараметине жараша өркүндөтүп кайрадан элдин өзүнө нарктуу өмүр кечирүүнүн программасы, эрежеси таризинде таасирдүү андатууда акындар кадыр эсе агартуучулук миссия аткарышкан. Ошондуктан өткөн мезгилдерде калк тарабынан нарктуу акын педагог катары, нарктуу поэзия педагогика катары кабылданган [62]. Адабият менен педагогиканын

ортосундагы мындай өтмө катар байланыштар педагогика илими менен профессионалдык жазма адабият түптөлгөндө деле токтоп калган жок. Диссертациялык изилдөөбүздүн кийинки параграфында көркөм чыгармаларды окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун булагы жана каражаты катары изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү талдоого алынат.

1.2. Көркөм чыгармаларды окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун булагы жана каражаты катары изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү

Арийне, илимде тигил же бул чыгарманы педагогикалык же философиялык деп атоо салты жок. Мезгилинде романдарды классификациялап жатып Бахтин гана «Таалим-тарбия романы» деген терминди киргизген. Бирок, социалдык функциясы жагынан адабиятка караганда педагогикалык прогреске көбүрөөк кызмат кылган көркөм чыгармалар бар экендигин танган да эч ким жок. Маселен А.С.Макаренконун «Педагогикалык поэмасы» мугалим тарбиячылар үчүн педагогикалык чеберчиликтин купуя сырларын үйрөнүү боюнча эч кандай илимий-методикалык эмгек менен алмаштыргыс колдонмонун милдетин аткарып келет. Аркадий Гайдардын «Тимур жана анын командасы» аттуу повестинин негизинде массалык «тимуровчулар» кыймылы түзүлгөн. Корней Чуковскийдин «Экиден бешке чейин» аттуу китепчелер сериясы мектепке чейинки балдарды өнүктүрүү боюнча оригиналдуу окуу китептерден да артыкча бааланат.

О. Бальзактын романдарынан ошол кездеги Батыш Европанын турмушу, бүткүл тарыхчылардын, экономистердин жана башка адистердин жазганына караганда тереңирээк көрүнсө, В.Г. Белинский, А.С. Пушкиндин “Евгений Онегин” романын орус турмушунун энциклопедиясы катары баалайт.

Эми көркөм чыгармалардын тарбиялык жана таанымдык функцияларын кантип жана эмненин негизинде белгилеп негиздей алабыз? Адабияттын таалим-тарбия идеяларын туюнтуучу каражаттар эмнелер? - деген сыяктуу маселелерге токтолобуз.

Профессионал көркөм адабиятта мугалим, окуучу, окутуу, тарбиялоо жөнүндөгү турмуш көрүнүштөрү сүрөткердин сезими, ой чабыты, учкул кыялы менен кайрадан жанданып жаралат. Булардын баары *көркөм адабиятта образ, эпитет, метафора, салыштыруу* сыяктуу каражаттар аркылуу жетишилет.

Искусство жана адабияттын гносеологиялык табияттын анализи менен байланыштуу болгон заманбап илимий идеялар Аристотелдин “Поэтикасынан” тартып уланып келе жаткан байыркы салтка ээ. Чындыктын кубулуштарына тиешелүү болгон искусство менен адабияттын эвристикалык функциялары көркөм образдуулуктун табияты менен түшүндүрүлөт. Байыртадан эле мындай маселе таанып билүүнүн, эпистемиологиянын, маданият таануунун, психологиянын, эстетиканын, искусство илиминин жана адабиятка киришүүнүн көңүл чордонунда болуп талкууга алынган.

1925-жылы Л.С.Выготский “Искусство таанып билүү катары” деген эмгегинде көркөм чыгарманын образдуулук табиятын ачып берүүдө олуттуу теорияларды изилдеген, образдуулуктун спецификасына тиешелүү корутунду чыгарган. Анын ою боюнча образдуулуктун спецификасы татаалдыктын жана жеңилдиктин өз ара катышында эмес, көрсөтмөлүүлүктө, түшүндүрүүнүн ачыктыгында жана жөнөкөйлүүлүгүндө, “искусствонун кереметинде” жатат: “Искусствонун керемети башка евангелдик кереметти элестетет. Ал суунун шарапка айландырылышы. Искусствонун чыныгы табияты өзүндө дайыма ишке ашыруучулук жана жеңип чыгуучулук өзгөчөлүктөргө ээ...” [64, 77-б.]. “Искусство өзүнүн материалын турмуштан алат, бирок ал материалда камтылбаган ашыкча бир нерсени берет” [64, 309-б.].

В.М.Жирмунский поэтикалык тил менен практикалык тилди жана илимий тилди салыштырып, илимий тилдин өзгөчөлүктөрүн мындайча түшүндүрөт: “... илимий тил логикалык ойдун кыска жана так айтылышы деген атайын кызматка баш ийет. Илимий кеп кайсы бир учурда сөздөрдү математикалык түшүнүктөргө айландырууну максат кылат. Илимде эл аралык таанылган терминдер колдонулат. Бул терминдер тилде так жана даяр конкреттүү маанилерди бербеген, тактап айтканда, кыска жана так

түшүнүктөрдү бербеген сөз жана түшүнүк деген шарттуу системаны түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Илим түшүнүктөрдү шарттуу аныктамалардын жардамы менен аныктайт, муну менен бирге мындай түшүнүктөргө тигил же бул маанилерди берет. Мындан тышкары сөз кандайдыр бир ойду билдирүүдө айырмасыз жана анча маанилүү болбогон бир каражаттын ролун ойнойт. Мындан улам, илимий тил – аморфен. Анда кептик материалды түзүүдө өз алдынча ишке ашкан мыйзамдар жок, ар бир сөздүн жана сөз айкашынын айырмалуулугу сезилбейт” [83, 24-б.]. В.М.Жирмунский илимий тил менен адабий тилди салыштырууда адабий тилдин эстетикалык уюштуруучулугун, өзүнчө элементтердин адабий маанисин, бул элементтердин мааниге төп келгендигин баса белгилейт. Илимий тил менен поэтикалык тилдин, ошондой эле, жазуучунун тилинин семантикасы ар башка: “Буюмдук бир маанини туюндурган ар бир сөздү кайсы бир сүрөтчү көркөм таасирдүүлүктүн өзгөчө бир каражаты боло алган поэтикалык тема деп билет. Ал эми тилде ар бир сөз жалпы бир түшүнүктүн абстрактуу аныктамасы болуп эсептелет” [83, 30-б.].

Автор коюлган максатка жетүү үчүн каражаттарды үнөмдөө принцибин белгилеген илимий тилдин көркөм аморфтуулугун белгилейт. [“В идеале это прямая линия” (Чындыгында – бул түз сызык.)]

Учурдагы түшүнүк боюнча эстетикалык объект көпчүлүк учурда көркөм образ деп саналат. Анда “объективдүү жана таанып билүүчүлүк, ошондой эле, субъективдүү жана чыгармачыл башталыштары бири-биринен ажырагыс” [155, 252-б.]. Эстетикалык, көркөм жана образдуу табиятка тиешелүү болгон мурдагы ой-пикирлерге караганда заманбап илимде образдуулуктун спецификасы эки чөйрө менен белгиленет. Алар: реалдуу чындык жана ой жүгүртүү процесси [155, 254-б.].

П.В.Палиевский көркөм табиятты баяндоодо “адабий чындыктын “буюмдардын маңызы”, аалам, адам жана коом жөнүндөгү чындыкты билип түшүнүү менен байланышта болгондугун айтат” [155, 490-б.].

В. Днепрова Л.Толстойдун чыгармаларындагы адам жөнүндөгү чындыкты изилдөөдө төмөндөгүдөй корутунду чыгарган: “Адабий чыгарма өзүнүн ичине

билимди, тактап айтканда, поэзия менен тыгыз байланышта болгон билимди камтыйт. Бул билим чындыктан кем эмес, бирок көркөм адабияттын өз алдынча ишке ашкан жолдордун, ошондой эле, ой жүгүртүлүп жаралган поэтикалык элестетүүнүн жардамы менен пайда болгон. Бул билим эч качан илимий билим менен айкалышпайт, бирок ошол эле учурда аны менен параллель түрдө жанашып келет...” [77, 5-б.].

Көркөм чыгармалардын таанып билүүчүлүк жана эвристикалык кызматтары жөнүндөгү маселени карап чыгууда төмөндөгүдөй мазмундарды негиз катары кабыл алуу керек: Адабияттын ар түрдүү багыты жана педагогика жалпы бир тармакка кирет. Ал – гуманитардык билим. Гуманитардуулук жана адамга карай багыт алуу сыяктуу белгилер алардын жалпы өзгөчөлүгү болуп саналат. Гуманитардык билимдерге таандык болгондугу адабияттын жана педагогиканын башка бирдейлигин, тактап айтканда, алардын адамга багыт алган мүнөзүн түшүндүрөт. Педагогикага караганда адамды таанып билүүдө адабияттын аткарган кызматы жана ээлеген орду маанилүү болуп эсептелет. Адабияттын “үйрөтүүчү” ролу, башкача айтканда, тарбиялоо кызматы жалпыга белгилүү. О.Мандельштам таанымал европалык чыгармаларды белгилеп өтүү менен (“Манон Леско”, “Вертер”, “Анна Каренина”, “Давид Копперфильд”, “Красное и черное”, “Шагренева кожа”, “Мадам Бовари”) алардын “көркөм кубулуш болуу менен гана чектелбестен коомдук кубулуш катары” кабыл алынгандыгын баса белгилейт. Мындан тышкары: “романдарды берилип окуган замандаштардын өзүн-өзү таанып билүүсү өрчүгөн, ошондой эле, романдагы каармандарга окшошкучу келгендердин саны көбөйгөн. Роман жалпы бир муунду тарбиялаган. Роман коомдук мода, мектеп жана дин болуп кабыл алынып эпидемияга айланган” [134, 72-73-б.б.]. О.Мандельштам романдын чеги тууралуу сөз кылган. Романдын мындай чеги – “жекече тиричилик кылуунун формасы катары” адамдын өмүр баяны. Көпчүлүк эпикалык чыгармалардын өзгөчөлүгү – “жекече тиричилик кылуунун формасын” ишке ашыруу. Мындай нерсе адамдын педагогикалык таанып билүүчүлүгү, тарбиялоонун механизмдерин түшүнүүгө, жеке бир адамдын же

болбосо өзүн-өзү таанып билүү жана окшоштуруу жолдору аркылуу бүтүндөй бир муундун өсүшү үчүн көркөм чыгармаларды баалуу нерсеге айландырат. Тарыхтан айрым учурда кандайдыр бир чыгармалардын каармандарынын өрнөктүү жоруктарына шыктанып ошондой болууга реалдуу аракет жасаган фактыларды да кездештирүүгө болот. Алсак, Ата журтту коргоо үчүн согуш учурунда жаздым болгон кыргыз жоокерлеринин койнунан Шота Руставелинин “Жолборс терисин кийген баатыр” поэмасы чыкканы, жаш гвардиячы У. Громова туткунга түшкөндүгү кыйноодо ички бийик духту М. Ю. Лермантовдун ырларынан тапканы, элибиздин баатырлары жоого аттанаарда “Манас” угуп, “манастап” ураан чакырып, байыркы Манас баатырды асаба туу, сүрөмөлөөчү жөлөк кылып, анан душманга каршы киргени тууралуу жалпыга белгилүү маалыматтар бар.

Демек, кыргыздардын салттык турмушундагы элдик оозеки чыгармалардай эле европанын салттык турмушундагы профессионал адабияттын тарбиялык таасири ортосунда паралеллдерди табууга болот.

Көркөм чыгармалары педагогикалык баалуулукка ээ болгон көптөгөн ири факторлорду камтыйт. Айрым учурларда алар чындыктын көркөм чагылдырылышы, фантазиянын, чыгармачыл элестетүүнүн, таанып билүүнүн, көрөгөчтүктүн натыйжасы болуп эсептелет. Ал эми айрым учурларда алар шексиз факт, биографиялык же автобиографиялык факт, документалдык факт, тарыхый факт ж.б. болуп эсептелет. Эгерде алар педагогикалык чындыкты чагылдырса, анда бул фактылар корутундулардын, жалпылыктардын, жыйынтыктардын эмпирикалык негизи болушу мүмкүн. Мындан улам, адабий жана көркөм чыгармалардын фактылык кызматы жөнүндө сөз кылууга мүмкүн. Адабиятта таанытылган фактыларды классификациялоо кыйын. Бул фактылар мындайча болуп бөлүнүшү мүмкүн:

- Билим берүү мекемелердин, алардагы атмосферанын, мугалим менен окуучулардын ортосундагы байланыштын баяндап жазылышы;
- Билим берүү процессинин (формалары, методдору, мазмуну, мугалимдин ишмердүүлүгүнүн түрү) баяндалып жазылышы;

- Балдардын билим берүү процессинин субъекттери катары баяндап жазылышы (жөндөмдүү жана шыктуу, жөндөмсүз жана ийгиликсиз, авторитеттүү жана кууп жиберилген балдар);
- Балдардын таанып билүүсүнө багытталган кызыкчылыктардын, алардын мугалимдерге жана мектепке болгон мамилесинин жана көз караштарынын чагылдырылышы;
- Мугалимдердин баяндап жазылышы (портреттер, мүнөздөр, талант же болбосо педагогикалык талантсыздык, балдардын арасындагы авторитеттүүлүк, мугалимдин өз ишин билген адис жана мыкты мугалим катары көрсөтүлгөн педагогикалык кырдаалдар);
- Билим берүү мекемелеринде жаралган ар түрдүү кырдаалдардын баяндап жазылышы (шылтоолор, түрткүлөр, себептер, кырдаалдар, педагогикалык чечимдер);
- Тарбиялоонун жана билим берүүнүн тарыхый жана маданий түрлөрдүн баяндап жазылышы, ошондой эле, тарыхтын ар түрдүү доорлорунда иштеген билим берүү мекемелеринин чагылдырылышы ж.б.

Салттуу жолдору менен топтолгон илимий педагогикалык фактылар көркөм чыгармалардан алынган фактылар менен да толукталышы мүмкүн.

Адабият түшүнүп баштоонун укмуштуу өзгөчөлүгүнө ээ. Айрыкча, поэзия жана улуу прозалык чыгармалар жөнүндө сөз болуп жатканда жогорудагы ойду тана албайбыз. Мындай түшүнүп баштоо процесси жазуучунун мүмкүндүктөрдү алдын ала көрө билүүсүндө окуялардын, процесстердин жана кубулуштардын өнүгүүсүндөгү тенденцияларда байкалат. Албетте, ойлоп табылган мүмкүндүктөрдө, тенденцияларда жана күтүлбөгөн окуяларда педагогикалык кубулуштарга да тиешеси бар болгондор пайда болот. Биздин оюбуз боюнча учурдагы структурализмдин таанымал өкүлдөрдүн бири семиолог Р.Барт адабияттын мындай бөтөнчөлүгүн ачык жана даана белгилеп өткөн: "... ал дагы да билинбеген, бирок жаралган билимдин потенциалдык түрлөрүн эске алууга мүмкүнчүлүк берет. Адабият илимдеги боштуктарда ишке ашат... Экинчи жагынан алып караганда адабият менен мобилизацияланган

билим эч качан толук жана бүтүн боло албайт. Адабият кандайдыр бир нерсени билем деп жар салбайт, ал кандайдыр бир нерсе жөнүндө дагы да жакшы билем, дагы да көп маалыматтарга ээмин деп айтат” [36, 552-б.].

Көркөм таанып билүүчүлүк, ойлоп табуу жана таланттуу интуиция педагогикалык объектти жана предметтин илимий изилдөөсүнөн озуп кете алат, али изилденбеген, жадакалса, байкалбаган илимий педагогикалык кубулуштарды образдуу кылып чагылдырып бере алат, жаңы билимдерди пайда кыла алат. Ошондуктан, мындай өзгөчөлүктөрдө чыгарманын таанып билүүчүлүк жана эвристикалык баалуулугу жатат. Ал кандайдыр бир даражада божомол болушу мүмкүн, мындан тышкары, педагогикалык таанып билүүчүлүктө божомолдуу кызматка ээ болушу мүмкүн.

Божомолдонгон көптөгөн чыгармаларды мисал келтире алабыз. Мындан тышкары, убакыт өткөн сайын кадимки, көрүнүктүү жана талашсыз деп эсептелген көптөгөн педагогикалык кубулуштар пайда болгон. Мындай божомолдуу чыгармаларга орус жазуучусу В.Тендряковдун “Ночь после выпуска” (“Бүтүрүү кечесинен кийинки түн”) аталышындагы чыгармасын киргизе алабыз. Бул чыгармада мындай караганда “эксперименталдык” жана чындыкка жатпаган кырдаал жаралган (моделдештирилген). Бүтүрүү кечесинде Юлечка Студенцова деген чыгарманын каарманы ойго келбеген бир “ыраазычылык” менен кебин баштайт. Өз сөзүндө “мен эч ким менен салыштырылбайм, он жылдан бери баардыгын өзүмдүн артымда калтырып жүрөм” деп айтат. Чыгармада чагылдырылган педагогикалык “эксперименталдык” кырдаал мугалимдик рефлексиянын өнүгүшүн, ошондой эле, мугалимдин өзүнүн ишмердүүлүгүн анализдөөсүн божомолдоого түрткү берген. Мугалимдер бөлмөсүндөгү түнкү талаш-тартышуу билим берүү менен тарбияга байланыштуу талкуулоолордун келип чыгышын жана “илим менен адеп-ахлактуулук” деген маселенин педагогикалык жактан каралышын шарттаган.

Көркөм чыгармалардагы дагы бир өзгөчөлүк педагогикалык ишмердүүлүктүн өрнөгүн жаратуу. Алардын негизинде белгилүү бир

принциптерди тариздөөгө болот. Айталы, Ч. Айтматов өз чыгармаларындагы мугалимдердин образдарында мугалимдик ишти өз өмүрүнүн башкы дөөлөтү катары кабылдоо, өмүрүн педагогикалык эмгекке арноо сыяктуу принципти негиздеген. “Кылым карытар бир күн” романында Абуталипти эң сүйүктүү жайы мектепте иштөө укугунан ажыратышып нечен жолу куугунтукташканы менен анын мугалимдик нарк-насилинен, ишенимдеринен биротоло айрый алышпайт.

«Фудзиямадагы кадыр түндө» мурдагы мугалим Айша апа эбак пенсияга чыкса да, бир убакта өзү окуткан балдары Иосиф Татаевич, Исабектердин адеп-ахлактык жактан бүкшүп бузулган абалын көрүп чын ниеттен берген таалим-нускаларынын эмне үчүн жугумсуз болуп калганынын себептерин аңдап түшүнө албай жаны кейийт. «...Ушундай ынтымактуу, ушунчалык ниети таза балдар эленер? Эмне үчүн ушундай турмушка дуушар болдунар? Мен силерге аябай ишенчү элем. .... Мына эми мынтип кабыргам кайышып жаным катуу кейип олтурат. Баягы балдарым жок. Андагы жаркыраган балдарым кайда? Алардан айрылганым ырас, анда өзүмдө да айып бар.... Кай жерден.... эмнеден жаңылыш кетирдик. Билбейм, башым маң ...» -деп трагедиянын түпкү себебин өзүнүн жана кесиптештеринин ишинен издейт [10, 182- б.].

Демек, Айтматовдук мугалимдер педагогикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын 45 минуттук академиялык сааттар же сынактын натыйжалары менен эмес бүтүндөй бир муундун руханий интеллектуалдык дарамети менен кишилик нускалары аркылуу өлчөп, өздөрүн тарых алдында жоопкерчилигин чындап сезген инсандар.

Адабияттын бирден бир өзгөчөлүгү – педагогикалык илимдеги максаттарга жакын болгон көркөм типтерди жаратуу, белгилүү бир типтеги кубулуштарды, тарбиялоону, окутууну, мугалимдерди, окуучуларды жана педагогикалык кырдаалдарды изилдөө, бирок ар бир педагогикалык типологияда ишмердүүлүктүн субъекти (тарбиялоо, окутуу жана билим берүү, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн), педагогикалык мамилелердин жана кубулуштардын субъекти болот. Ошондуктан, көркөм типтер менен

педагогикалык мамилелердеги субъектилердин ортосундагы байланыш түзүлүшү мүмкүн. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы Дүйшөн, Майсалбек, Абуталип, Мамбет, Айша апалар ар түрдүү заманда ар түрдүү турмуштук кырдаалдарда жашаган адамдар. Бирок, аларды мезгил менен мейкиндиктин мерчемине баш ийе бербеген улуу кесипке таандык түбөлүктүү асыл сапаттар бириктирип турат. Ал сапаттар белгилүү өлчөмдө мугалим кандай болуу керек деген суроого жооп берип тургансыйт.

Педагогикалык кырдаалдарда келип чыккан адабий жана көркөм типтердин педагогикалык жактан чечмелөөсү талашсыз жана шексиз таанып билүү жана эвристикалык баалуулукка ээ. П.А.Флоренский мындайча жазган: “Адабий жана көркөм типтер бул – чындыктын кеңири жана терең түрдөгү жалпы түшүндүрмөлөрү. Мындай түшүндүрмөлөр андан тышкары болуп эсептелет, бирок өтө жалпы жана так багыттоолор. Адабий жана көркөм типтер кабылдоону дагы да тез-тез ишке ашуусун камсыздайт, ошондуктан, ал чындык болуп саналат. Биз адабий жана көркөм типти дүйнөнү кабыл алуунун жана дүйнөгө болгон көз карашыбыздын жаңы категориясы деп түшүнөбүз” [196, 361-б.].

Адабияттын мындай өзгөчөлүгүнөн улам, ошондой эле, анын типтерди жаратуу бөтөнчөлүгү мындай типтерди педагогикалык изилдөөлөрдө изилденишин камсыздайт. Бирок алардын максаты – жалпы, универсалдуу жана типтүү кубулуштарды таанып билүү жана үйрөнүү.

Адабий жана көркөм типтерди жаратуу өзгөчөлүгү адабияттын индивидуалдуу жана жалгыз бир нерсенин онтологиясын пайда кылуу өзгөчөлүгү менен байланыштуу. А.А.Валевскийдин айткан сөздөрү чындыкка жатат: “Таанып-билүү кырдаалынын чыңалуусу ... адам турмушундагы бир топ феномендер илимдин изилдөө чөйрөсүнө такыр кирбей калган” [54, 34-б.]. А.Л. Валевский биографиялык тексттердин таанып-билүүчүлүк мазмунун түшүндүрүп жатып, индивидуалдуу феномен менен рационалдуу билимди “жолуктура турган” “жолугушууну” камсыздап бере алышын айтат. Мындай

нерсе “феноменологиялык талашсыздыктардын структурасы” деген аталыштагы конструкция менен байланыштуу” [54, 36-б.].

Учурдагы изилдөөчүлөр көркөм таанып-билүүчүлүк типтердин динамикасын изилдөөдө адабияттын антропологиясы жөнүндө кеп салышкан. Натыйжада, жашоо жана айрым учурда индивидуалдуу болгон жана айрым учурда коомдун арасында жүргөн адам поэтикалык чагылдыруунун негизги объектиси болуп калат деген корутунду чыгарышкан.

Илимий жана педагогикалык чындыктын көркөм таанып-билүүчүлүктүн методдорун салыштырууда анализдөө өзгөчөлүгүнө ээ болгон көркөм анализдин өзгөчө бөтөнчөлүгүн байкаса болот. Бул бөтөнчөлүк адамды өнүгүүнүн жана тарбиялоонун субъекти катары аны аналитикалык жактан изилдөөгө мүмкүнчүлүк бербегендей сезилет. Ошол эле учурда бул субъект абстракция, мотив, анализ, жүрүм-турум жолдору, баалуу ориентация жана башка ушул сыяктуу элементтерди байланыштырган ой менен элестетилген структура катары элестетилбейт. Ал жандуу адам катары элестетилет. Бул адамда баардыгы органикалык түрдө байланышкан. Жадакалса, аң-сезимдеги, сезимдердеги, жүрүм-турумдагы карама-каршылыктар бүтүндөй бир адам жөнүндөгү көрүнүштөргө тоскоол боло албайт. Л.Н.Толстойдун классикалык тарбиялоо мүнөзүндөгү чыгармасында мындай өзгөчөлүк чыгарманын ар бир барагында байкалат. Кандай гана чектөөлөр болбосун, логикалык байланыштар жана мамилелер менен катыштар болбосун алар баары бир өнүгүп жаткан, өзүн жана жаратылышты таанып билип жаткан адамдын ички дүйнөсүнүн кубулуштарын чагылдырууга тоскоол боло албайт. Мындай тоскоол Толстойдун үчилтигинде такыр байкалбайт.

Каармандын өсүп-өнүгүүсүнө байланыштуу эпизоддордо жана сюжеттерде каармандын жүрүм-турумдагы карама-каршы мотивдери чагылдырылган. Адамдын өсүп-өнүгүүсү уятка калтыруучу жана мүмкүн болбогон нерселерди түшүнүү, жасалышы керек болгон жана чындыкка жатпаган нерселерди аңдап билүү аркылуу чагылдырылган. Г.Д.Гачев төмөндөгүдөй оюн айткан: “Жан дүйнөнүн диалектикасында ички дүйнө жана

анын кыймылда болуп турушу аң-сезимдин жардамы менен жеңилдетилет. Бирок мындай жеңилдетүү өлтүрүү жана баш ийдирүү дегенди түшүндүрбөйт. Тескерисинче, ички дүйнөнүн талданышында ойлордун бири-биринин артында келиши, бирок логикалык структура боюнча эмес, музыкалык жана симфониялык структура боюнча келип чыгышы белгиленген” [68, 83-б.].

Илимдин жөнөкөй жана кадимки методдору аркылуу адамдын өсүп-өнүгүү процессин изилдөөдө бул процесстин кандайдыр бир бөлүктүн курчушу адамдын бүтүндүгү жөнүндөгү ой-пикирлердин келип чыгышына тоскоол болот. Көркөм чыгармалары адамдын өсүп-өнүгүү маселеси боюнча илимий изилдөөлөрдү толуктай алат. Педагогикалык чындыкты таанып билүүдө адабияттын аналитикалык жана синтездик кызматы жөнүндө сөз кылууга мүмкүн.

Учурда илимий-педагогикалык билимдин атайын тармагы деп педагогикалык долбоорлоону айтабыз. Педагогикалык долбоорлоо боюнча көптөгөн эмгектер жарык көргөн. Педагогикалык долбоорлоо байыркы салтка ээ. Билим берүү жана тарбиялоо максаттарын, педагогикалык ишмердүүлүктүн максаттарын койгон байыркы мезгилдердин педагогдору идеалдуу жана өсүп-өнүккөн адамдын образынан пайдаланып негиз алышкан. Педагогикалык проекттер (образдар) жөнүндөгү ой-толгоолор педагогикалык чындыктын көркөм жана образдык жактан долбоорлонушуна түрткү берет. М.С.Кагандын айткан мындай сөздөрү бар: “искусство өз алдынча да, башка тармактар менен тыгыз байланышта болсо да, адамдын идеалдуу моделин түзүүнүн эффективдүү жолу болууда...” [100, 250-б.].

Педагогикалык баалуулукка ээ болгон айрым көркөм жана образдуу долбоорлор ишке ашып, турмушта колдонула баштады. Алардын эң классикалык үлгүсү катары сөз башында белгиленген “Тимурдук кыймылды” айтууга болот.

Адабий чыгарма али илимий изилдөөнүн маселесине айланбаган маанилүү педагогикалык маселе болушу мүмкүн. Мындай маселе көпчүлүк учурда коомчулукта орчундуу маселеге айланып, талкуулана баштайт.

Анткени, педагогикалык мүнөздөгү маселелер абдан чоң жана таасирдүү социалдык жана адеп-ахлактык мааниге ээ. Мындан улам, көркөм окуя болуп калбастан чыныгы турмуштук окуяга же кубулушка айланат. Адамдардын көңүлүн бурган бир топ чыгармалардын аттарын айта алабыз. Мисалы: В.Тендряковдун “Ночь после выпуска” (“Бүтүрүү кечесинен кийинки түн”) жана “Весенние перевертыши” (“Жазгы көптөрүүлөр”) чыгармасы, В.Распутиндин “Уроки французского” (“Француз тил сабактары”) чыгармасы, В.Кавериндин “Школьный спектакль” (“Мектептик спектакль”) чыгармасы, Г.Галахованын “Поющий тростник” (“Ыр ырдаган камыш”) чыгармасы ж.б. Жазуучу жаңы педагогикалык маселе жаратпайт, ал маселеге карата жаңы көз караштар, жаңы ой-пикирлер билдирилет деп айтсак туура болот. Мындай ой-пикирлер жана көз караштар мындан мурун эч бир илимий жол же илимий түшүнүктөр менен айтылбаган болот.

Педагогикалык чындыктын көркөм сүрөттөлүшү жана анализдениши педагогикалык чындыктын көйгөйлүү кырдаалын белгилөөгө жардам берет, көйгөйлүү кырдаалды түзүүгө түрткү болот. Мындай көйгөйлүү кырдаалдарда мүмкүндүккө болгон ар түрдүү көз караштар, себептер жана педагогикалык окуянын натыйжалары байкалат.

Адабий жана көркөм чыгарма эксперимент жүргүзүү деген уникалдуу жөндөмдүүлүккө ээ. Тактап айтканда, мындай чыгармалар этикалык жактан ойлонуп көргөндө чыныгы турмушта жаратыла албаган педагогикалык кырдаалдарды пайда кылат.

Адабий чыгарма педагогикалык кырдаалдарды ойдон чыгарылган эксперимент катары элестетип көргөнүбүздө чыгарманын башка маанилүү бир кызматты аткара алышы мүмкүн. Ал кызмат – педагогикалык кырдаалдарга, процесстерге, кубулуштарга, чагылдырылган фактыларга тиешелүү гуманитардык жана этикалык экспертизанын кызматы. Педагогикалык ишмердүүлүк жана тарбиялоо процесси (идеалдуу түрдө) абдан катуу этикалык жана башка нормаларга баш ийет (тарбиялоонун, билим берүүнүн, салттардын, эрежелердин жана башкалардын улуттук системанын салттары). Алар коом

тарабынан кабыл алынган педагогикалык мыйзамдарга баш ийет. Бирок күнүмдүк турмуштагы окуяларга байкоо жүргүзгөнүбүздө индивидуалдуу педагогикалык ишмердүүлүктө, адамдын индивидуалдуу түрдө өсүп-өнүгүүсүндө, педагогдун же ар бир баланын (эркек баланын, кыз баланын, өспүрүм курактагы баланын, жаш баланын) индивидуалдуу жашоосунда илимде алдын ала айтылбаган жана алдын ала билинбеген турмуштук кырдаалдар жана күтүлбөгөн кокустуктар кездешет. Мындан тышкары, өзүн-өзү өнүктүргөн жана өстүргөн субъектти же педагогикалык ишмердүүлүгүнүн субъектисин көндүм болуп калган чечимдерден, маданият жана педагогикалык салттар тарабынан белгиленген жүрүм-турум нормаларынан баш тартууга түрткөн сырткы күчтөр пайда болот. Мындай түрдөгү четтөөлөрдү нормалардан, эрежелерден, алдын ала жазылгандардан бөлүп типтештирүү мүмкүн эмес. Илимий изилдөөлөр боюнча педагогикалык нормаларды бузгандар изилдөөнүн жана анализдөөнүн предметине айланат. Бирок мындай учурларда чыныгы кырдаалды көрө билүү татаал. Чыныгы кырдаалды көрө билүү үчүн кыймылдын мотивациясын гана эмес анын чыныгы мотивдерин билүү керек (ар бир кыймылдын өзөгүн билүү керек). Бирок субъект бул мотивдерди дайыма эле түшүнө берет дегенден алыспыз. Көркөм таанып билүүчүлүк илимде али изилденбеген жана таанылбаган кандайдыр бир кыймылдын, жоруктун, жана чечимдин сырдуулугун ачууга жардам берет. Тексттин ар бир элементинде бар болгон автордук таанып-билүүчүлүк ар бир окурманды жардамга чакырат. Окурманга маселени чечүүгө, болуп өткөн бир окуянын нормалдуу эместигин көрсөтүүгө, окуянын эмне үчүн жана эмненин айынан келип чыккандыгын түшүнүүгө, башка бир окуя келип чыкса, окуя эмне менен бүтөөрүн божомолдоого түртөт.

Адабий чыгармада бир жактуу чечимдери болбогон педагогикалык кырдаалдар жана окуялар көрсөтүлүшү мүмкүн. Чыгарманын адабий жана көркөм логикасы маселени белгилейт, ишке жарай турган чечимдерди сунуштайт, ал эми окурман болсо чыгармадагы каармандын турмушунда көрсөтүлгөн кырдаалдарды анализдеп, адабий жана көркөм чечимдерди кабыл

алып же алардан баш тартып өзүнүн эксперттик чечимин колдонот. Жазуучу тарабынан сунушталган чечим окурманга мүмкүн болбогон жана логикага жатпаган бир чечим болушу мүмкүн. Бирок окуя болуп өттү. Бул окуя автор тарабынан да, башка каармандар тарабынан да бааланып анализденди, ал эми окуяны жана кырдаалдарды баалаган окурман эксперттин ролунда чыгат. Мындай түрдөгү чечимдер педагогикалык билимдин ачыктыгын, анын бүтпөй калышын, түгөнгүстүгүн жана мүмкүндүгүн чагылдырат.

Педагогикалык ишмердүүлүктү чагылдырган көркөм чыгармалардын интеграцияланган кызматы герменевтикалык кызмат болуп эсептелет. Бул учурда Х.Г.Гадамердин сөздөрүнө таянып өтсөк болот. Х.Г.Гадамер таанып билүүдөгү көркөм тажрыйбанын маанилүүгүн алып караган: “Көркөм тажрыйбада өзүнүн субъектин өзгөртүүсүз калтырган чыныгы тажрыйбанын кыймылдарын байкап, суроолор беребиз. Ошентип, алдыбызга чыккан чындыкты дагы да жакшы түшүнө алабыз.

Гуманитардык билимдерде изилденген өлчөм ачылат. Бул өлчөмдө чындык жөнүндөгү маселелер алып каралат.” [67, 146-б.].

Гадамер “түшүнүүнү” маңыздык бир чечим катары каралышы керек экендигин айтат. Анын ою боюнча бул чечимде айтылгандардын мазмуну тууралуу ойлор жүгүртүлөт” [67, 215-б.]. Ата-мекендик окумуштуулар герменевтика боюнча айтылган технологиялык жана татаал лингвистикалык түшүндүрмөлөргө кошулбастан “универсалдуу таанып билүүчү процесс катары түшүнүү статусун” чечмелөөгө аракет кылышат. Мындан тышкары, “түшүнүүгө тиешелүү болгон проблематика фундаменталдуу сабактардан (тил илими, социология, илимдин методологиясы, психология) тартып прикладдык сабактарга (котормо теориясы, массалык коммуникация, пропагандалык ишмердүүлүк, маалыматтык издөө системалары, жасалма интеллект ж.б.) чейинки ар түрдүү билим тармактарынын катарына өтөт”.

Мындан улам, педагогикадагы түшүнүү маселеси жөнүндөгү суроону берүү туура болот.

Педагогикадагы маселелерди чечүү үчүн булар эмне берет? Көрүнүп тургандай, биринчиден, педагогикалык билимди жаңы мазмундар менен толуктоого жардам берет. Илимий билим нормативдүү жана баалуу система катары чагылдырылышы керек болгон учурда педагогикада биринчи планда билимдин нормативдүү мүнөзү турат. Адабий тексттерде норма деген түшүнүк педагогикалык окуянын, кырдаалдын, сюжеттин, кубулуштун мазмуну аркылуу түшүндүрүлөт.

Негизги герменевтикалык метод деп айтылган интерпретация (чечмелөө) ар түрдүү жанрдагы көркөм чыгармалары дагы жана тексттердеги педагогикалык маанилерди жана мазмундарды белгилөөгө жардам берет.

Ошентип, искусствого жана адабиятка (образдуулук) тийиштүү мүнөздөмөлөргө, адабияттын адамдарга багытталган билимдердин катарында тургандыгына, адамдын дүйнөгө болгон эстетикалык жана таанып билүү мамилелерине таянып, адабий тексттердин төмөндөгүдөй шарттуу кызматтарын белгилөөгө мүмкүн. Алар: сүрөттөө жана фактуалдык, божомолдоо, жалпылоо (типтерди жаратуу), аналитикалык жана синтездик, экзистенциалдык жана онтологиялык (тагдыр, индивидуумдун турмушу), долбоордук, көйгөйлүү жана эвристикалык, эксперименталдык.

А.С.Роботова педагогикалык ишмердүүлүктүн жана тарбиялоо процессинин катуу эрежелерине, этикалык жана башка нормаларына (тарбиялоодогу, билим берүүдөгү улуттук системанын салттары ж.б.) баш ийгенин баса белгилейт. Мындай нормалардан, эрежелерден, жазма буйруктардагы мүчүлүштүктөрдү типтештирүү мүмкүн эмес. Айрыкча, мындай учурларда норманын дал келбегендигин жана анын ички тарабын, ошондой эле, реалдуу кыймылды ачып берүү кыйын. Буларды чечүү жолун табуу үчүн кыймылдын далилин гана эмес, анын мотивин көрсөтүү керек. Адабий чыгарма илимге белгилүү болбогон кыймылдын мындай сыйкырдуулугун ачып берет. Мындан тышкары окурмандарга кыймылдын кандай даражада, кандай болуп өткөндүгүн, нормалдуу же нормалдуу эместигин белгилөөгө, кыймылдын башкача түрдө аткарыла тургандыгын, ошондой эле, кийинчээрек эмне

болгондугун божомолдоого түртөт. Мугалим өзүнүн билимине таянуу менен болуп жаткан окуяларга карата өзүнүн мамилесин түзө алат. Мугалим кырдаалды чечүүчү варианттар менен таанышкандан кийин педагогикадагы максаттарга ылайык чечимдерди тандай алат [161, 71-б.].

Жогорудагы түрдүү көз караштар көркөм чыгармалардын педагогикалык кубулуштарды таануу, турмуш көрүнүштөрү аркылуу бекемдөө, толуктоо, көркөм образдар менен таасирдүү кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн арттыра тургандыгын ишенимдүү тастыктайт. Биз ал аргументтерге кошулуу менен бирдикте айрым тактоо, толуктоолорду киргизүүгө аракет кылдык.

Биздин пикирибизде окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо адабият чыгармалары төмөнкүдөй функцияларды аткарат:

- балдар чөйрөсүндө мекенчил инсандардын идеалын, баалуулуктарын коллективдүү таанытып бириктирүүчү коммуникатор;

- тарбиячы мугалимге окуучулардын мекен жана мекенчилдик тууралуу сезим туйгуларын, баалуулуктарын таанытуучу каражат;

- ата мекен, туулган жерге карата ички түйшөлүүлөрүн тереңдетип, сүйүүсүн арттыруучу, толуктоочу, ошондой эле өздөрүнүн мекен алдындагы атуулдук парзын, социалдык ролуна карата рефлексиясын жаратып өзүн өзү тарбиялоонун каражаты болуп саналат.

БИРИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Көркөм адабият менен таалим-тарбия билимдеринин түпкү максаттары бир – адам баласынын дүйнө таанымында, ойлоо багытында, пейилинде, ишенген нарк-нускаларында позитивдүү өзгөрүш өнүгүш жаратуу зарылдыгынан жаралып өнүгүп олтурат. Адам тарбиясынын турмуштук кубулуштар менен туташ жашап келген купуя сырларын таанытып бир эле мезгилде көркөм адабият менен педагогика илиминин шедевринде айланган чыгармалар бар. Көркөм чыгармаларда балдарды тарбиялоонун көп кырдуу кубулуштары илимде көндүм болгон схематизмдерден тышкары турмуштук татаал карама-каршылыктардын чегинде сүрөткердин сезими, ой чабыты, учкул кыялы менен *образ, эпитет, метафора, салыштыруу* сыяктуу жандуу каражаттар аркылуу туюнтулат.

Көркөм чыгармаларда педагогикалык максаттар анча так жана даана байкалбаса да, мындай максат чыгармадагы каарманда, каармандын жасаган кыймылдарында, турмуштук окуяларда, өзүнө болгон мамиледе, адамдарда жана жалпы эле дүйнөгө болгон көз карашында байкаса болот.

Көркөм чыгармалар педагогикалык баалуулукка ээ болгон көптөгөн ири факторлорду камтыйт. Айрым учурларда алар чындыктын көркөм чагылдырылышы, фантазиянын, чыгармачыл элестетүүнүн, таанып билүүнүн, көрөгөчтүктүн натыйжасы болуп эсептелет. Ал эми айрым учурларда алар шексиз факт, биографиялык же автобиографиялык факт, документалдык факт, тарыхый факт ж.б. болуп эсептелет. Көркөм таанып билүүчүлүк, ойлоп табуу жана таланттуу интуиция педагогикалык объектти жана предметтин илимий изилдөөсүнөн озуп кете алат, али изилденбеген, жадакалса, байкалбаган илимий педагогикалык кубулуштарды образдуу кылып чагылдырып бере алат, жаңы билимдерди пайда кыла алат.

Көркөм чыгармалар адамдын өсүп-өнүгүү маселеси боюнча илимий изилдөөлөрдү толуктай алат. Педагогикалык чындыкты таанып билүүдө

адабияттын аналитикалык жана синтездик кызматы жөнүндө сөз кылууга мүмкүн.

Жалпысынан кыргыз тилдүү орто мектептердин адабият сабагынын окуу программаларында орун алган мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы чыгармалардын жанрдык тектери төмөндөгүдөй: жазуучу, акындар тарабынан элдик эпостордун негизинде жазылган чыгармалардагы мекенчилдикке тарбиялоонун салттык баалуулуктары; кыргыз эл ырчылары менен профессионал акындар поэзиясындагы, эл жерди сагынуу, элчилдикке, мекенчилдикке тарбиялоо мотивдери; кыргыз жазуучуларынын көркөм жана прозалык чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо идеялары. Мындай типтеги чыгармалар окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча ресурстарды жана каражаттарды байытат.

Диссертацияда талдоого алынган кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары окуучуларга кылымдар бою бекемделген мекенчил изм сезимин жеткирүүгө, алардын жарандык парызын, ар намысын, аброюн, коом алдындагы жоопкерчилигине ынандырууга багытталган.

II ГЛАВА. КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДИКАСЫ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Теманы изилдөөнүн методологиясы жана методдору адабият аркылуу тарбиялоонун өзгөчөлүгүнөн келип чыгып методологиялык позициябыздын биринчи багыты адабиятты элдин тарыхый тагдыры, улутка дем рух берген келечек үмүттөрү күткөн тилектерин туюнткан булак катары, экинчи багыты дисциплиналар аралык контекстте б.а. педагогикалык тааным жана мекенчилдикке тарбиялоонун каражаты катары талдоолор менен байланыштуу болду. Конкреттүү алганда изилдөөнүн объектин мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоо процесси, предметин Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынын мүмкүнчүлүктөрүн мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоо процессинде реализациялоо маселелери түздү.

Биздин изилдөө **сапаттык** (чечмелөөгө жана түшүнүүгө багытталган) жана **сандык** (эсептөө жана өлчөөгө багытталган) изилдөө моделдеринин айкалышынан турат. Буга байланыштуу илимий булактарды жана көркөм чыгармалардын текстиндеги мекенчилдикке тарбиялоонун көп кырдуу идеяларын издеп таап, анализдөөдө структуралык **семиотикалык, контент анализ, герменевтикалык чечмелөө методдору** колдонулду. Герменевтиканын тексттерди адекваттуу чечмелөө жана түшүндүрүү методдорунун тутуму жана жыйындысы катары пайда болушу, биринчи кезекте, Йена романтиктеринин чөйрөсүнө жакын немис теологу жана философу Фридрих Шлейермахердин ысымы менен байланыштуу. Анын философия, теология, эстетика боюнча көптөгөн эмгектеринин арасында "Герменевтика" эмгеги бар, анда ал чыгарманын маанисин так чечмелеп, түшүнүүнүн жол-жобосун өзүнчө изилдөө чөйрөсү катары белгилеп, "түшүнүк"

жасаган. Ганс-Георг Гадамер герменевтиканын тарыхына жана методологиясына арналган өзүнүн "Чындык жана метод" аттуу фундаменталдык эмгегинде Фридрих Шлейермахердин философиялык герменевтиканын калыптанышындагы эң чоң салымын белгилейт. «Герменевтика грамматикалык жана психологиялык чечмелөө чеберчилигин өзүнө камтыйт. Бирок Шлейермахердин ойлоп тапкан иши - бул психологиялык чечмелөө».[67]

Гадамер Ханс-Георг (1900-ж. т.) негиздеген философиялык герменевтика *түшүнүүнүн философиясы* болуп эсептелет. Гадамердин оюнча түшүнүү — бул таанып-билүүчү, иш-аракеттенүүчү, баалоочу субъекттин жашоосунун ыкмасы. Герменевтикалык интерпретациялык метод адабий тексттеги катардагы окурманга анчейин байкала бербеген мекен жана мекенди сүйүү туюумун ойготууга багытталган сөздөрдү, идеяларды табуу жана талдоо үчүн колдонулду. Анткени, көркөм текстте бир форма, форманын элементтери бир эле мазмунга эмес, бир нече мазмунга ээ болот, бир мазмун башка мазмун үчүн формага же форманын элементине айланат [2, 111-б.] Герменевтикалык теориянын борбордук түшүнүктөрү тил, текст, маани, түшүнүк, стиль, контекст, дискурс, түшүндүрмө. Мисалы, тексттик психология – Айтматовдун чыгармачылыгындагы башкы кредо болуп саналат. Себеби тексттик психологияга – бул адамдын коомдогу же адам турмушундагы көптөгөн проблемаларга болгон кубанычы, кайгысы, щкънььсь, адамгерчилиги жана зомбулугу, айкөлдүгү жана жапайычылык мүнөзү сыяктуу моралдык сапаттарды турмуштук облик катары сүрөттөп бергендиги менен да өзгөчөлөнүп турат.

Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы эң башкы проблема – бул адамдын адамдык сапаты жөнүндөгү проблема – эң башкы орунда турат. Чындыгында адамдык проблема – бул коомдун социалдык психологиясына тыгыз байланышкан. Маселен “Жамыйла” повестин алып көрөлү.

“Жамийла” повести – бул айыл турмушунан алынган чыгарма. Чыгарма согуштун психологиясында жашаган айыл адамдарынын көркөм образдары

биринчи орунга коюлган. Алсак башкы каарман Жамыйла да согуштун психологиясында жашаган айылдын бир мүчөсү, тагыраак айтканда бир үй бүлөөнүн келини.

Повестеги тексттен биз Жамыйланын адамдык психологиясын фронттон келген күйөөсү Садыктын катынан улам даана байкайбыз. Анткени фронттон кат келгенде бала катты ата-энесине дайыма угуза окуп берчү. Ошондо Жамыйла катта мен жөнүндө эмне деп айтты экен депдалиске жөлөнө калып, кыйгач ачылган эшиктен акырын уурдана карап каттагы сөздү угуп турчу. Күйөөсү адатынча Жамыйланы катынын акырында гана берип “Жамыйла да жүрөбү?” – деп бүтүрүп койчу – деп сүрөттөп Айтматов текстин психологиясын абдан чебер колдонгондугун биз даана байкайбыз.

“Жамыйла” повестиндеги Жамыйланын ички психологиясы айылдагы колхоздун жетекчисинин сунушу боюнча жайында жыйналган үрөндү согуша жөнөтүүчү жайга жеткирүү үчүн атка арабак катары ишке кабыл алгандан кийинки окуялар чыгарманын психологиясына б.а., чыгарманын тилдик психологиясы аркылуу чагылдырып берүүсү – бул бүтүндөй чыгарманын башкы леймотивине айланган. Тагыраак айтканда китептеги окуяны, көрүнүштү, адамдык мамилелерди сүрөттөп берүү менен Ч. Айтматов өзүнүн герменевтикасын түзө алган. Ч. Айтматовдун өзү тил маселесине кайрылып, тилди аң-сезимди өнүктүрүүнүн негизги каражаты катары караган. Ошондуктан тилдин факторлору аркылуу тилдин философиясын жана психологиясын мыкты өздөштүрүп, текстти жана анын сюжеттерин ыктуу колдонуу менен чыгармаларынын таасирдүүлүгүн бийик көтөрө алгандыгы менен айырмаланып турат.

Анын “Бетме-бет” чыгармасы башынан аягына чейин курч сюжеттер коштоп жүрөт. Маселен Ысмайылдын поездден түшүп калышы, анан айылына жакын жердеги мүрзө аркылуу үңкүргө киргени, кеч болуп калганда мындан үч күн мурда апасы узаткан үйгө кирип келиши, кайрадан үңкүргө кетиши сыяктуу чыгармадагы өзгөчө мотивдер чыгарманын герменевтикасын жана текстин психологиясын камсыз кылуу менен эң башкысы Ысмайылдын жан

дүйнөсүндөгү катаклизмди аялы Сейде сезүү менен, бирок аялдык сезим менен аны аяп кетиши жана коргошу, а бирок бирөөнүн уюн уурдап кетип союп алган жерине келгенде аялы Ысмайылдын адамдык түшүнүгү ыплас экендигин сезгенден кийин ага болгон мамилеси өзгөрөт.

Дегинкисин айтканда Ч. Айтматов өзүнүн “Бетме-бет” повестинде адамдук сапатка адамдык мамиленин дал келбегендиги – бул адам үчүн өтө опурталдуу дүйнө экендигин башкаларга ушул повесть аркылуу эскертип жатпайбы. [215]. Башкача айтканда герменевтика – бул текстин маанисин, мазмунун түшүнүүнүн чеберчилиги жөнүндөгү окуу – деп түшүндүрөт, немец философу Гадомер.

Ошентип көркөм адабияттагы мекенчилдикке тарбиялоо баалуулуктарын изилдөөнүн негизинде текстти талдоо, интерпретациялоо турду. Бул үчүн эң оңтойлуу метод катары контент анализ методу колдонулду. Контент-анализ (англисче мазмунунан - мазмуну) же контент-анализ - коомдук илимдер чөйрөсүндөгү стандарттуу изилдөө методу, анализдин предмети тексттик массивдердин жана коммуникативдик кат алышуунун продуктулары. Контент-анализ «Тексттердин, образдардын жана символикалык материалдардын топтомун системалык түрдө окуу» - дегенди билдирет [91, 158-б.]. Бул ыкма сандык жана сапаттык изилдөө ыкмаларынын ортосунда көпүрө катары кызмат кылат. Контент талдоо биздин изилдөөбүздө көркөм чыгармалардагы *мекен, эл журт, элчилдик, мекенчилдик, мекенди сүйүү, мекенге тартылуу, мекенге арзуу* сыяктуу ж.б. көптөгөн түшүнүктөрдүн канчалык колдонулуп жаткандыгын жана ага баа берүү үчүн колдонулду. Изилдөөдө контент талдоонун концептуалдык талдоо жана реляциялык талдоо деген эки негизги түрү колдонулду.

Концептуалдык талдоону, текстте көбүнчө сөздөр же фразалар менен берилген түшүнүктөрдүн жана алардын жыш колдонулушун аныктоочу ыкма катары кароого болот. Көркөм чыгармалардагы мекенчилдикке тарбиялоо идеяларын аныктоо үчүн тексттин контентин (мазмунун) түйүндүү категориялар боюнча коддоп чыктык. Коддоону көркөм чыгармалардын

мазмунун негизги тандалып алынган түшүнүктөр боюнча иргөөгө даярдоо ыкмасы катары кабыл алдык. Маселен андай түшүнүктөр катары төмөнкүлөр көрсөтүлдү: *ата мекен, туулган жер, Ата журт, Аталар жери, жайкын өзөн, жаркын мекен, биримдикти бекемдөө, кубаттуу мамлекет куруу, ата-мекендин алдында “парз”, атуулдук милдет, киндик каны тамган жер, ата журт, баатыр болоор бекенсиң, элчилдик, эл менен сен адамсың, элден чыксаң жамансың, эл – ыйык, эл камы үчүн күйүнүү, эстүү киши элим дейт, эл жактаган жеңилбейт, эл адамы болуу, эл камы үчүн жашоо, күмүш көкүлдүү тоолору, гүл жайнаган төрлөрү, түрлүү куштар сайраган токойлору, элди сагынуу, жерди сагынуу, бешигим-Мекен, ата журт жүгү, эл-жерине, ата-Мекенине чексиз берилгендик, элин баккан арыбайт, улут болсом, тилим менен улутмун ж.б.* Арийне бул түшүнүктөрдүн айрымдары чыгарманын идеялык тематикалык өзгөчөлүгүнө карай айрымдары жыш колдонулса, айрымдары бир чыгарманын контекстинде гана колдонулат. Кеп анын жыш же сейрек колдонулушунда эмес, эң башкысы каармандардын образындагы баалуулуктардын иерархиясында кандай орун алгандыгында. Коддоо иштери аяктаган соң биз аларга негизденип тигил же бул көркөм адабий чыгармадагы мекенчилдикке тарбиялоого байланыштуу баалуулуктарды чечмелөөгө аракет кылдык. Мындай корутунду түшүнүктөрдүн ортосундагы жалпы жана айырмалуу жактарды бөлүп чыгуу аркылуу жүзөгө ашты. Муну **реляциялык** же **семантикалык талдоо** десек болот. Анткени мындай талдоонун борборунда кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо идеяларынын семантикалык же маңыздуу байланыштары аныкталды. Мында мекенчилдикке тарбиялоого байланыштуу түйүндүү түшүнүктөр «идеологиялык ядро» катары каралды.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процесси бизге изилдөөнүн **моделдештирүү методун** колдонууну шарттады. Модель (фр. *modele* , лат. *modulus* – чен, үлгү, норма, өрнөк) [186]. Модель түшүнүгү оригиналдын үлгүсү – табигый же социалдык болумуштун айрым фрагменти. Модель түшүнүгүн жалпы жана

педагогикалык жактан ачыктоодо биз В.И. Загвязинский, Н.Е. Щуркова, В.А. Штофф., Е.В Яковлев, Н.О. Яковлева сыяктуу окумуштуулардын ой корутундуларына таяндык.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоо моделин ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй иштер аткарылды: мектеп окуучуларынын көркөм чыгармалардын мазмунундагы “мекен”, “Ата Журт”, “мекенчил адамдардын образы”, “мекенчилдик” маселелерине карата мамилесин, инсандык баасын байкоо, айкындоо, таануу; мугалимдердин кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларынын мекенчилдикке тарбиялоого мамилесин, кесиптик билим жана билгичтиктеринин даражасын өлчөө жана баалоо. Салтка ылайык мектеп аймагында эң обол окуучулардын мекенге, элге карата мамилесин байкоого алууга аракет кылдык. Мында өзгөчө балдардын мекенчилдик темадагы чыгармаларга кызыгуусу, алар боюнча талкууларга жигердүү катышуусу, айрым каармандардын жашоо нускасын идеалдаштыруу ыкластары бир канча жолу байкалып териштирилип, салыштырылып олтурулду. Изилдөө педагогикалык эксперимент методу бардык этаптары компоненттери менен түгөл колдонулду. Изилдөөнүн логикасына ылайык жумуштун алкагында констатациялоочу (проблеманын практикалык абалын аныктоого багытталган), изденүүчү (жумушчу гипотезанын тууралыгын чакан чөйрөдө текшерүүгө багытталган) же калыптандыруучу (алынган теориялык тыянактардын тууралыгын иштелип чыккан методиканын эффективдүүлүгүн текшерүүгө багытталган) эксперимент өткөрүлдү. Аларды бири биринен обочолонтпой, тескерисинче, үзгүлтүксүз удаалаштыкта өткөрдүк.

Констатациялык экспериментке байланыштуу **анкеталык сурамжылоо** Ош областынын Ноокат районуна караштуу А. Парпиев атындагы гимназиясы жана Т.Темиралиев, М. Гапаров, С. Токторов жана А. Тажибаев атындагы орто мектептерде өткөрүлүп ага 6-9-класстарынын 270 окуучусу жана 28 мугалим катышты. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбияланышына таасири жана алардын

калыптанган сапаттар алдын ала айкындалган критерийлерге (Когнитивдик (таанымдык), көз караштык, дөөлөттүк, жүрүм-турумдук компонент) ылайык өлчөндү (дисс. чагылдырылган 99-100 бб.).

Педагогикалык эксперименттин максат, милдеттери этаптары үчүнчү главада чагылдырылды. Эксперименттин аналитикалык этабында топтолгон материалдар сандык жактан педагогикага адаптацияланган **математикалык** жана **статистикалык** методдор аркылуу жүргүзүлүп анализденди.

2.2. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо идеяларынын чагылдырылышы.

Жалпы орто билим берүүчү мектептердин кыргыз адабияты сабагынын программасындагы көркөм чыгармалардын окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн анализдөөгө киришип жатып мындай бир жагдайды эске алууга милдеттүүбүз [119]. Биз көркөм чыгармаларды педагогика илим өңүтүнөн анын ичинде окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо милдеттеринин алкагында карап жатабыз. Ошондуктан адабият сабагынын окуу китептеринде орун алган көркөм чыгармалардын жанрдык тегине караганда алардын окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн анализдөөнү көбүрөөк көңүлгө алдык. Айта кетүүчү жагдай кыргыз адабияты сабагынын программасына милдетүү түрдө окула турган жана класстан тышкары дагы окула турган чыгармаларды окуп чыгуу талап кылынат. Бирок биз алардын арасынан жогоруда белгилегенибиздей эле окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоого тиешеси бар гана чыгармаларды тандап алдык. Көлөмү жагынан деле ар бир класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша тандалды. Мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоодо адабият сабагынын мазмунунан орун алган элдик оозеки чыгармалардын орду өзгөчө болоору ал сабактын түшүндүрмө каттарында эле ачык белгиленген. Бирок, ошол программалык чыгармалардын тарбиялык маңызы тууралуу атайылап жазылган эмгектер өтө сейрек. Ошол себептен

мектеп практикасында алардын педагогикалык потенциалы жетишээрлик колдонулбай келе жаткандыгын турмуш көрсөттү.

Жалпысынан кыргыз тилдүү орто мектептердин адабият сабагынын окуу программаларында орун алган мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы чыгармалардын жанрдык тектери төмөндөгүдөй:

1. Жазуучу, акындар тарабынан **элдик эпостордун** негизинде жазылган чыгармалардагы мекенчилдикке тарбиялоонун салттык баалуулуктары.
2. Кыргыз эл ырчылары менен профессионал акындар **поэзиясындагы**, эл жерди сагынуу, элчилдикке, мекенчилдикке тарбиялоо мотивдери.
3. Кыргыз жазуучуларынын **прозалык** чыгармаларындагы мекенчилдикке тарбиялоо идеялары.

Жазуучу, акындар тарабынан элдик эпостордун негизинде жазылган чыгармалардын түп башаты фольклордун өзү болуп эсептелет. Ошондуктан биз фольклор менен элдик тарбиянын байланышы илимде калыптанган көз караштарга учкай токтоло кетүүнү эп көрдүк.

Фольклор байыркы замандардан ХХI кылымга чейин кыргыз элинин коомдук аң-сезимин, философиялык көз-караштарын жана эстетикалык табитин чагылдыруунун негизги каражаты гана болбостон, түздөн-түз тарбиялоо каражаты жана ыкмасы да болуп келген.

А.Алимбеков белгилегендей: *«Жаш муундардын туюу, кабылдоо сезимине жалпы элдик салтты, адептүүлүктү, боорукерликти байыр алдыруу кудурети, аларды өрнөктүү идеалдарга тарбиялап келгендиги боюнча фольклор - нагыз элдик педагогика. Ушундан улам оозеки чыгармалар аркылуу педагогикалык маданияттын башат тамырларына кайрылуу илимдеги салтка айланган көрүнүш»*. [16, 32-б.]

Этнопедагогикалык баалуулуктарга ширелген оозеки чыгармалардын түп вариантынын жана жазуучулар тарабынан көркөм чыгарма таризинде иштелип чыккан варианттарынын адабият сабагына киргизилиши жаш муундарды байыртан башат алып, элдин өзү тарабынан түзүлүп, өтүп эчен муундардын

тарбия практикасынын сын-сыдыргысынан өтүп, мезгил менен коомдук өзгөрүүлөрдүн таасирине туруштук берип жашап келген эң ишенимдүү каражаттардын негизинде тарбиялоого негиз болот.

Кыргыз адабияты боюнча окуу китептерде элдик оозеки чыгармалардын орун алышы балдардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө жана билим берүү, тарбиялоо милдеттерине ылайык ар түрдүү деңгээлде орун алган. Биз тарабынан жүргүзүлгөн анализдин натыйжалары боюнча **К. Артыкбаев** жана **Б. Исаковдор** түзгөн 5-класстын окуу китебинде элдик фольклорго таандык «Алтын куш», «Акылдуу дыйкан», «Акыл Карачач», «Бугу эне» (Ч. Айтматов) сыяктуу жомоктор, макал-лакаптар, табышмактар, жаңылмачтар, «Манастын балалык чагына» байланыштуу эпизоддор орун алса, А. Сманбаев жана Н.Ишекеевдер тарабынан түзүлгөн 6-класстын окуу китебинде «Элдик ырлар», «Каада салт ырлары», «Жарамазан ырлары», «Кошоктор», «Эр Төштүк», «Манас» эпосунан «Каныкейдин Тайторуну чапканы, Тайторуну байгеге кошкону» тууралуу үзүндүлөр киргизилген.

Адабий билим берүүнүн логикасына жараша 7-класстан баштап профессионал көркөм адабият үлгүлөрүнө көбүрөөк орун бериле баштаган. Алсак, окуулук хрестоматия тибинде түзүлгөн, алты бөлүмдөн турат, б.а., китептин мазмунун элдик эпостор (16%), эл акындары (11%), классикалык орус (3,5%), кыргыз совет (57%), боордош калктар (2,5%), чет мамлекеттердин (6,1%) адабияттарынын материалдары ээлейт. Бирок, мында «Кожожаш», «Эр Табылды» эпостору менен бирдикте Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» сыяктуу элдик оозеки чыгармалардын негизинде жазылган чыгармалар орун алган.

Окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоого тике тиешелүү чыгармаларга кеңири орун берүү жагынан 8-класстын окуу китеби өтө чоң артыкчылыкка ээ. Мында «Орхон-Енисей жазма эстеликтери», «Манас» үчилтиги, «Уламышка айланган акындардын» уламыш таризиндеги мурастарына көлөмдүү орун берилген. Пайыздык катыш менен алганда мындай элдик тарбиянын

баалуулуктарын чагылдырган чыгармаларды үйрөнүүгө программалык убакыт бюджетинин **50% дан** ашыгы берилген.

Бул жагдай биздин изилдөөбүздүн милдетине ылайык азыркы кыргыз мектептеринин адабият сабагы боюнча программаларына киргизилген фольклордук чыгармалардын руханий-педагогикалык функциялары, мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы конкреттүү идеяларын ачыктай кетүүгө милдеттендирет.

Адабият сабагынын алкагында окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо жагынан **жомоктор** өзгөчө мааниге ээ.

Жомоктордун таалим-тарбия жаатындагы аткарган жүгүн талдап, баалоодо улуу орус педагогу К.Д.Ушинскийдин пикирлери өзгөчө маанилүү. Элдик таалим-тарбиянын бул таасирлүү каражаттары тууралуу ал мындай деп жазат : «Жомоктор элдик педагогиканын эң алгачкы саамалыктары. Мындай алганда элдин педагогикалык генийлиги менен эч ким теңдеше албайт» [191, 161-б.]. Ал жомокторго жогору баа берип гана тим болбостон аларды тандап иргеп өзүнүн педагогикалык системасына киргизүүгө байма бай аракет кылган. Жомоктордун ишиндеги жугумдуулугун элдик чыгармачылыктын жөнөкөйлүгү балдардын жан дүйнөсүнө, психологиясына дал келиши, жагымдуу табияты менен түшүндүргөн. «Улуу жана поэзияга шыктанган бала өз кыялдарын баяндайт да, бул кыялдарга өзү бери эле дегенде жарым-жартылай ишенет.» [191, 165-б.]. К.Д.Ушинский сыяктуу эле В.А.Сухомлинский да жомокторду «эл маданиятынын рухий байлыгы», «бала жомокту аңдап түшүнүп жатып элдин турмушун жүрөгү менен туюп билет», «жомоктордогу сөздөр баланын аң-сезиминде дайыма жашайт» - деп анын көп кырдуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтүүгө көп аракет жумшаган [181, 242-б.]. Ал өз тажрыйбасын иликтеп келип, балдарды ата журтту сүйүүгө тарбиялоодогу жомоктордун маанисине басым жасаган: «Жомоктор туулган жерди сүйүүгө тарбиялаганынын себеби алар элдин өзүнүн табылгасы экендигинде» [181, 184-б.].

Жомокторду таалим тарбиянын каражаты катары колдонуу жаатында айрыкча расмий таалим –тарбия мекемелерине (мектепке) кеч жетишкен кыргыз сыяктуу элдер бай тажрыйбага ээ болушкан.

Даанышман карыялар акыл жетпес, эс түтпөс татаал жана чийеленген маселелердин жөпжөнөкөй чечимдери жомоктордо жолугат, *«балаң жолунан адашып баратса жомокко кайрыл, жомок менен жолго сал» - деп нускашкан.*

Ошондуктан орто мектептердин 5-классынын окуу китептеринде «Алтын куш», «Акылдуу дыйкан», «Акыл Карачач» сыяктуу тарбиялык таасирдүүлүгү жагынан балдарга жаштайынан маалым жомоктор киргизилгендиги педагогикалык өңүттөн өтө негиздүү. «Алтын куш» жомогунда адамдын эң ыйык парзы ата-энени кадырлап үмүт тилегин актоо, алар үчүн бардык кыйынчылык түйшүктөргө даяр болуу зарыл деген элдик нуска ачыкталат. Ошондуктан булуттуу көктүн асты менен, нымдуу чөптүн үстү менен, чырмап кирпик талдырбай, чычканга кебек алдырбай алтын куштун изине сая түшкөн бала эр жүрөктүүлүктүн өрнөгү катары сүрөттөлөт. Дегинкиси, акылы, билими карайлаган эл журтту азаптан куткарып сактап калуу кыргыз жомокторунун башкы летмотиви болуп саналат.

Эзелки элдин эс тутумунда сакталып келген уламыш жана жомоктордун тааныткыч жана тарбиялык затын жаңы доордогу адеп-ахлактык проблемалардын контекстинде чеберчилик менен жандандыруу жагынан Ч. Айтматов ат көтөргүс эмгек жасаган. Анын бул жааттагы чыгармачылык эмгеги көркөм адабият чөйрөсүндө кандай каралса педагогикалык билим жана маданият чөйрөсүндө да бирдей даражада бааланып келет. Буга байланыштуу А. Алимбеков: *«Алп жазуучунун чыгармаларын педагогикалык мерчем менен тыкыр окуган адам анын ар бир повестинен, романдарынан ириде адамзаттын улуу даанышман таалимчиси, насаатчысы Ч. Айтматовдун адам уулун адам кылууга багытталган ийги тилектеринин, ой-санааларынын, чаалыкпас чакырыктарынын жандуу демин айныбай туя алат» -деп жазган.*

А. Муратов, Ч. Айтматовдун элдик педагогикалык салттарга кайрылуусунун жүйөө максаттарын төмөндөгүлөрдөн көрөт: байыртан түзүлүп,

эл тарабынан эчен электен өтүп, мезгилдердин сыноосуна туруштук берип келген элдик таалим берүү салттарын таап чыгуу; элдин кылымдардан бери колдонуп келе жаткан тарбиялоо салттарын бүгүнкү окурманга ачып берүү; элдин тарбиялык ишенимдериндеги оң сапаттар жана терс сапаттар менен азыркы адамдардын ыймандык, эстетикалык түшүнүктөрүн салыштырып көрүү; соңку жана мындан кийинки муунду өткөн доорлордон калган тарбиялык салттар менен таразалап, алардын оң жолго түшүшүнө салттуу түшүнүктөр, эреже-нормалар менен таасир этүү” [143, 10-189 б.б.].

Жогорку ойлорду жазуучунун “Ак кеме” повестиндеги мекенчилдикке тарбиялоо мотивинде иштелип чыккан жана 5-класстын адабият окуу китебине киргизилген “Бугу эне” жомогу да тастыктап турат.

Жомок бабаларыбыздын ыйласа ыйы, кыйкырса үнү жетпеген байыркы мекенин эске салат. Жомок боюнча Сибир деген жердеги бир өзөндү бойлоп мекендешкен. Ал дайраны азыр Енисей дешет. Илгери кыргыздар Энесай дешчү.

Кыргыздар байыркы мекенин жомокко гана эмес, көкүрөктү жара тээп чыккан арман ырга айландырып эс тутумунун тереңинде сактап келишкен. Жомокто бирин бири чаап алган, бири бирин талап алган жоокерчилик заман тууралуу маалымат менен башталат. Кыргыз уруусун да айлана-тегеректе курчап, кас уруулар туруптур. Эр өлтүрүү эрдик саналып, кишини киши аябай, адамды адам тукум курут кылмай заман. Адам каны суудай агып, көк кашка суу жошолонуп, ак-сары гүл манаттанып, бөрүдөй тытышкан доор экен. Эгин эгип, түшүм жыйнаар, мал багып, мергенчиликтен олжо таап келер эр бүлө калбай, эл тукуму сооло берет. Мындай кырдаалда эрдик көрсөтүп, элине арка бел болгондор эң башкы байлык, эң башкы дөөлөт катары каралган. Ошондой ойрон согуштардын биринде эл атасы, журт эгеси, сан колдун башчысы Күлчө баатыр каза табат. Адатта кыргыздар мындай баатырларды өтө чоң сый, зыйнат менен узатышкан. Кыздар кызыл кийинип, катындар кара кийинип, кыргыз эли эки күн аза күтүп, үчүнчү күнү баатырдын сөөгүн ата салты боюнча жабыла көтөрүп, Энесайдын боюн бойлотуп, жарлуу жээктин мизи менен алып өтмөк,

эл анткени- баатырдын чымын жаны көккө учуп кетер алдында Эне болгон өзөн менен, Ата болгон мекен менен коштошуп алсын, тирүүсүндө жоого аттанып баратып, жоону чаап келатып, ушу жээктен ырдап өтчү ырын чымын жаны ырдап кетсин дегени.

Энесай, сендей жайкын өзөн барбы,	Энесай, сендей жайкын өзөн болбос,
Энесай, сендей жаркын мекен барбы?	Энесай, сендей жаркын мекен болбос!
Энесай, сендей кыйын азап барбы?	Энесай, сендей кыйын азап болбос,
Энесай, сендей ыйык азат барбы?	Энесай, сендей ыйык азат болбос!

Баатырдын сөөгү жатар жайы, коер көрү бийик дөбөнүн чокусунда. Коер алдында эли баатырдын сөөгүн башынан өйдө көтөрүп, төгөрөктүн төрт тарабына көрсөтмөк: «Алдында өзөнүң калды жайын. Үстүндө Теңир ээлеген көгүң турат. Өзөктү өз тукумуң, калың журтуң сөөгүңдү көтөрүп, башын ийип астыңда турат азалуу. Жаткан жериң жайлуу болсун, топурагың торко болсун!» Ошентип, баатырдын сөөгүн жерге берип, көрүнүн башына өткөндүгү баатыр Ата, баатыр Бабалардын жолун жолдоп, чулу корум таштан Таш-Баба орнотмок [29, 320-б.].

Бул эпизоддор аркылуу эл үчүн кара жанын карч уруп кызмат кылган элчил, мекенчил адамдын кадыр наркы тирүүсүндө гана эмес, өлгөндө да кандай бийик болоору эскертилип олтурат. Бул жомок урпактарга мекенчил адам болуунун баасын андатуу жагынан үлкөн эпостордон кем эмес милдет аткарат.

Элдик оозеки чыгармалардын үлгүсүндө мекенчилдикке тарбиялоодо талашсыз таасирлүү чыгармалардын бири бул 7-класстын окуу китебине киргизилген Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» драмасы. Бул драма «Семетей» эпосундагы түйүндүү окуялардын негизинде таасирдүү иштелип чыккан.

Ысмайылдын колунда Семетей он эки жашка чейин тарбияланат. Эр жеткенде таятасы аны хан көтөрүп той берет. Тойдо Каныкей Манастын уулу,

мураскор Семетейдин келечегин билүү максатында, Тайторуну төлгө кылып чабат. «Каныкейдин Тайторуну чабышы» С. Каралаевдин өзгөчө сүйгөн эпизоддорунун бири болуп ал аны эл астында өтө берилүү, чыгармачылык зор эргүү менен аткаргандыгын айтып жүрүшөт. Манасчынын бул эпизодго айрыкча көңүл бурушу, ал өзү өтө сүйгөн каармандарынын бири Каныкей көптөн күткөн тилеги орундалып Семетей атасы Манасты тартып элжеринин тиреги болобу же жокпу?- деп санааркап, психологиялык өтө чыңалуу абалында болуп, өзү үчүн өтө жооптуу мезгилдердин бирин башынан өткөрүп жатышы менен байланышкан»-деп белгилейт, белгилүү окумуштуу Райкул Сарыпбеков [169, 55-б.].

Каныкей Тайтору чыгып келбесе абал кандай болот деп кайгырат. Бул эненин баласынын келечегин билүүдө анын тагдырындагы бир жетишпестик эле эмес, бүткүл элдин тагдыры эмне болот деп кайгырганы. Бактыга жараша Тайтору байгеге коюлган алты жүз аттын алдына чыгып келип эненин күткөнү орундалып, өз элине, таласына кайтууга үмүтү жанып, психологиялык абалы жакшырат. Тайторуну чабуу төлгөсү окуу китепте белгиленгендей «Семетейдин ак жолу ачылып, атасынын ордун басат, эл жерин таап, Мекенинин чыныгы коргоочусу, ээси болот» деген тилек.

Дегинкиси, адабият сабагынын программалык материалдарын түзүүчүлөр окуучуларды «Манас» үчилтигинин үлгүсүндө мекенчилдикке тарбиялоо маселесине өтө орчундуу маселе катары карашканын көрөбүз. Буга 5-класстын окуу китебине бириктирилген варианттан кыскартылып алынган «Манастын балалык чагына» байланыштуу материалдар да айкын күбө.

Окуу китепте орун алган материалдар боюнча эл Манастын атажуртту коргоочу баатырдык мүнөзүн, эл тагдырын чечкен, жетекчи көсөмдүгүн, эр жүрөктүүлүгүн азыркыдай кургак, жадатма акыл-насааттар менен эмес түздөн-түз ишмердүүлүктүн негизинде тарбиялап калыптандырган. Манас айылынан өзү теңдүү кырк баланы жыйнап алып, аларды эки топко бөлүп, кадимки беттешүү, кагылыш оюндарын уюштурат. Эпосто элдик оюндар элдик тарбиянын эң күчтүү каражаты, жаш муундарды ата журтту сүйүүгө, коргоого,

эрдикке, чечкиндүүлүккө, адамгерчиликке тарбиялоочу өзгөчө элдик мектеп катары каралат. «Манас» эпосундагы жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо идеяларын ар тараптуу чагылдыруу жагынан 8-класстын программалык материалдары өзгөчө орунда турат. Сандык өлчөм менен алганда окуу китептин 376 бетинин 125 бети башкача айтканда «Манас» үч илтигин үйрөнүүгө арналган. Бул жагдай окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо «Манас» эпосун колдонууга кеңири мүмкүнчүлүк ачат. Биздин оюбузча окуу китепте «Манас» эпосуна мынчалык көлөмдүү орун берилиши педагогикалык өнүктөн негиздүү. Анткени биздин пикирибизче, эпостун мазмунундагы мекенчилдик ка тарбиялоо темасынын төмөнкүдөй мазмундук-логикалык аспектилерин бөлүп көрсөтүүгө болот:

- эпостогу башка журтка акырындап сиңип жок болуп кетпеш үчүн биримдикти бекемдөө, кубаттуу мамлекет куруу, калк арасында коом таламдуу гуманисттик салттарды сактоо, өнүктүрүү идеялары;

- каармандардын мекенчилдик өрнөктөрү, инсандык касиеттердин эл журттун, ата-мекендин алдында “парз” атуулдук милдет түшүнүгүнүн чегинде аңдоо, баалоонун чен-өлчөмдөрү;

- баатырлардын балалык чагына байланышкан баяндар аркылуу “мекенчил” инсанды тарбиялоо жаатындагы байыртадан түптөлүп калыптанып келген тажрыйбаларды педагогикалык билим, көчмөн кыргыз коомунун тарбия салттарынын өзөгү катары иретке келтирип, бекемдеп кийинкилерге өткөрүп берүү мотиви.

Эпосто кыргыздардын Ала-Тоо аймагын биротоло мекендеп, орун-очок алып калгандыгы таасын, көтөрүңкү маанайда, эмоциялуу чагылдырылган. Эпосто элдин үмүт-тилеги, ой-пикири эргүү менен даңазаланган өзгөчө ажайып кооз жер кыргыздардын өлкөсү - Талас киндик каны тамган жер деп айтылат. Ошондуктан, Алтайда туулган Манас элин баштап Таласка келет, атасы Манас, жери Талас экенин билери менен Семетей Букардан кайтат, ошондой эле Кыястын колуна өткөн Сейтек Талас жөнүндө укканда «Кетем Талас жериме, Баргым келет бадырек, Калың кыргыз элиме» - деген бүтүмгө келет.

"Манас" эпосунда "Ата журт" түшүнүгү баарыдан мурда ага ажайып көрк тартуулаган өсүмдүктөр, жан-жаныбарлар менен өтмө катар байланышта каралат. Элдик идеалдагы каармандар жердеген, жашаган жерлердин жаратылышын поэтикалык түркүн боёктор менен көркөмдөп берүү чыгармада ата журттун образын жаратуу, ага болгон сүйүү өңдүү башкы идея менен табигый түрдө айкалышат. Орус окумуштуусу П.Н. Берков өз убагында Талас жеринин сулуулугун эпос кандай көркөмдөп сүрөттөгөнү жөнүндө минтип жазат: «Манаста» бир тууган өлкөнү сүрөттөп берүү, кыргыздын мекенин даңазалоо дүйнөдөгү эң улуу адабияттардын үлгүсү менен катар турууга татыктуу» [45, 44-б].

Окуу китепте «Манас» эпосунун тарбиялык идеялары тууралуу эң таанымал изилдөөчү педагогдордун бири Б. Исаковдун айтылуу «Манастын жети осуяты» аттуу эмгегинин негизинде берилген. [96, 154-б].

«Элдик оозеки чыгармалар казынасынан» - деген бөлүм 6-класстын адабият окуу китебинен да орун алган. Жанрдык жагынан алып караганда бул окуу китептеги оозеки чыгармалардын үлгүлөрү көп кырдуу, б.а. элдик ырлардын түрдүү жанрларын, эпостук чыгармаларды ичине алат. Алардын дээрлик баарынан окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоого тиешеси бар баалуулуктарды кеңири табууга болот. Алсак, мекенчил, баатыр бала жөнүндөгү каалоо, үмүт «Бешик ырларында» «Кулатып жоону качырган, Баатыр болоор бекенсиң?, Айласын жоонун табуучу көсөм болоор бекенсиң» - деген эне тилеги аркылуу туюнтулса, «Жарамазан» ырында «Жарамазан айтып келдик эшигиңе, Ак кочкордой уул берсин бешигиңе, Баатыр болуп чыкса кантесиң насибиңе, Байланыштуу баардыгы таазимиңе»-деп балдардын тилеги менен туюнтулат.

Алтынчы класстын окуу китебинде элдик эпостордун ичинен «Эр Төштүк» эпосуна көлөмдүү орун берилген. Бул чыгарма кыргыздардын эң байыркы доордогу дүйнө түшүнүктөрү, адамдын бул дүйнөдөгү башкы вазийпасы тууралуу көп кырдуу таалим-тарбия идеяларын чагылдырып турат. Төштүктүн образынан мектеп окуучулары эл журтка апаат алып келген

Желмогуз кемпир, Кара дөө, Көк дөө, Чоюнжулак сыяктуу кара күчтөргө каршы күрөшүп чыныгы элчилдик, мекенчилдиктин үлгүсүн көрө алышат. Төштүк бир эле адамдарды эмес көптөгөн канаттууларды, жаныбарларды сактап калып алар менен достошот. Айбандардын баары Төштүктүн жакшылыгына жооп кылып ага кызмат кылышат. Алп Кара куш Төштүктү жер үстүнө чыгарып, эл журтуна кошот. Ошентип бул чыгарма аркылуу окуучуларда дүйнөдө адам өз эли гана эмес жапан жаратылышты түгөлү менен коргоого милдеттүү, мекендин бүтүндүгү адамдар менен жаратылыштын тыгыз гумандуу мамилесинен көз каранды деген көз карашты бекемдөөгө реалдуу өбөлгө бар.

Кыргыз адабияты сабагынын алкагында окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо кыргыз поэзиясына таандык программалык материалдар өзгөчө мааниге ээ. Булардын ичинен эл ырчыларынын чыгармаларынын таалим-тарбия потенциалы тууралуу өзгөчө сөз кылуу зарылдыгы бар. Биз өз изилдөөбүздүн позициясынан мектептин адабий билим берүү чөйрөсүндө акындар же ырчылар чыгармачылыгын адабияттын чегинде гана кароо алардын өнөрүнүн маани-маңызын, эң башкысы көөнө замандардан бери калыптанган педагогикалык таанымдык, тарбиялык функциясын чектөө катары кабылдайбыз. Түпкүлүгүндө акын сөзү кыргыз тилине уйгур тилиндеги «акун», «ахунд» деген сөздөрүнөн оошуп кирген. Түп мааниси окумал, акылман, билимдүү, «эл билген», «эл башкарган», «элди баш коштурган» калк арасындагы кадырман киши деп чечмеленген.

А.Акматалиев Кыргыз адабиятынын энциклопедиялык сөздүгүндө «Эл ырчысы кыргыз элинин тарыхын, психологиясын, каада-салтын, үрп-адатын терең өздөштүргөн тарыхчы, этнограф, сүрөтчү, философ, бир сөз менен айтканда, тубаса энциклопедист болгон» - деп жазат. Изилдөөчү П. Ирисов адилет белгилегендей «Тарбиялык функция ырчылык өнөрдө өзөк маселе болуп келгендиктен дээрлик бул темада ырдабаган ырчы болгон эмес. Ал гана эмес тарбия темасында ырдоо ырчынын чыгармачылык талантын баалоочу критерийге айланган» [95, 120-б.].

Адабият сабактары боюнча окуу китептердин мазмуну ырчылар чыгармаларын тандап алууда да таанымдык жана тарбиялык аспект башкы принцип катары жетекчиликке алынгандыгын көрүүгө болот. Бул маселеде 7-класстын окуу китебиндеги «Эл ырчыларынын чыгармаларынан» -деген бөлүм өзгөчө бөлүнүп турат.

Окуу китептериндеги элдик ырчы акындардын чыгармаларындагы инсан баалуулуктарынын эң өзөктүү салааларынын бири *«адам жана туулган жердин табияты»*, *«адам жана мекен»*, *«адам жана эл»* түшүнүктөрү. Демек, ырчы акындардын мекенчил инсандарды тарбиялоо боюнча көз караштарын бөлүп көрсөтүү анчейин татаалдыкты жаратпайт. Ошону менен бирдикте адабият окуу китептерине кирген чыгармалардын мекенчилдикке тарбиялоо идеяларын айрым өзөктүү көз караштардын негизинде талдап чыгуу оңтойлуу деген тыянакка келдик.

Салттык түшүнүктөргө ылайык элге жакындык, элчилдик адам инсанын баалоонун эң өзөктүү чен-өлчөмү. Бул жагынан ырчы акындардын чыгармалары оозеки дастандардагы мекенчилдиктин өрнөк үлгүлөрүн бир тараптан тереңдетүү, толуктоо, экинчи тараптан таасирин арттыруунун жаңы этабы болуп эсептелет. Элчилдик бул акындардын ниет пейили менен туткан позициясына да коюлчу талаптардын бири болгон. Арийне, кыргыз элинин бай тарыхында канча акындар элдин элегинен өтпөй эс тутумунда сакталбай калды. Анткени, ырчы акындар арасында эптеп септеп жакындарын, колунда оокаты, бийлиги барларды жамактап “бекер ичкен ашы үчүн, бегин мактап” “менчик акын” атангандар да арбын болгон. Андай ырчы акындар элдик талаптардын даражасына көтөрүлө алган эмес. Андай акындардын оозунан кандай гана кооз сөз чыкпасын таасир нускасы жугумсуз болгон.

Кыргыз акындарынын ырларында коллективдүү аң-сезимге негизделген көчмөнчүлүк жашоо образдагы *эл* түшүнүгүнө таянуу менен аны инсан баалуулуктарынын эң жогорку субстанциясы катары каралат.

Бул ойлор улуу акын Арстанбектин төмөнкү санат ырында өзгөчө таасирдүү бекемделген:

«Кайратың тоону бузса да	Кабарың күнгө жетсе да
Кашыгың көлдү сузса да	Жылдызга колуң жетсе да
Оозуңдан чыккан сөзүңө	Жараткандын дүйнөсү
Зоо куланып, учса да	Бүт колуңа өтсө да
Эл менен сен адамсың	Эл менен сен бийиксиң
Элден чыксаң жамансың	Элден чыксаң кийиксиң» [122].

Бул термеде Арстанбек элден чыгууну кийикке теңеп атканынын өзүнчө сыр мааниси бар. Салттык түшүнүктө “*кийик*”, “*жапайы адам*” символу.

Акындын көз карашында адам баласы багы башынан ашкан чакта кашыгы көлдү сүзүп, кабары күнгө, колу жылдызга да жетиши мүмкүн. Бирок, адамдын өнүгүш даражасы адам коомунда гана өлчөнүп өз баасын алат. Өмүр жашоосун көпчүлүктүн кызыкчылыгына багыштап, эл менен эл болуп жашай албаса жеткен жетишкендиктеринин баары түккө арзыбай калат. Демек, мындай адамдардан айрым жашоо мүнөз күткөн өзүмчүл инсандар ким болсо болсун эгер адамдар коому менен ымалада жашоого көнүкпөсө жапайыдан айырмасы болбойт. Элдик эреже салттарга каршы келген осол жоругу менен ашкереленген адамдар коомдо жек көрүндү болуп «же элге батпай, же жерге жатпай», «күлү бир жерге додо болбогон» жанга айланат. Көчмөнчүлүк шартында мындай адамдардын кесепети тийбес үчүн жер которуп кетүүгө мажбурлашкан. Ошондуктан ата-энелери балдарын мындай тагдырга кабылбашы үчүн “Эл болбосо, эр болбойт”, “Эл ичи - алтын бешик”, “Казына казына эмес, эл казына”, “Элиң тынч жаның тынч”, “Алтын жерден чыгат, баатыр элден чыгат”, “Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат”, “Эл – ыйык, элден чыккан – суюк”, “Эл – мазар, элден чыккан – азар”, деген сыяктуу макалдар аркылуу эң башкы дөөлөт элдин назарына илинүү экендигин кулагына куюп келишкен. Бул элдик эреже талаптар элдик ырчы акындар тарабынан ырга күүгө салынып кишилик асыл касиеттердин үлгүлөрүнө айландырылган. Алсак, Токтогул Сатылганов жаштарга арналган ушул тариздеги «Үлгү ырларында» (Кыргыз адабияты 7-класс, 2012)

Жаман адам белгиси –

Өз камы үчүн жүгүрөт,

Жакшы адам белгиси-

Эл камы үчүн күйүнөт –деп тыянак чыгарат.

Барпынын көз карашында чыныгы жигит коомчул ыкластын алып жүрүүчүсү. Акын 7-класстын окуу китебине кирген ырларында эркектер тобунун коомчулдук, мекенчилдик насилин ар тараптуу ачып берген. Барпынын баамында чыныгы жигит: «Элдин ишин тууралап, эч кимге кылбайт кыянат, өзүнөн улуу кишиден, адеп сактап уялат», «Кеңешин элге билгизет, береке пейил киргизет. Калк намысын талашат, Тууганына туу болот, душманына келгенде, чылап койгон уу болот». Эр жигиттин нарк-насили акындын «Санат» аттуу ырында төмөнкүдөй сапаттар менен толукталат: «Калың элдин калкасы, Болгон жигит жакшы экен. Кабар келсе бир жерге, Жеткен жигит жакшы экен. Кадыры элге бөтөнчө, Өткөн жигит жакшы экен. Адамга катык тийбеген, Майын жигит жакшы экен. Көпчүлүктү күлдүргөн, Шайыр жигит жакшы экен».

Атактуу Жеңижок акын:

Эрдик кылсаң бир сонун,

Эл эскерип жүргөндөй –деп эрдик жасап эл адамы болуу ариет экендигин ырастайт.

Акын элчил адам гана алдуу, кубаттуу болоорун белгилейт.

Эстүү киши элим дейт,

Эл жактаган жеңилбейт.

Калыгул өз ырларында билим билип өз эли басаар жолун, бараар багытын аныктай алган адам гана өз элине пайдасы көбүрөөк болоорун белгилеп, мындай адамдын бейнесин түзүүгө аракет кылган.

Жакшы чыккан азамат

Элин билет,

Элин билген ал адам

Билим билет,

Көлөкөсү көп жанга

Керек болот.

Андай адам табылбай

Кайда болот.

*Окуп, карап, ойлонуп,
Илим билет.
Эчен түрдүү адамдын
Тилин билет.
Чыгып турган ал адам
Чынар болот,
Чымчык сайрап, чынарга
Булбул колот,
Түбү жоон тамгалуу
Терек болот,*

*Ошол чыкса дүйнөгө
Пайда болот,
Тийип турган асманда
Күндөй болот,
Макулуктун баарына
Бирдей болот.
Ошол адам ойлосоң
Кимден чыгат,
Ушул турган калайык
Элден чыгат [122].*

Калыгул заман оошкон чакта мурдагыдай жалгыз кайраттуулук, баатырдык элдин көйгөйлөрүн чечүүгө толук жетиштүү болбой калаарын, жаңы шарттарда жашоо илим билимди карым катыш түзгөн көп элдин тилин билүү талап кылынаарын нускайт. Дал ушундай элге ак караны таанытып, билим менен башкарууга дараметүү адам гана эл жакшысы аталып «*түбү жоон тамгалуу терек болот, көлөкөсү көп жанга керек болот*». Мындай адамдар Калыгул айткандай бөлөк бөтөн жайдан келбейт, элдин өзүнөн гана чыгат. Муну менен даанышман ойчул чымырканып аракет кылса карапайым адамдар ичинен чыккан ар кандай инсан өзүн элдик азамат деңгээлине чейин өстүрө алаарын айтат. Улуу акын түзгөн эл азаматынын бейнеси учурда инсан тарбиясынын идеалдарын айкындоодо эске алууга татыктуу.

Ырчы акындардын жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо чөйрөсүндөгү салымын баалоодо алардын кыргыз жерлеринин ажайып асыл касиеттерин даңазалап катардагы адамды аларды баалап барктоого карата чакырыктарын көңүл сыртында калтырууга болбойт. Мындай ырлардан бир тараптан акындардын эл, жерине берилгендигин аларга болгон арзуусун, экинчи тараптан башкаларда ушундай сезимди ойготуу аракетин көрүүгө болот. Бул кабиледе Молдо Кылычтын чыгармалары өзгөчө орунда турат. Оунчу класстын окуу китебинде белгиленгендей Молдо Кылычка чейин, андан кийин да, кыргыз жеринде өскөн чөп-чардан тартып, кыбырап жашаган

жан-жаныбарларды дээрлик түгөл бирден эсептеп, натуралды түр-түспөлүнөн баштап, көркөм сүрөтүнө чейин кеңири элесин жараткан бир дагы акын болгон эместир.

Маселен, «Керме тоо», «Чүй баяны» казалдарындагы жөнөкөй эле аталып чыккан өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, куштардын аттарынын өзү эле кыргыз жеринин табиятын таанып-билүүдө канчалык агартуучулук мааниси бар. Бул ырлар окуучуларда өз жеринин түркүн байлыктары менен сыймыктанууга жана аны башкы дөөлөт катары сактоого тарбиялоонун өбөлгөсү болуп эсептелет.

Ырчылар чыгармачылыгында эл жерге карата арналган чыгармалар арасында «Ала-Тоо» менен аталган ырлар көп кездешет. Болгондо да бул темадагы б.а. «Ала-Тоону» ата-журттун образы катары чагылдыруу өткөн доордогу эл ырчыларынан тартып, профессионал адабиятыбыз көз жарган күндөн баштап, бүгүнкү жаш акындарга чейинкилердин баарында салтка айланган тема. Алсак, Осмонкул Ала-Тоонун бийиктигин –асманга жете заңкайтып, башында жаткан апакай мөңгүлөрүн күмүшкө теңеп шөкөттөсө, Алымкулда кыргыздын «күмүш көкүлдүү тоолору», «гүл жайнаган төрлөрү», «түрлүү куштар сайраган токойлору», б.а. кыргыз жеринин ажайып бир жайкы учуру сыпатталат.

Ал эми Барпы акын
Менин ырым Чаңгеттин
Бозосундай ачыган,
Күндүз күнкү Акмандын
Козосундай ачылган.
Арыстанбаптын, Ачынын

Агынындай ташыган – деп өзүнүн жан дүйнөсүнүн жемиши болгон ырлары эл жеринин табияты менен киндиктеш экендигин моюндайт. Барпы башка акындардан айрымаланып «Ала-Тоо» аны жердеген кутман кыргыз эли менен гана көрккө келип турарын өзгөчө белгилеп: «Акындар ырдай албайт тил болбосо, Ала-Тоо көрккө келбейт эл болбосо» -деп ырдаган. Тоголок Молдо

«Ала-Тоо» деген поэмасында кыргыз жеринин көрктүү табияты, кен байлыктары, анда жашаган элдердин чарбасы, турмуш тиричилиги, пейили менен сыймыктанууга чакырат. Кыргыз поэзиясында «Ала-Тоо» ата журттун эң башкы символу катары туюлат. Кыргыз мамлекетинин символикаларындагы (герб, гимн) ак мөңгүлүү Ала-Тоонун алдынкы планда көрсөтүлүшүн да ушул жагдайлар менен түшүндүрүүгө болот. А.Алимбеков белгилегендей кыргыздарда «Ала-Тоо, Ата журт, Ата мекен деген түшүнүктөрдүн айырмасы анча деле байкалбайт. Алсак, атактуу кыргыз акыны Жоомарт Бөкөнбаев согушка аттанаарда жазган «Кош Ала-Тоо, уулуң кетти майданга» деген ыры элдин аң-сезиминдеги Ала-Тоо жана Ата мекен деген түшүнүктөрдүн биримдигин өзгөчө айгинелеп турат» [20, 6-б.]. Улуу Ата Мекендик согуш учурунда бул ыр майданга аттанган ар бир кыргыз жаранынын дилинде болуп алардын мекен менен биримдигин бекемдеп келген.

Кыргыз поэзиясынын бардык өнүгүш этаптарында бардык акындардын чыгармаларынан «Ала-Тоо» темасы түшкөн эмес. Алсак, кыргыз мамлекетинин башталыш этаптарында ары профессионал поэзияда, ары илим, агартуу чөйрөсүндө аттын кашкасындай белгилүү болгон К. Тыныстановдун чыгармаларында да Ала-Тоо туулган жердин образы катары өзгөчө таасирлүү кепке алынат. Бул ырда эң обол эл жерин сагынган, өзүн эл жерден бөлүп карай албаган адамдын аялуу сезимдери алдыңкы планга чыгып окуучулардын эмоциясын козгойт:

Кандайсың кең Ысык – Көл, туулган жерим,

Киндигим кесип кирим жууган жерим.

Көргөн жан саулетинди сагынады,

Жайкалган сен Каракол – алтын жерим!

Ошону менен бирдикте ыр саптарында кылымдарды карыткан Ала-Тоо ак элечек кийген кең пейил, мээримдүү, боорукер эненин образына элестүү айланып, анын алыска кеткен баласына күткөн сар-санаасы, кооптонуусу, түйшөлүүсү терең ачылат.

Айлар, жылдар өттү - деп,

Булуттан жоолук оронуп,

Кабарсыз болуп кетти- деп,   Ак чачың музга боелуп,
Катпаган балтыр баламды   Көз жашың менен сай - сайды
Кимиси мерт этти - деп,   Жуугандырсың, Ала-Тоо!

Лирикалык каарман Ала-Тоо энеге алтын балалыктын күндөрү, жайлоонун көрүнүштөрү, көчтүн жүрүштөрү, селкиге көз ымдап, сезим жагып кеткени эсинде калгандыгы жана амандыгын билдирет. Бул жерде К.Тыныстановдун Ташкенттеги Казак – Кыргыз эл агартуу институтунда окуп жүрүп, энесин сагынып лирикалык каарман аркылуу көркөм жалпылаштырылып, ал эми эненин образы Ала-Тоодой бийик образга чеберчилик менен айлантылып жиберилген.

Мектептин кыргыз адабияты сабагындагы профессионал акындардын бул темадагы чыгармаларынан М.Алыбаевдин “Ала-Тоого” аттуу ыры өзгөчө өзүнө тартып турат. М.Алыбаев Ала-Тоону ар бир кыргыз аздектеген тирек катары туйдурат.

Береке,
Байлыкка мол Ата Мекен,
Жүрөккө бардыгынан жакын экен
Тянь-Шань!
Деген бир сөз ойго түшсө,
Мээ сергип, медер кылып толкуп кетем.

Акындын айтып жаткандары окуучулардын Ата журтка карата тунук ой сезимдерин ойготууга көмөкчү болот. Бул ырдагы мекенчилдик мотивдер кыргыз мектептеринин адабият жана музыка сабактарынын программаларында жарым кылымдан бери орун алып бир нече муунду мекенчилдикке тарбиялоодо олуттуу мааниге ээ болгон.

Эл жерди жүрөгүндө аздектеп, сагынуу мотиви менен башкаларды да сүйдүрүүгө мажбурлаган ырлар да кездешет. Алардын катарында өзгөчө А.Токтомушевдин «Какшаалдан кат» поэмасы. «Какшаалдан кат» поэмасы адам баласынын эң күчтүү жана бардыкты жеңүүчү сезимдеринин бири-Мекенге Ата-бабанын жерине болгон сүйүү сезимин көкөлөтө ырдайт. Кыйын

кезеңде жат жерлерде калууга аргасыз болгон кыргыздын кызы Октябрь революциясынан кийин күлдөөнүн жана кайра жаңыртуунун жолуна түшкөн бир боор элинин бактысына суктангандыгын, көкүрөк тиреген кубанычын кат аркылуу көтөрүңкү пафосто туюнтат [185, 371-372 бет].

А. Осмоновдун туулган жерге арналган ырларын окуп отуруп, ар бир киши өз Мекенин дал эле акындын өзүндөй кирсиз көңүл, назик сезим, таза жүрөк менен сүйгүсү келет: “ бүт дартыңды өз мойнума алайын, сен ооруба, мен ооруюн, Ата журт”, - деп чынында эле өз өлкөсү менен Мекенин чексиз сүйгөн мекенчил акын гана айта алат.

«Коштошуу» деген ырында Ата журт үчүн өлүмгө башты байла деген чакырык да, куру кыйкырык да, насаат да жок. Бул ыр согуш мезгилиндеги коштошуу ырларына да окшошпойт. Деген менен ырдын идеясы окурманды эл-жерди көздүн карегиндей коргоого үндөйт.

Ал эми Байдылда Сарногоев 5-класстын окуу китебинен орун алган «Бешигим-Мекен» аттуу ырында туулган жеринен алыс калган адам жетимден айырмасы болбостугун билдирет.

Алыста жүрсөм өзүндөн,
Айырмам болбойт жетимден
Түндүктөн чыккан түрүлүп,
Түтүнүң учат көзүмдөн.

Окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо практикасында К. Маликовдун «Мекениме» аттуу ыры кеңири колдонулуп келген. Үр өзүнүн мекенчил изм, достук идеяларына сугарылгандыгы, мекенди баскынчы фашистерден сактап калууга элди шыктандырууда жүрөк козгогон эмоционалдуулугу менен бат эле калк арасына таркалып, Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы көркөм үгүт бригадаларынын башкы репертуарына айланып кеткен. Курч таасир эте турган көтөрүңкү маанайдагы бул ырында акын элибиздин ошол мекенге болгон сүйүүсүн козгоп, мекенчилдик сезимин курчутуп, ал учурдагы бүткүл совет калкынын бак таалайы, кутманы болгон учу кыйырсыз Мекенибизди

фашизмдин таманы астында калтырбоого чакырган жана андай болбостугуна элдин атынан төмөндөгүчө ишендирет:

«Маа десе, шамал айдап, уу чачса да,
Көлкүлдөп жердин жүзүн суу басса да,
Биз жоого кол куушуруп баш ийбейбиз,
Күңгүрөп жер козголуп, ай батса да!»

Бул сыяктуу ырларды программалык материал катары киргизүүнү ар тараптуу колдоого болот. Окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо нукура поэзиянын ордун эч нерсе алмаштыра албайт. Изилдөөчү С.Момуналиев белгилегендей: «...чыныгы лирикада даанышмандык, боорукерлик, ак көңүлдүк, чынчылдык, кооздук, сулуулук орун алат. Ошондуктан лирика адамдын жан дүйнөсүндөгү жакшы ниетти, аруу тилекти ойготот. Мекен, ишеним, сүйүү үчүн жан аябай күрөшүүгө чакырат да, окурманды көңүл кушун көкөлөткөн сулуулукту, кооздукту көрө жана баалай билүүгө, аны сактап калуу үчүн колдон келгендин баарын жасоого үндөйт. Ошол себептен орустун совет доорундагы улуу акылгөйлөрүнүн бири Д.С.Лихачев: «Возродить Россию надо с русской культуры. С поэзии», – деген. [127, 64-б.]

Акындар окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоого дараметтүү чыгармалар жанрдык тектери көп кырдуу. Алардын ичинде элдик дастандардын негизинде жазылган Ж.Бөкөнбаевдин ”Чептен эрдин күчү бек” поэмасы (6-класс), Ж.Сыдыков “Манастын уулу Семетей”, (7-класс), К.Маликовдун “Жаңыл Мырза” (9-класс) драмасы жана «Балбай баатыр» поэмасы (10-класс), ошондой эле кыргыз элинин мекенчил даңазалуу баатырларынын өрнөк катары баяндаган А. Чоробаевдин “Тайлак баатыр” (6-класс), А. Өмүркановдун “Чолпонбай” (7-класс) поэмалары бар.

Ж.Бөкөнбаевдин ”Чептен эрдин күчү бек” поэмасы Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жоокерлерге мекенчилдик зор дем-күч берүү максатында атайылап жазылган. Чыгарманын аты айтып тургандай эле мекенди чеп менен эмес, эрктүү жүрөгү элим, жерим деп соккон, Ата Журттун жүгүн аркалоодо эч нерседен тайманбаган эр азаматтар менен коргоого боло тургандыгын

көрсөткөн. Мындай тайманбастыкты төмөнкү ыр саптарынан кезиктирүүгө болот:

Обдулуп он үч жашар бир жетимче
Сүйлөдү жаман тонун чечип салып:
–“Уктум да шашкан бойдон келдим”–деди,
Мен даяр тезден гана көмгүн,–деди,
Арманым дүйнөдө эч калбайт го
Жарасам керегине элдин”–деди.

Кыргыз адабияты сабагынын курамындагы мекенчилдикке тарбиялоо мотивиндеги орчундуу чыгармалардын бири Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» жана Т.Касымбековдун «Келкел» романынан үзүндүлөр. (6-класс) Эзелки Енисейде жашаган кыргыздардын жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо тажрыйбаларын чагылдыруу жагынан Т.Сыдыкбековдун 6-класстын окуу китебине кирген «Көк асаба» романынын «Таш күмбөздөр сүйлөйт» бөлүмү өзгөчө орду бар. Түгөлбай Сыдыкбеков кыргыз адабиятындагы роман жанрын түптөгөн классик жазуучу. Ал эми анын “Көк асаба” романы кыргыз адабиятындагы VI-VII кылымдардагы Орхон–Енисейди мекендеген түрк элдеринин турмушун чагылдырууга арналган жападан жалгыз чыгарма. Жазуучу Байыркы көчмөн Чыгыш Түрк элдеринин мамлекет курууга жетишүүсүнүн фундаменти, бирден бир фактору катары балдарды көчмөндөр салтына ылайык кичинекей кезинен эр жүрөктүүлүккө, баатырлыкка, мекенчилдикке тарбиялоо салтын түптөй алгандыгы менен түшүндүрүүнү максат кылат. Чыгарманын байыркы бабаларыбыздын жашоо өрнөктөрүн үлгү тутуу, аларга негизделген насаат жаратуу пафосун А.Мусаев, У.Култаева сыяктуу кыргыз адабиятчылары да баса белгилешкен.

“Көк асаба” романында көчмөн түрк калктарынын балдарды баатырлыкка тарбиялоонун төмөнкүдөй этаптары, усулдары, факторлору тууралуу кеңири маалымат катылган.

- 1. Жаңы төрөлгөн балага топурак таткантуу.** Эр аке жаш тегинге Көктөн теңир буюрду. Татып алың уул! Бул эр атаң жаткан ыйык жердин топурагы” деп Эр Кулчурдан мүрзөсүнүн топурагынан уучтап алып, балага үч ирет жалатат. Бул бир жагынан салт, экинчи жактан баланы ата бабанын руху менен байланыштыруучу тарбия каражаты болгон.
- 2. Атка мингизүү.** Эр киши жаш тегинди тапатак көтөрүп, кунанга олтургузат. Атка минүүнү эрте үйрөнгөн бала өзүн чоңдордун катарына кошулгандай сезген, жер кыдырып эл таануусу да эрте башталган.
- 3. Рух сөз менен оозантуу.** Романда аталардын керээзи, урпактардан күткөн тилеги балага жашоо багыты, программасы катары айтылат. Романдын текстиндеги мындай керээздер Орхон-Енисей таш жазуулары менен үндөшүп турат.
- 4. Ат жалын тартып минүү.** Романдын сюжети боюнча Жаш тегин жети жашынан атка өз алдынча минип, жылкы багышат, ат үстүндө уктоого машыга баштайт. Романдан жаш баланын жети жашынан ат минип, жылкы багууга атайы жиберилиши, аны ысык-суука, ачка–токко машыктырып тарбиялоонун эң кайтарымдуу методу болгон.
- 5. Жоокер оюндары.** Романда Жаш тегинди жоокердик өнөргө машыктыруу багытындагы бир катар оюндарга орун берилет. Алардын кайсынысы болбосун – тайманбастыкка, шамдагайлыкка, эптүүлүккө, коркпостукка бышыктырат.
- 6. Согуштук куралдарды жасоого үйрөтүү.** Романда Эр Киши баланы ээрчитип бычакка сап болоор, калкан оёр жыгачтарды тандатат. Көөрүк бастырып, барскан соктурат. Бул жерде баланы усталарга аралаштырып, анын булчуңун чыңап, тердебес, чарчабас кылып машыктырууну көзөмөл тутат.
- 7. Тарбиячынын образы.** Романдагы Жаш тегиндин Эрен катары калыптанышын Эр кишинин элдин эртеңи үчүн чаалыкпас таалимчилик, устаттык ишмердүүлүгүсүз элестетүүгө болбойт.

Т. Касымбековдун «Келкел» романындагы «Дарга асуу жөнүндө» деген үзүндү киргизилген (6-класс). Бул окуяда Камчыбек күнөөсү жок болсо да, күнөөнү өз мойнуна алат. Анын чечимин Курманжан датка четке какпайт, сыйлайт. Эл Курманжан өз баласын куткарып калат го деп ойлогон. Бирок, Курманжан да жан соога сурап эч кимге жалынып жалбарбады. Уулу экөө тең өлүмдү тике карашып кыргыздарга таандык нукура кайраттуулугун, намыскөйлүгүн көрсөтө алышты.

К.Маликов “Жаңыл Мырза” драмасы аркылуу окуучулар эл бактысы үчүн күрөшүп, анын эркиндигин баарынан жогору койгон баатыр кыздын баатырдык, мекенчилдик, акылмандык, намыскөйлүк сабактары менен кезигишет. Баатыр кыздын ашкан эрдиги, кайраттуулугу тез эле көп жерге тарайт. Катагандын ханы Турсун, кыргызга белгилүү хандары Үчүкө, Түлкү, Кудаяр Жаңыл Мырзаны алабыз деп келип, анын колунан ажал табышкан. Анын эрдигин, кайратын көрө албаган душмандар аны андып жүрүп колго түшүрөт. Бирок өз намысын өтө жогору баалаган кыз туткунда да кадимки кайратынан жазбайт. Бул чыгарманын негизинде окуучуларда эл намысына жароо эркек кызды тандабай тургандыгына ынанышат. Ж.Сыдыковдун “Манастын уулу Семетей” драмасында мекенчил изм, мекенди эңсөө, эне-бала, ата-бала, душмандар менен күрөш, өч алуу, баатырдык маселелер тууралуу баяндалат. А.Чоробаевдин “Тайлак баатыр” аттуу элдик эпос стилинде жазган поэмасында тарыхый инсан Тайлак баатырдын баатырдык, айкөлдүк, мекенчилдик сапаттары көрсөтүлгөн. Тайлактын образы кыргыз элин бириктирип, тышкы баскынчыларга «бир муштумдай» биригип каршы турган ар намыстуулугу, мекенчилдиги менен азыркы адамдарга да сабак берип турат.

А.Өмүркановдун “Чолпонбай” поэмасында айтылуу кыргыз кыраанынын образы кайталангыс бийик мекенчилдик духтун бийиктиги катары үлгү, нуска катары ачылып берилет. Чолпонбай Түлөбердиев Воронеж фронтундагы салгылаштардын биринде Дон суусунун оң жээгине сүзүп өтүп, андагы Меловая Гора тумшугунда жайгашкан фашисттердин плацдармын ээлөө учурунда чоң эрдик көрсөткөн. Ал 1942-жылдын 6-августунда жоокерлердин

алга жылуусуна тоскоолдук кылып, 120 метрдей бийиктиктеги дөңсөөдө ажал отун чачып жаткан дзотко граната ыргыткан. Бирок дзот жарылган эмес. Жарадар болгон Чолпонбай кыйынчылык менен жылып жетип, денеси менен дзоттун оозун басып жыгылган. Кыргыздын баатыры Чолпонбайга арналган бул поэмадан тышкары Семен Борзунов «Чабуулдан чабуулга» повестин, Федор Самохин «Таластык баатыр» очеркин, Касымалы Жантөшев «Чолпонбай» аңгемесин, Алыкул Осмонов «Чолпонбай» драмасын, Эргешбай Узакбаев «Чолпонбай» поэмасын, Эрнис Турсунов «Чолпонбай» операсынын либреттосун, Темирбек Токтогазиев «Эрдикке таазим» поэмасын жана көптөгөн акындар ыр дестелерин арнап жазышкан. Булардын ичинен окуу программасына К. Жантөшевдин “Чолпонбай” аңгемеси киргизилген. Аңгеме кыргыз үчүн мекен энинин образы болгон Ала-Тоонун мекенчил уулдарына карата төмөнкүдөй ыраазычылыгы менен аяктайт: “Чолпонбайыма ыраазымын... Бооруңа Чолпонбай сыяктуу уулуңду өстүр... Чолпонбай сыяктуу уулуңан каштай тунук булагыңдын суусун, түркүм гүлүңдүн атыр жытын аяба. Аскаңа чыгарып алдейлеп, чабытыңан түлкү, кадууңдан карышкыр аттырып үйрөт” – деп Чыгыштагы Кан-Теңирге, Батыштагы Элбурска мактангансып, көптү көргөн, сыры терең Ала-Тоо башын асманга созду.

Ата журтту коргоо, жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо маселеси кыргыз прозасында да негизги мотивдерден болгон. Согуштагы баатырлардын эрдиги, ооруктагы элдин күжүрмөндүгү - көптөгөн чыгармалардын жазылышын шарттаган. Жусуп Турусбековдун, Жоомарт Бөкөнбаевдин, Чыңгыз Айтматовдун, Узакбай Абдукаимовдун, Бексултан Жакиевдин Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы элдин каармандык эрдиктери мекенчилдиктин өрнөгү катары чагылдырган чыгармалары арбын. Ал эми бул темага– Чыңгыз Айтматовдун «Атадан калган туяк» “Саманчынын жолу”, “Жамийла”, “Бетме-бет”, «Эрте келген турналар» сыяктуу чыгармалары арналган.

«Атадан калган туяк» аңгемесинде Авалбек наристе болуп туруп, согуштун алоолонгон жалынына күйөт, эс акылы тороло элек бала адамдарды

ыйлатууга жарайт. Жарык дүйнөгө келгени ата жытын билбеген бала кинодогу эрдик көрсөткөн солдатты атам - деп тааныйт. Болгондо да кино тасмадагы ондогон солдаттын ичинен эң көрүнүктүүсүн, эң тайманбасын, башкаларга өрнөк болгон чыныгы баатырды атам деп таанып олтурат. Авалбек ошол адам менен сыймыктанып бүт элге, бүт эл журтка, өзү теңдүү балдарга жоокер атасынын айбат ачкан ажарына, жалтанбас кудуретине ыраазы. Бул күтүлбөгөн турмуштук кырдаалдын педагогикалык маани-маңызы мына мында. Бала турмушунда кез келген күтүлбөгөн кырдаал аркылуу атасынын мекенчил эр жүрөктүк жоругун өмүр бою жүрөгүнө сактап, кыйын кысталыш учурда үлгү өрнөк тутуп жүрүүгө өзүн өзү даярдап алды.

Бул окуя менен таанышкан окурман Авалбектин согушта окко учкан ата салтын, анын баатырдык каадасын улантаарына шек санабайт. Анткени, адамдагы жакшы жана жаман сапаттардын баары балалык турмуштагы түрдүү кырдаалдар аркылуу түптөлүп, өнүгүп олтурат. Ал согушта окко учкан атасынын баатырдык каадасын улантат. Согуш оюндарына өзүн көнүктүрүп, аз да болсо эрк сапатын түптөп келе жаткан наристе Авалбек бытыгый мушун бек түйүп алып, фашистерге карай сунуп, ыза кордукка чыдабай, өч алуунун амалын издейт. Ата жытынан, мээриминен айрылган согушту жек көрүүсү күчөп, тынчтык күндөрдүн баркына жетет. Балада согушту жек көрүү, мекенчилдик сезим обол жакындарынын намысын коргоо аркылуу кыял таризинде ойгонорун Айтматов эң эле чебердик менен чагылдырган. Жазуучунун согуш тууралуу жазылган чыгармаларынын ичинен өзгөчө «Эрте келген турналар» повести согуш жылдарындагы мектеп окуучуларынын башынан кечиришкен оор тагдырлары тууралуу баяндалат. Ошол кездеги мектеп окуучуларынын жасаган эрдиктери, эл-жерине, Ата-Мекенине чексиз берилгендик, өз иштерин жоопкерчилик менен жасагандары бүгүнкү жаштар үчүн үлгү, өрнөк.

Жазуучу чыгармадагы негизги каарман Султанмурат аркылуу ошол учурдагы мектеп окуучуларынын башына түшкөн согуштун оор сыноолорун баяндагысы келген. Суук мектепте олтуруп, Инкамал-апайдын география

сабагында Цейлон жөнүндөгү айтып жаткандарын угуп, Султанмурат согуш башталганга чейинки атасы менен өткөргөн бактылуу турмушун эскерип кетет. Атасы барда турмуш такыр башка эле: бекем, көрктүү, ишенимдүү болчу.

Айтматов – адам турмушундагы эң бир бактылуу учурларды да жана кайгылуу мүнөттөрдү да кадыресе эле күнүмдүк тиричиликтин фонунда жерине жеткире сүрөттөп коюуга чебер. Султанмурат деле согушка чейин балалык табияты менен жашоо кечирген бактылуу балдардын бири эле. Атасына эркелеп шаарга да барып келди. Баарын бүлдүрүп балалык мезгилинин кескин кыскарышы согуштун кесепети менен байланыштуу болду. Ошону менен бирдикте согуш башталып башына иш түшкөндө эле заматта элдин керегине жарар сапатка ээ боло калган жок. Балдарды турмуштун татаал маселелерине бетме-бет келгенде араң жан болуп калбасы үчүн атайылап кам көрүп келген. Согуш болорун атасы деле болжоп билген эмес. Болгону эркек баласын элдик салттарга ылайык жетик, чыйрак болуп өсүшү үчүн кам көргөн. Ошондуктан узун жолдо арабаны башкарууну Султанмуратка тапшырып олтурат. Бул сөз менен түшүндүрүп, ээрчитип жүрүп көрсөтүп үйрөткөн таалим-тарбиянын жогорку стадиясы же кандайдыр бир ишти өз алдынча аткарууга карата ишеним. Ата тарбиясынын мындай ыңгайлары Султанмураттын эрте жетилип, кыйын күндөрдө мөгдүрөбөй, өз алдынча чечкиндүү болууга өбөлгө болду.

Султанмурат жана анын курбалдаштарынын элчил жана мекенчилдик сапаттарынын өнүгүшүнө алардын тегерегиндеги улуу муундардын айткан деген акыл насаттары менен талаптары да чечүүчү таасир этти.

Мекенчилдиктин эң башкы көрсөткүчтөрдүн бири – кыйынчылык күндөрдө өз тагдырын эл тагдыры менен тутумдаштыруу. Кыргыз элинин мекенчилдик түшүнүктөрүнүн мерчеминде “жер” жана “эл” түшүнүгүнө өзгөчө басым жасалат. Айрым учурда “эл” түшүнүгү маани-маңызы жагынан борбордук мааниге ээ болот. Анткени көчмөндөрдө элдин бүтүндүгү, бакубаттыгы жамааттык жашоонун, бар болуунун эң башкы субстанциясы деп эсептелинген. Бул баалуулук “Эл ыйык, элден чыккан – суюк”, “Эл – мазар, элден чыккан – азар”, “Жалгыз аттан чаң чыкпайт”, “Жалгыз таруу ботко

болбойт”, “Жалгыз дарак токой болбойт”, “Жанын баккан жарыбайт да, маарыбайт, элин баккан арыбайт да, карыбайт” кыргыз макалдарында да тастыкталган. Султанмурат сыяктуу өспүрүмдөр ошол баалуулуктардын баркын түшүнүү менен гана чектелбестен кадыресе аткарууга тикеден тике катышып социалдашуу мектебинен өтүшүнө Чекиш чал сыяктуу ар бир айылда кезиге калуучу даанышман карыялар активдүү педагогикалык позициясын көрсөтө алышты. Ал балдарга ат таптоо өнөрүнүн сырларын үйрөтүп, жакын адамынын башына түшкөн кыйынчылыкты тең бөлүшүүнүн ата-бабалык улуу салтын, ырасмисин жеткирди. Анатайдын атасы окко учкандыгын балдарга айтып: «Бирөөңөрдүн башыңарга мүшкүл түшкөндө башканар тикенерден тик туруп, караан-жөлөк болуп, кайрат бергениңер оң. Жаш эмессиңер. Баргыла, батага келген элдин атын алып дегендей, силер да ошерде болгула. Анан Анатайдын жанына туруп алып, сай-сыздатып бышактай бербей, ыйласаңар жакшылап өкүргүлө. Анатайдын досу экениңерди эл билсин...» деп, Чекиш чал аларды өзү ээрчитип, өкүргөнгө алып барды.

Согуш аларды эртелеп жетилтип, турмуштун ачуу-таттуусун мезгилинен мурда татууга мажбурлап, бейкут балалыктарын уурдап, аталарынан, ага-туугандарынан ажыратып, канчалык мүшкүл, алааматка салбасын баары бир аларды, алардагы Ата-Мекенге, адамдарга болгон улуу сүйүү сезимин жеңе албады. Тескерисинче, жаштыгына карабай Мекен жүгүн аркалашып, адамдарга аяр мамиле жасашып, дайыма ойлогондору башкалардын башына түшкөн оорчулукту канткенде жеңилдетүү болду. Автор каармандарындагы ушул башкы, асыл сапатты кичинекей гана эпизоддордо, сөз арасында эле эң бир терең, эң бир сүймөнчүлүктүү кылып сүрөттөйт.

Повестте Султанмурат омурткасы катпай туруп кан майданга катышпаса да, эл мүлкүнө, үмүтүнө кыянат мамиле кылган каракчыларга каршы күрөштө өлүм менен бетме бет келди. Султанмураттын балалык ыйы автордун дили менен айтканда “ажалдын өкүмүнө адамдын каяша айтканы”. Султанмураттын образы элдик нарк нуска аркылуу тарбияланган баланын жаркын образы,

өрнөгү болуп калды. Ошондуктан азыр кыргыздар арасында жаңы төрөлгөн уул перзентке Султанмураттай эл уулу болсун деп анын ысмын ыйгаргандар арбын.

Мекенчилдик темасы өзгөчө «Саманчынын жолу» повестинде көп кырдуу кырдаалдар аркылуу чагылдырылган. Мында атанын, эненин, уул балдардын, бүтүндөй элдин кыйын кырдаалдагы мекен эл жерге карата мамилесинин көрүнүштөрү сүрөттөлөт.

Бир үй-бүлөдөн атанын жана үч уулдун согушка кетиши, алардын мекен коргоо үчүн баш тартпай барышы, а түгүл бирөөсүнүн (Жайнак) өзү суранып жүрүп урушка аттанышы – кыргыз үй-бүлөсүндөгү ошол тарбиянын жемиши. [12, 79-б.]. Бирок, мекенчил перзенттерди тарбиялоо иши тек кыял эмес, турмуштун эң катаал драмасы менен бетме бет келүү, ата-эненин рухий педагогикалык дараметинин сыноосу. Кайсыл эне бүтүндөй бир үй-бүлөсүнөн ажырап калууга туруштук бере алат ?... . Толгонай гана. Уулу Жайнактын согушка айтпай кеткенине канчалык ичи ачышып, кейисе да, Мекенди ошондой уулдар коргошу зарыл экенин түшүнөт. Ал эми Субанкулдун уулу Касымды от күйгөн кандуу майданга узатуу сценасы да салттык педагогиканын өтө маанилүү факты. Ата менен баланын узатуу учурундагы эң акыркы чекит бирин бири үнсүз-сөзсүз көз менен сүйлөшүп баарын ичтен түшүнүшкөн. Бул эл журт алдында уулдук парызды аткаруу учуру келди деген түпкү маңызы терең ишаарат. Өзүн «... эң бир асыл ишке мугалимдикке даярдап жүргөн Майсалбектин согуштан өлүм сапарына аттанып олтуруп жазган катында дал ушул маани катылган. «...Мына азыркы окуучу алып чыккан бардык билимимди, бардык дилимди жумшайм...» Майсалбек артында туягы калбаса да анын сабагы өрнөгү тынчтык турмуштагы баланын ыйлаган үнүндө бой жеткен кыздын жоодураган көздөрүндө мугалимдин балдарга биринчи үйрөткөн «А» тамгасы аркылуу жаңырып жана жашап тураарына бекем ишенет. Ушундай тирүүлөргө мекенчилдик кайрылуунун үлгүсүн Ж.Мавляновдун «Жалгыз бутактуу арча» повестинен да көрөбүз. Мына ушул чалгынчы Курман 1943-жылы 10-июнда маанилүү тапшырма аткарып жатып Украина жергесинде курман болот. Анын балким акыркы сөзү мындай

болгондур дейт автор: «Кубатбек! Сырга! Силердин келечегинерге колун сунган ажалга өзүмдү тостум. Силер жашагыла! Силер өмүр сүргүлө! Мен да өз өмүрүмдүн калган жылдарын экөөнөргө бердим. Уктунарбы? Уктунарбы? Силерге бердим! Силер жашагыла!» [128, 328-б.].

Мекенчилдикке тарбиялоо мотивдери Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинде да бай. Башка чыгармаларынан айырмасы мында ал идеялар Момундун небересин тарбиялоо үчүн атайылап акылына түйүп, күн сайын кайталап айтып берген жомокторунда камтылган. Ага “Энесай”, “Чолок чөкүр кемпир”, “Баатыр Күлчөнүн сөөгүн узатуу”, “Баскынчылар менен Ысык-Көлдүн шамалы”, “Кышкы токой түнүндө” сыяктуу жомокторду кошууга болот. Алардын ар бири өзүнчө тарбия табериги, педагогикалык дөөлөт. Алар ата-бабалардын арбактуу салттарын, адеп нарктарын баалоого, үлгү тутууга үйрөтөт. “Баатыр Күлчөнүн сөөгүн узатуу” дастаны аркылуу байыркы бабалар элге кадыры, наркы сиңген улуу инсандарды, баатырларды акыркы сапарга абдан сый урмат менен узатышканы салттык сабак катары туюнтулат. Мындай кырдаалдарда бүткүл улуу кичүү дебей, ишин таштап, жер коргогон жоокерлер жарагын таштап, бейкут бөбөктөр эмчегин таштап, балдар оюнун таштап кырк күн, кырк түн аза күтүшкөн. Калың журт каңырыгын жаратышкан. Эл ушул салты менен өз урпактарын баатырлардын жолун жолдоого тарбиялашкан. Аталган жомок жаштарга калың эл тарабынан кастарланган журт унутпас адам болуш үчүн алар ушул Күлчөдөй өмүр сүрүш ылазым экендигин эскертет.

Жалпылап караганда Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ичинен түрдүү курактагы балдарды мекенчилдикке тарбиялоо мотивдерин камтыбагандары жокко эсе. Мындан тышкары жазуучунун жаш муундарды эл, жер, эне тилди коргоо, өнүктүрүүгө тарбиялоо идеяларын камтыган макалалары да арбын. Биздин пикирибизде коом адеп ахлактык жактан өнүгүүгө муктаж болуп жаткан чакта Айтматовдук акыл менен жаралган дөөлөттөрдү актуалдаштыруу жана активдүү таануу иштери олуттуу маселе катары каралышы абзел.

Арийне, ар кандай адамдын эл жерине, мекенине карата аруу сезимдерин эне тилине карата мамилесинен ажыратып кароого болбойт. Жалпы билим

берүүчү орто мектептердин окуу программаларында, окуу китептеринде бул педагогикалык акыйкат да эске алынган. Орус элинин абройлуу жазуучусу К. Паустовский белгилегендей адамдын эне тилине карата мамилеси анын маданиятынын гана деңгээлин эмес, анын атуулдук баалуулуктарынын да көрсөткүчү. Ата журтка карата чыныгы сүйүүнү, эне тилге карата сүйүүдөн ажыратып кароого болбойт. Эне тилине кайдыгерлиги анын өз элинин өткөнү, бүгүнкүсү, келечегине карата кайдыгерлигинин өзү [157, 54-б.].

Буга байланыштуу кыргыз адабияты балдарда, жалпы эле жарандарда эне тилди сүйүү, сактоо, өнүктүрүүнү мекенчилдик , адамдык насилдин эң баалуусу экендигин аңдаткан ырлар арбын. Алсак, Б. Сарногоевдин *«Эне тилин билбеген, эси жогун аныктайт, Эне тилин сүйбөгөн, Элин сүйүп жарытпайт»* -деген ыр саптары эбак эле тарбия ишиндеги таасирдүү таянычка айланып кеткен. Окуу программага ылайык 11-класстын окуу китебинде орун алган Эсенгул Ибраевдин ыры өзгөчө орунда турат. Акын эне тилсиз улуттук нарк элдин өзү да болбостугун аңдатат. Ырда акын «Суур деле таштай элек аңкушун, А сен, кыргыз, байкушум... Өз тилиңди жерисен, Айтчы анда Ким болосун деги сен?!» - деп тикеден тике окурманга, алардын ичинде мектеп окуучуларына суроо салып ойго батырат. Акын ар кандай жеке адам да, улут да улуулука, руханий наркка эне тили аркылуу гана жете алат деген жалпыга маалым аксиоманы поэзиянын таасирдүү каражаттары менен сезимдерге жеткирүүгө далалат кылат:

Тунук болсом, -

Тилим менен тунукмун,

Улук болсом, -

Тилим менен улукмун,

УЛУТ БОЛСОМ, -

ТИЛИМ МЕНЕН УЛУТМУН!

Ошентип, кыргыз адабияты боюнча программаны түзүүчүлөр көркөм адабияттын окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоочу ордуна жана функцияларына түшүнүү менен мамиле кылышкан.

Окуу китептерди өздөштүрүү үчүн сунушталган нарк дөөлөттөр окуучуларга кылымдар бою бекемделген мекенчилдик сезимин жеткирүүгө, адамдардын табиятка карата ар түрдүү мамилесин объективдүү сырларын өздөштүрүүгө, жаштардын коомдук эмгектеги массалык демилгелүүлүк жагдайларын түшүнүүгө, жарандык парзын, ар намысын, аброюн, коом алдындагы жоопкерчилигине ынанууга, коомдук курч конфликтерде көрүнгөн атуулдук татаал тагдыры жараткан абийирдүүлүк менен улуулуктун идеясына суктанууга чакырып турса, тескерисинче, адамдардын мүнөзүндөгү, иш аракеттериндеги кырдаалга ыңгайлашып алууга, жеке жыргал табуунун ыплас жолун издөөгө, ылгабастан көрүнгөндү туурай берүүгө, эл арасында сыртынан айырмаланууга, эне тилин билбей калууга, ошондой эле оройлук, чыккынчылык, коркоктук, көрө албастык ж.б. терс сапаттардан алыс болууга үндөп турат.

2.3. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процессинин модели жана аны жүзөгө ашыруунун педагогикалык шарттары.

Илим менен практикадан келип чыккан ой корутундулар көргөзгөндөй, тарбиялык иштер система катарында уюштурулганда гана жалпы педагогикалык процесстин кайтарымдуулугун камсыздай алат. Бир-бири менен өз ара байланышта болуп, белгилүү бир бүтүндүктү түзгөн элементтердин же бөлүктөрдүн бүтүндөшүшү – система деп аталат. В.И. Вернадскийдин аныктамасы боюнча, система – бул «чөйрө менен байланышкан жана бир-бири менен өз ара аракеттешкен ар түрдүү функционалдык бирдиктердин жыйындысы. Ал материалдардын, энергиялардын жана көрүнүштөрдүн үстүнөн иштөө жана аларды башкаруу аркылуу белгилүү бир жалпы максатка жетүү үчүн кызмат кылат». Ал эми тарбиялык иштер «белгиленген максатка туура келген жана бири-бири менен тыгыз байланышкан тарбиялык иш-

чаралардын (иштердин, акциялардын) системасы» болуп саналарын В.А. Караковский айкындаган.

Методологиялык эмгектерде (В.А. Караковский, Л.И. Новикова, Н.Л. Селиванова, Е.И. Соколова, Т.И. Шамова, Г.Н. Шибанова) тарбиялык системанын *теориялык моделин түзүү*, моделди ишке ашыруунун программасын жана *процессуалдык компонентин* иштеп чыгуу, *системанын бардык компоненттерин натыйжага карап баалоо, коррекциялоо, өнүктүрүү сыяктуу* үч динамикалык этабы белгиленип келет. Азыркы илим жана практикадагы бүтүн педагогикалык процесстин алкагында окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун оптималдуу жолдорун издөө оболу моделдештирүүдөн баштоо зарылдыгын жаратат.

Модель (фр. *modele* , лат. *modulus* – чен, үлгү, норма, өрнөк) [186]. Модель түшүнүгү оригиналдын үлгүсү – табигый же социалдык болумуштун айрым фрагменти. Модель менен объекттин ортосунда белгилүү бир окшоштук, аналогия орун алышы абзел. Бул өрнөк, аналог тигил же бул кубулуш жөнүндөгү билимдерди реконструкциялоо, өнүктүрүү, өзгөртүп түзүүгө кызмат кылат. Ошентип модель түшүнүгүн таанып билүү менен тажрыйбада белгилүү бир билимдин мейкиндиги, фактылардын жана катыштардын ушул же башка бир билимдер мейкиндигиндеги жөнөкөйрөөк, көрсөтмөлүүрөөк структура түрүндө чагылдырган, ага кошумча оригиналынын маалымат формасындагы өрнөгү катары кабылданат. Теория жүзүндө моделдештирүүнүн натыйжасы белгилүү шартта практиканы реконструкциялоо процессинде тикеден тике колдонулат.

Модель түшүнүгүн жалпы жана педагогикалык жактан ачыктоодо биз В.И. Загвязинский, Н.Е. Щуркова, В.А. Штофф., Е.В Яковлев, Н.О. Яковлева сыяктуу окумуштуулардын ой корутундуларына таяндык. Педагогикалык моделдештирүү дегенде биз педагогикалык системанын мүнөздөмөсүн педагогикалык модель деп аталган бир объектте чагылышын түшүнөбүз [206, 103-б.].

Ага ылайык окуу тарбия ишин моделдештирүү өзүнүн динамикалык табиятына ылайык *процесстик моделдин* талаптарына шайкеш келет.

Процесстик модель – изилденип жаткан кубулуштун бир абалдан экинчи абалга өтүш процессин толук чагылдырат. Мындай модель тарбиялоо процессинин аналогу катары анын бардык компоненттеринин өз ара биримдигин, маселенин максат, мазмунун аны жүзөгө ашыруунун принциптерин, усул ыкмаларын, натыйжаларын баалоо критерийлерин толук ичине алат. Анын максаты милдети түзүлгөн кырдаалга ылайык иш-аракеттин эң мыкты вариантын табуу.

Мындай моделдештирүү төмөнкүдөй эреже тартиптердин жардамы аркылуу жүзөгө ашат:

- иш-аракеттин жалпы максатын айкындоо;
- өз ишинин объект жана предметин үйрөнүү процессинде айкындалган реалдуу шарттарга жана мүмкүнчүлүктөргө ылайык милдеттерди конкреттештирүү;
- башкы жана өзөктүү милдеттердин негизинде мазмундуу иштерди тандап алуу;
- иштин формаларын, методдорун, ыкмаларын каражаттарынын күчтүү жана чабал жактарына карай айырмалап тандоонун негизинде аларды айкалыштырып бирдикте колдонуунун жакшы вариантын табуу;
- эффективдүүлүгүн, көрсөткүчтөрүн аныктоо;
- алынган натыйжаны мүнөздөө [88, 317-б.].

Тиги же бул моделдин түзүмдүк жана функционалдык компоненттерин, ошондой эле алардын өз ара аракеттешүү механизмдерин аныктоо аракети – модель түзүүнүн негизи болуп саналат.

Педагогикалык изилдөөлөрдө калыптанган көз караштарга ылайык мындай модель төмөнкүдөй структурадан турат: 1) максаты 2) субъекттердин өз ара ишмердүүлүктөрүнүн мазмуну жана өзгөчөлүктөрү 3) аткарылуучу жумуштардын метод, форма жана каражаттары; 4) натыйжалуулугунун эффективдүүлүгү; 5) алынган натыйжа.

Жалпы илимде талашсыз акыйкат катары кабылданган мындай моделди өз изилдөөбүзгө адаптациялоодо төмөнкүдөй жоболорду жетекчиликке алдык. Изилдөөлөрдүн натыйжалары көргөзгөндөй, белгиленген жалпы максат – мекенчилдикке тарбиялоо моделинин система жаратуучу өзөк компоненти болуп саналат. Максаттын белгилениши – бир эле заматта автоматтык түрдө болуп кала турган акт эмес, ал узак убакытты талап кылуучу процесс.

Максат ар кандай иш-аракеттин башаты. Максат – иш-аракетибиздин акыркы натыйжасынын ой жүзүндөгү идеалдуу бейнеси. Максат таамай так аныкталбаган жерде иш-аракет аяк башы жок стихияга айланат.

Тарбиянын максаты – бул биздин тарбиялык ишибиздин натыйжасы ой түшүнүктөрүбүздү түгөл камтыган *адам образы, адам насил*.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун максатын аныктоо үчүн биз буга байланыштуу илимий адабияттарга учкай талдоо жүргүздүк.

Педагогика илиминин корунда **мекенчилдикке тарбиялоонун** төмөнкүдөй бири-бири менен туташ **биримдиктеги жарандык-мекенчилдик, аскердик-мекенчилдик, социалдык-мекенчилдик, баатырдык-мекенчилдик, адеп-ахлактык мекенчилдик, экологиялык-мекенчилдик, руханий-мекенчилдик, элдик-мекенчилдик, тарыхый-мекенчилдик тарбия, маданий мекенчилдик тарбия сыяктуу** багыттары айкындалган.

Жарандык-мекенчилдик тарбиянын максаты – өлкөдө мекенчил жарандарды, адамдын эркиндигин жана укуктарын сыйлаган, ошондой эле демократиялык мамлекеттин саясий, социалдык жана экономикалык жашоосуна жоопкерчилик алып, өлкөнүн мыйзамдуу тартибин жана коргонуу жөндөмдүүлүгүн колдогон жарандарды тарбиялоо (В.В. Гладких, А.Г. Горельцев, А.Е. Мешков, А.Н. Роцин, В.А. Пшонко ж.б.).

Аскердик-мекенчилдик тарбиялоонун максаты – адамды өз элинин согуштук салттарынын негизинде тарбиялоо, аларда Мекенди коргоого, өлкөнүн Куралдуу күчтөрүндө кызмат өтөөгө даярдык сезимин калыптандыруу, ошондой эле мекенди коргоо үчүн зарыл билимге, ыктарга жана

жөндөмдүүлүктөргө ээ болууга үйрөтүү (С.Ж. Курилов, С.П. Меньшиков, В.Ю. Микрюков ж.б.).

Социалдык-мекенчилдик тарбия адамда жигердүү турмуштук көз карашты, боорукердикти, камкордукту жана башка ушундай жакшы сезимдерди калыптандырууга багытталат (А.Н. Вырщиков, Б.Н. Кусмарцев ж.б.).

Баатырдык-мекенчилдик тарбиянын (В.И. Лесняк, В.Н. Забавников, С.А. Марков ж.б.) максаты - адамды өз Мекенинин тарыхын жана өз элинин этносун билүүгө шыктандыруу, аларда бийик баатырдык-мекенчилдик аң-сезимди, ошондой эле жарандык милдетти аткарууга даярдык сезимин калыптандыруу.

Адеп-ахлактык мекенчилдик тарбия максаты – адамдарды социо-маданий салттарды билүүгө, аларды сактоого, адеп-ахлактык баалуулуктарды, идеалдарды жана багыттарды түшүнүүгө шыктандыруу, жогорку маданияттуулукту жана билимдүүлүктү өнүктүрүү, жүрүм-турумдун жогорку адеп-ахлактуулук жана этикалык нормаларын, ошондой эле өзүн өзү жакшыртууга умтулуу сезимин калыптандыруу (Р.Ш. Гизатуллин, А.А. Куделич. А.В. Осипова ж.б.).

Экологиялык-мекенчилдик тарбиянын максаты – адамдарды мекендин табиятын туулган жердин бир бөлүгү катары баалоого тарбиялоо (С.В. Куликова, О.Н. Шитикова ж.б.).

Руханий-мекенчилдик тарбиянын максаты – адамды жогорку руханий баалуулуктарды, идеалдарды жана багыттарды түшүнүүгө, ошондой эле жогорку руханий маданияттуулукка тарбиялоо (Д.С. Сенюк).

Элдик-мекенчилдик тарбиянын максаты – адамды өз элинин менталитетинин, адеп-ахлак адаттарынын жана салттарынын өзгөчөлүктөрүнө сый мамиле жасоого, өз улуту менен сыймыктанууга, улуттук символдорду жана улуттук ыйык нерселерди сыйлоого тарбиялоо, ошондой эле улуттук кадыр-баркты түшүнүүгө үйрөтүү жана улуттук аң-сезимди калыптандыруу (М.А. Савзиханова).

Тарыхый-мекенчилдик тарбиянын максаты – адамда белгилүү бир маданиятка таандык сапаттарды калыптандыруу, аны маданий баалуулуктарды жана салттуу маданий чыгармачылыкка байланышкан ыктарды өздөштүрүүгө шыктандыруу (И.А. Верховых, Е.Н. Корчагин ж.б.).

Маданий мекенчилдик тарбиянын максаты – адамдын адеп-ахлактык идеалдарын, маданиятын жана чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, ошондой эле аны айлана-чөйрөдөгү чындыкка эстетикалык мамиле жасоого тарбиялоо (Н.А. Фомина).

Мындай багыттардын интегративдик варианты С.Байгазиев тарабынан иштелип чыккан *“Жаш муундарды рухий-адептик жана мекенчилдик жактан тарбиялоо концепциясында”* да чагылдырылган.

Аталган концепцияда Кыргыз Республикасында мектеп окуучуларын жана жаштарды мекенчилдикке тарбиялоонун максат, милдеттери төмөнкүчө белгиленген: «Кыргыз Республикасына, мамлекетине өз мекенин, Ала-Тоо Ата Журтун, анын эгемендүүлүгүн, көз карандысыздыгын, өз алдынча мамлекеттүүлүгүн, эл-журтунун ички ынтымак-биримдигин эң жогорку дөөлөт (высшая ценность) деп эсептеген, муну менен сыймыктанган, өз эне тилин сүйгөн, калкынын рух нарктарына, моралдык кенчтерине, түптүү адат-салттарына аң-сезими жана жан дүйнөсү терең сугарылган, элинин тарыхын мыкты билип, ата-бабаларынын азаттык үчүн, бактылуу турмуш үчүн болгон каарман күрөшүн ичинен өрнөк туткан, өз мамлекетинин символдоруна: Гимнге, Желекке, Гербге урматтап мамиле жасаган, ошону менен бирге жалпы адамзаттык маданияттын гуманисттик, адептик асыл-нарктарын өздөштүргөн, демократиялык коомдун баалуулуктарын жана идеалдарын урматтаган, достуктун жана улут аралык ынтымактын туусун бийик кармаган, көп маданияттуу чөйрөдө жашоого жөндөмдүү (поликультурность), сабырдуу, толеранттуу, ар намысы бийик, эмгекчил, чынчыл, элин-жерин жанындай сүйгөн мекенчил атуул, коррупцияга, трайбализмге, баңгичиликке жана башка терс моралдык илдеттерге каршы күрөштө активдүү граждандык позицияны

тутунган мекенчил жаран гана бекем тирек, таяна турган тоо болуп бере алат» [33, 212].

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун максаты:

1. Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо процесси окуу процесси сыяктуу эле бүтүн педагогикалык процесстин ажырагыс компоненттеринин бири. Жалпы билим берүүчү мектептердин окуу программасына кирген көркөм чыгармалардын, анын ичинде кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларындагы эл жерди коргоонун, сүйүүнүн жана ага кызмат кылуунун мыкты үлгүлөрү зор педагогикалык потенциалга ээ экендиги диссертациябыздын 2.2. бөлүктөрүндө талдоого алынып ачыкталган.

2. Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо процесси алгач окуучулардын инсанынын өзүнүн активдүү катышуусунда мекенге карата атуулдук позициясын, өрнөктүү жүрүм турумун өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү, инсандын дөөлөттөр дүйнөсүндө өзүн өзү аныктоосуна багытталган таалим-тарбия мейкиндигин түзүүдөн көз каранды.

3. Ар кандай максат аны ишке ашыруунун иш формаларын, методдорун конструкциялоодон көз каранды.

Изилдөөнүн түйүндүү түшүнүктөрүнө, аталган процесстин табияты тууралуу педагогика илим фонундагы изилдөөлөргө жана ошондой эле өзүбүздүн эмпирикалык изилдөөлөрүбүздүн маалыматтарына таянуу бизге «Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо» деген түйүндүү түшүнүктү төмөнкүчө айкындап, тактоого мүмкүнчүлүк берди.

“Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо” дегенде биз жазуучулардын чыгармаларындагы мазмунундагы нравалык- этикалык, эстетикалык дөөлөттөрдү өздөштүрүү аркылуу балдарда эл жерди коргоо, эне тил, элдик каада-салттарды

өнүктүрүүгө моралдык–психологиялык жактан жеткилең инсандык касиеттерди тарбиялоого багытталган максаттуу, үзгүлтүксүз, ырааттуу уюштурулган педагогикалык процессти түшүнөбүз. Ар кандай максат анын натыйжасынын чен-өлчөмдөрү тууралуу түшүнүктөрүбүздөн б.а. кыргыз жазуучуларынын чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоону моделдештирүүнүн маанилүү багыттарынын анын *критерийлерин* көрсөткүчтөрүн илимий жактан негиздеп иштеп чыгуу жана практикада колдонуу натыйжалардын критерийлери менен туташ биримдикте каралат.

Критерий – бул норма, чен-өлчөм. Түпкүлүгүндө изилденүүчү кубулуштун, процесстин эң жогорку өнүккөн деңгээлинин үлгүсү, эталону катары кызмат кылат. Бирок, мындай функцияны аткарыш үчүн критерий көп кырдуу компоненттерден өлчөө, баалоо үчүн ийкемдүү көрсөткүчтөрдөн турушу шарт.

Окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо мекенчилдик аң-сезим жана мекенчилдик ишмердүүлүктүн биримдиги жөнүндөгү педагогикалык принципке негизделет.

Балдарды көркөм чыгармалардын идеяларынын жана идеалдарынын үлгүсүндө тарбиялангандыгын мүнөздөөчү көп кырдуу көрсөткүчтөрдүн баары дал ушул принципке интеграцияланат. Арийне, инсандын мекенчилдик сезимдери менен туруктуу жүрүм-турумга айланган позициясынын калыптанышы бала кезден башталып өмүр бою уланып олтуруучу процесс. Критерий инсандын бул сапаттарынын тигил же бул этабын диагностикалоо жана өркүндөтүүнүн иш-чараларын иштеп чыгуу үчүн зарыл.

1-таблица. – Окуучулардын көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын критерийлери, деңгээлдери

Деңгээлдер	Критерийлер	Критерийлердин көрсөткүчтөрү
Төмөн	Керектөө	Көркөм адабиятты руханий тарбия маданиятындагы уникалдуу дөөлөт катары кабылдоо сезиминин жетилбегендиги. Ата мекендин тарыхый маданий салттарына кызыкпагандык.

	Билим	Көркөм чыгармалар дагы ата мекен, атуулдук парз, улуу муундардын өрнөктөрү жөнүндөгү билимдеринин тайыздыгы.
	Жүрүм-турум	Мекен үчүн жалпы иштерге пассивдүү катышуу, ата – бабалардын мекенчилдик салттарын өз жүрүм-турумунда өнүктүрө албагандык.
Орто	Керектөө	Көркөм чыгармаларды айрыкча фольклордук жанрдагы чыгармаларды улуттук руханий тарбия маданиятындагы уникалдуу дөөлөт катары кабылдоо сезими байкалат, Ата мекендин тарыхый маданий салттарына кызыгуусу бар, бирок алар туруктуу эмес.
	Билим	Көркөм чыгармалардагы ата мекен, атуулдук парз, улуу муундардын өрнөктөрү жөнүндөгү билимдерди билет, бирок алардын азыркы турмуш менен байланышын жеткилең билбейт.
	Жүрүм-турум	Мекен үчүн жалпы иштерге катышат, бирок туруктуу мүнөзгө ээ эмес, ата-бабалардын мекенчилдик салттарын өз жүрүм-турумунда толук өнүктүрө алган эмес, көпчүлүктүн көзүнчө гана сактоого аракет кылат.
Жогору	Керектөө	Ата мекендин тарыхый маданий салттарына кызыгуусу жогору жана туруктуу.
	Билим	Көркөм чыгармалардагы ата мекен, атуулдук парз, улуу муундардын өрнөктөрү жөнүндөгү билимдери программанын чектеринен алда канча жогору.
	Жүрүм-турум	Мекен үчүн жалпы иштерде демилгелүү. Ата-бабалардын мекенчилдик салттарын өз жүрүм-турумунда толук өнүктүрө алган. Атуулдук иш-аракеттери дайыма башкалар үчүн өрнөк

Көркөм чыгармалардын идеяларынын жана идеалдарынын негизинде мекенчилдикке тарбиялоонун критерийлерине жана көп кырдуу көрсөткүчтөрүнө негизденип анын мазмунун төмөнкүдөй компоненттерге бөлүп кароого болот.

Когнитивдик (таанымдык) компонент – окуучулардын мекенчилдик жөнүндөгү этномаданиятка көркөм чыгармалардын идея жана идеалдарына негизделген билимдеринин өнүгүш деңгээлин мүнөздөйт. Көркөм чыгармалардын мекенчилдикке байланыштуу түшүнүктөрдү калыптоодо андагы ички байланышты, уланмалуулукту бекем сактоо зарыл. Антпесе бирдиктүү адептик аң-сезимди тарбиялоо жолу бузулат. Айрым мекенчилдик баалуулугу тууралуу сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн, туюнтмалардын маани-маңызы класстан класска улам жаңы көркөм чыгармаларды окуган сайын улам тереңдеп, алардын жаңы кырлары, маанилери ачылып жүрүп олтурушу керек.

Окуучулар көркөм чыгармалардагы мекен, эл жер алдындагы парз түшүнүктөрүнүн ортосундагы маанилик айырмаларын жана байланыштарын ачык так чечмелей билиши абзел. Аң-сезим, парасат менен өздөштүрүлгөн адептик түшүнүктөр гана мекенчилдик аң-сезимди жаратат. Бирок, С.В.Яковлев: «жүрүм-турум (социалдык, маданий, адептик) нормаларын билүү чыныгы жашоодо окуучулардын бул нормаларды сактоосун камсыздабайт», – деп адилет белгилейт [212, 26-б.].

Көз караштык дөөлөттүк компонент – окуучулардын кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынын мазмуну аркылуу мекен жана мекенчилдикке карата көз караштарын, ишенимдерин, ынанымдарын мүнөздөйт. Адептик ынанымдар – адептик нормаларга жана принциптерге карата бекем, туруктуу көз караш. Алардын акыйкаттыгына, тууралыгына окуучу өз аң-сезиминде терең, шексиз ишенет. Ошондуктан, мекенчилдикке карата ынанымдар адамды жүрүм-турумдун кандайдыр бир нормасына салып, активдүү атуулдук аракетке, кадам жасоого, жигердүү ишке шыктантып турат. Алар адамдын атуулдук жүрүм-турумунун өзөгүн түзүү менен аны аныктап да турат. Мекенчилдикке карата ынанымдар саясий, идеологиялык, илимий ынанымдар менен байланыштуу. Жетик, терең ынанымдар туруктуу, бекем көз караштардын бирдиктүү системасын түзүү менен адамдын мекенге карата туруктуу көз карашын аныктайт.

Жүрүм-турумдук компонент - инсандын реалдуу мекенчилдик аракеттери жорук жосундары аркылуу ачыкталат. Жүрүм-турумдук компонент – мекенчилдик мүнөздөгү таанып-билүү, практикалык жана чыгармачылык билимдин калыптануусуна, эрк сапатынын өнүгүүсүнө багытталган адамдардын иш-аракетинин түрлөрүн жана ыкмаларын камтыйт. Ал муундар аралык руханий-ыймандык жана маданий-тарыхый уланмалуулукту бекемдөөгө, ата-мекен тарыхы, эне-тил, элдик салттарды сактоого изгилик жана күйүмдүүлүк; улуттук ыйык дөөлөттөрдү жана символдорду сыйлоо, коомго жана мамлекетке жан аябай татыктуу кызмат кылууга чын ыкластуу иш аракет; көркөм чыгармалардын мазмунунда орун алган даанышман осуят насыяттарды,

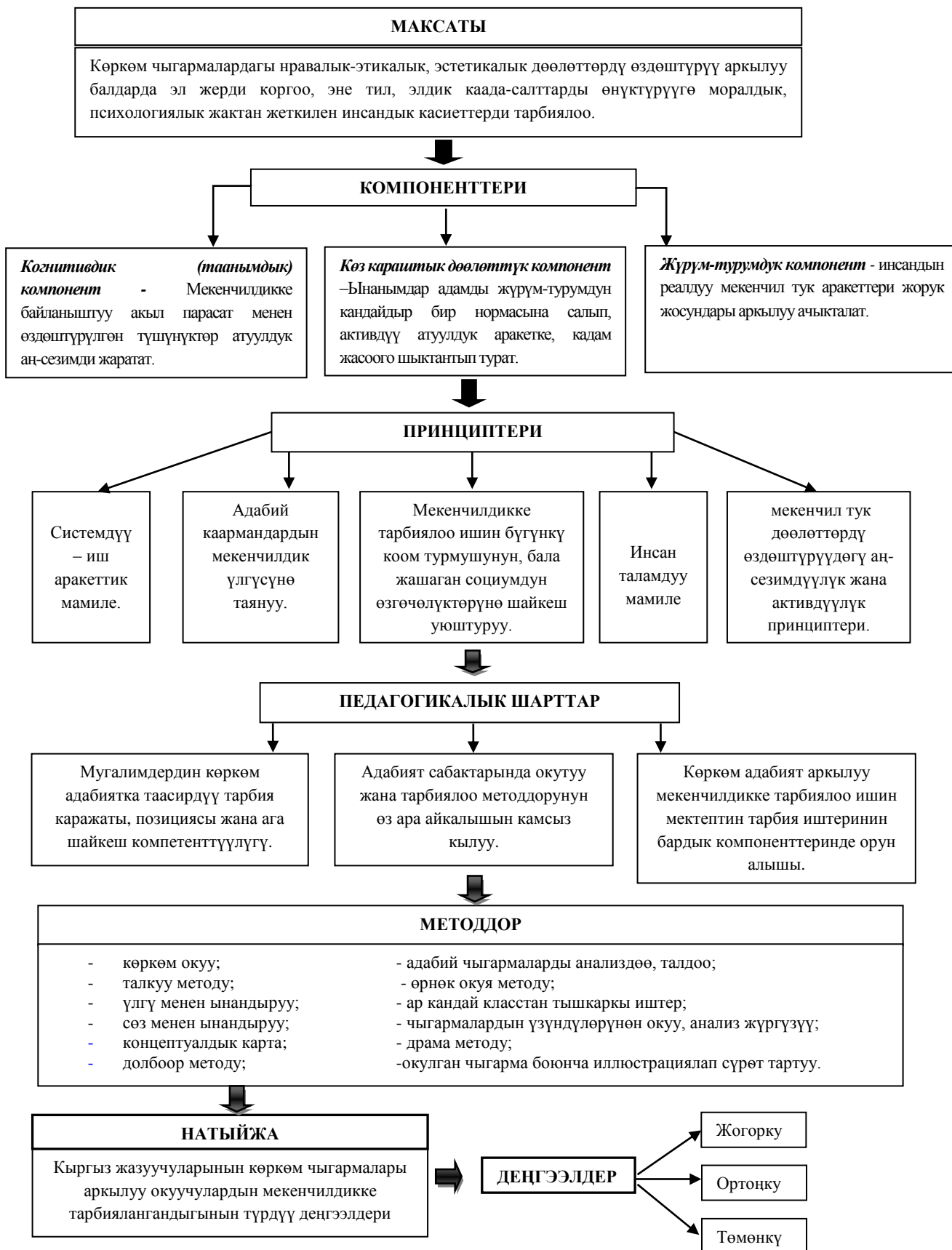
инсандык өрнөктөрдү окуп үйрөнүп өздөштүрүүгө карата жигердүү аракет; ата мекенди, эне тилди, ата-баба салттарын коргоо, өнүктүрүү үчүн зарыл болгон билгичтик, көндүм жана тажрыйбалардын калыптангандыгы; ата журттун гүлдөп өнүгүүсү, мекендештеринин бейпил жыргал турмушу үчүн мекенчилдик иш-аракеттердин субъекти катары социалдык активдүүлүгү сыяктуу сапаттар менен өлчөнөт.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун мазмундук структурасын, критериалдык көрсөткүчтөрүн анализдеп келип төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

- бардык компоненттер жана көрсөткүчтөр бири бири менен өз ара тыгыз катышта аларды бири биринен ажыратып кароого болбойт алар тутумдаш турганда кайтарымдуу;
- таалим-тарбиянын мазмунун өркүндөтүү талабы курч коюлуп турган чакта аны мүнөздөөчү критериалдык көрсөткүчтөрдүн көлөмү да көп кырдуу аспектте кеңейе бериши мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун компоненттерине жана критериалдык көрсөткүчтөрүнө таянуу жана ошондой эле анкета жүргүзүү, ишмердүүлүктүн натыйжаларын анализдөө, тестирилөө, көз карандысыз мүнөздөмөлөрдү салыштыруу методдору аркылуу окуучуларда аталган сапаттын калыптанышынын *жогорку, ортоңку, төмөнкү* деңгээлдерин айкындадык.

Окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо окуу процесси өзгөчө мүмкүнчүлүктөргө ээ. Сабактын баалуулугу анда таанып билүүчүлүк, өстүрүүчүлүк эле эмес, анын алкагында тарбия берүүчүлүк максат да ишке ашырылгандыгы менен аныкталат. Аталган маселелерди чечүүдө, алардын ичинде балдарды Манас эпосунун педагогикалык дөөлөттөрүнүн негизинде мекенчилдикке тарбиялоо ишин жүзөгө ашырууда адабият сабагынын жана адабият мугалиминин ролу өтө зор. Адабият сабагында мындай аракет кечээ же бүгүн боло калган жок, ал адабият жаралган күндөн эле дамамат өнүгүп келет.

Түпкүлүгүндө адабият менен таалим-тарбия билимдеринин тамырлаш өз ара тыгыз байланышы бар экендиги адамзат маданиятынын тарыхы аркылуу таасын далилденген аксиома. Калк арасында таалим-тарбия, илимий билимдер

дайыма көркөм адабият аркылуу таркалган. Таалим - тарбиянын өзү да адабият аркылуу ишке ашкан. Көркөм сөз үлгүлөрүнүн таалимдик маани маңызы дээрлик жыйырманчы кылымга чейин расмий таалим-тарбия мекемелерин курууга жетише албаган кыргыз сыяктуу калктардын турмушунда өзгөчө болгон. Адабияттын өз алдынча сабак катары окутула баштаган күндөн тартып анын бул функциясына айрыкча басым жасала баштаган. Сөз өнөрүн үйрөтүүгө өз өмүрүн арнаган В.П.Острогорский адабият сабагынын кеңири мүмкүнчүлүгүн эсепке алуу менен, адабиятты, көркөм өнөрдү үйрөтүүнү негизги кесип кылган мугалимге ашыкча милдет жүктөлөөрүн, б.а. адабият мугалиминде ар тараптуу өнүккөн билим болуусун, ал бардык нерсеге жетик түшүнгөн, эгер мүмкүнчүлүгү жетсе энциклопедист катары өзүн көрсөтүүсү керектигине басым коёт. Анткени көркөм адабият адам баласынын ички дүйнөсүн, ал жашаган күндөлүк турмуш тиричилигин, ата - бабасы жашаган тарыхый доорду, дал ошол эле мезгилде ал учурга тиешелүү табигат көрүнүштөрүн реалдуу ой жорумдарга айкалыштыра кеңири чагылдырып берет. Ырас бул көрүнүштөрдүн сабакка жана мугалимге кандай тиешеси бар деген суроо болушу мүмкүн. Андай суроого жооп берүү иретинде маселенин маңызын чечмелей келсек, адабият сабагына сунуш кылынган көркөм чыгармалар аркылуу анда чагылган "турмушту" үйрөнүү менен катар ошол "турмушка" берилген ар кандай кырдаалды, жердин шартын, көрүнүшүн, андагы табият кубулуштарын, физикалык кыймыл-аракетти, жандуу биологиялык жашоону окуучуларга түшүндүрүүдө, алардын жан дүйнөсүнө жеткирүүдө адабият мугалими илимдин башка тармактарына мүнөздүү илимий түшүнүктөрдү пайдаланууга, аларды ыгына жараша колдонууга аргасыз болот. Демек, адабият мугалими илимдин түрдүү тармактары менен толук куралданган учурда гана окуучулардын сүймөнчүлүгүнө ээ боло алат. Ошондой эле адабият сабагы "турмушту" таануу менен бирге окуучуларга ар тараптуу тарбия берүүгө максаттанат, б. а. мектеп окуучусу өз максатына жеткен адабият сабагынан алган тарбиядай эч бир сабактан ала албайт. Бул мектептеги адабият сабагынын ролун көтөргөндүк эмес, ал жаш муундарга

өзү жашап турган коомду үйрөнүүгө, ар кандай тематикадагы көркөм чыгарманы тереңден өздөштүрүү аркылуу инсандык сапатын калыптанышына мүмкүнчүлүк түзгөндүгүнө байланыштуу айтылган кеп.

Албетте мында адабият сабагы педагогика илимине таандык билим берүүнүн жана тарбиялоонун бардык милдетин өзүнө ыйгарып алгандай туюлушу мүмкүн. Бирок ойдун багыты андай эмес, тактап айтканда адабият сабагы педагогика илими ачкан окуу тарбия иши жөнүндөгү маселени кайталабастан, адабиятты окутууга тиешелүү болгон конкреттүү маселелердин негизинде жаш өспүрүмдөрдү тарбиялоо милдетин алдына коёт. Ырас, азыр мектеп саясаттан тышкары болууга тийиш дешет. Бирок адабият сабагы билим берүүчү предметтердин ичинен өлкөнүн учурда жүргүзүп жаткан саясаты менен алака-катышта туруп, көркөм чыгарманын гана көркөм-эстетикалык табиятын үйрөтүп тим болбостон, өлкөнүн эртеңкисине кызмат кылуучу мекенчил инсандарды да тарбиялоого милдеттүү. Окуучулардын мекенчилдик сезимдерин ойготууда жана өз Мекенин сүйүүгө тарбиялоодо мектептеги адабият курсу үчүн тандалып алынган чыгармалардын мааниси чоң.

Эгерде мугалим ар бир сабакта ар кандай көркөм чыгарманын мазмунун ачуу, окуучуларга түшүндүрүү менен бирге, аны жазган акындын, же жазуучунун өмүр таржымалына, Ата Мекен үчүн кылган кызматына жана башка маселелерге байланыштырып, чыгарманын табиятына ылайык эстетикалык, адеп - ахлактык, моралдык - нравалык, этикалык жактан тарбия берүү маселесин чечүү менен катар мекенчилдикке тарбиялай алат. Адабият сабагы адабий чыгарманын көркөмдүк сапатында камтылган идеялык мазмунду үйрөтүү менен чектелбейт, б.а. ар бир сабакта адабият боюнча терең билим берүү менен катар жаш өспүрүмдөрдүн жакшы менен жаманды ажырата ала турган, көркөм өнөрдүн маңызын терең андаштыра алуучу көркөм жана эстетикалык табитин калыптандырат. Мугалимдин андай аракетинин натыйжасында окуучулар мектеп программасында окуган чыгармалардын мазмунун, көркөм - эстетикалык табиятын үйрөнүү менен

гана чектелбестен, өз алдынча ар бир чыгарманын идеялык - эстетикалык жана көркөмдүк дөөлөттөрүн туура баалай билүүгө жана терең өздөштүрүүгө жетише алышат. Адабият сабагынын алкагында жана жалпы эле педагогикалык процессте окуучуларды мекенчилдик ка тарбиялоону ийгиликтүү жүзөгө ашыруу анын көп кырдуу детерминанттарын, себеп байланыштарын кылдат жана түгөл эске алууну талап кылат. Ошондуктан тарбиялоонун мазмундук жана процессуалдык маселелери төмөнкүдөй принциптерди жетекчиликке алууну талап этет.

1. *Системдүү – иш-аракеттик мамиле.*
2. Адабий каармандардын мекенчилдик үлгүсүнө таянуу.
3. Мекенчилдикке тарбиялоо ишин бүгүнкү коом турумушунун практикасы, бала жашаган социумдун өзгөчөлүктөрүнө шайкеш уюштуруу.
4. *Инсан таламдуу мамиле.*
5. *Көркөм чыгармалары дын мекенчилдик дөөлөттөрүн өздөштүрүүдөгү аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби.*

1. *Системдүү – иш-аракеттик мамиле* тарбиялоого байланыштуу кубулуштарды бири-бири менен өз ара биримдикте өз ара байланышта аңдап түшүнүүнү талап кылат. Биз системдүү – иш-аракеттик мамиленин жоболорун жетекчиликке алууда мекенчилдикке тарбиялоо системдүү ишмердүүлүк катары бекемдеген Н.С. Буслова жана М.В. Циулиналардын диссертациялык изилдөөлөрүнө да таяндык [197, 36-б.].

Система жаратуучу элемент бул максат мекенчилдикке тарбиялоонун структурасы аракеттер жана операциялардан турат; функционалдык элементтер катары – мотив, керектөө, максат, натыйжа, текшерүү, коррекция; ишмердүүлүктүн шарттарынын педагогикалык негиздери; мекенчилдикке тарбиялоо ишинде ар кандай ишмердүүлүктөгү багыттоо, пландаштыруу, аткаруу, текшерүү сыяктуу операцияларды көрүүгө болот. А.Н. Леонтьевдин пикири боюнча ишмердүүлүк козгоо, ойготуу функциясын, аракет-багытоо функциясын, ал эми операция Н.Н. Тулькибаеванын пикири боюнча жүзөгө ашыруу функциясын аткарат. Ошентип, ишмердүүлүк натыйжа катары

кандайдыр бир материалды жаратууга эмес, инсанды ич жагынан өзгөртүүгө багытталат.

Мекенчилдикке тарбиялоодо системдүүлүк мамиле ата-энелер менен мугалимдер балдарга бирдей талап коюу менен бирдей тарбиялык таасир тийгизүүсүн талап этет. Балдарга тарбиялык таасир тийгизүүдөгү чар жайыт багыт, оомал-төкмөл мамиле тарбиянын түпкү максатын ишке ашырууга бөгөт болот.

Мектеп менен үй-бүлө жана коомчулуктун бир максатка умтулган, бирдиктүү тарбия системасы ырааттуу жүзөгө ашырылбаган жерде натыйжа кунарсыз болот. Бул принципти ишке ашыруу бардык тараптардын педагогикалык сабаттуулугун талап кылат. Ошондуктан В.А.Сухомлинский: «Педагогика бардык адамдар үчүн: мугалимдер үчүн да, ата-энелер үчүн да зарыл илимге айланууга тийиш» деп жазат [179, 79-б.].

2. *Адабий каармандардын мекенчилдик үлгүсүнө таянуу.* Турмушта «үлгү», «үлгү тутуу» деген түшүнүктөр көбүнесе таалим-тарбиянын контекстинде колдонулат. Түп мааниси төмөнкүчө көп кырдуу: 1. Кандайдыр бир нерсени тастыктоо үчүн келтирилген факт же кырдаал. 2. Тууроо үчүн татыктуу иш аракет. Себеби үлгү алуу адам баласынын табиятында эзелтеден калыптанып калган тубаса өзгөчөлүк. «Миң уккандан бир көргөн артык» дегендей, адам баласы миң чындыкты уккандан көрө бир жолу көрүүгө ашыгат. Ошондуктан адам баласы бул дүйнөгө жаралгандан тартып эле бирөөдөн үлгү алууга муктаж. Ал өз тилин, динин, жүрүм-турумун чоңдордон жана айлана-чөйрөсүндөгүлөрдөн үлгү алууга умтулат. Маселен, наристе эс тарта баштагандан баштап ата-энесинин же болбосо бир туугандарынын кыймыл-аракетин, кылык-жоруктарын, баскан-турганын тууроого аракет кылат. Ата-энеси кайсы тилде сүйлөсө, ал да ошол тилде сүйлөй баштайт. Мындайча айтканда, адамды тарбиялап өстүрүү тубаса үлгү алуу, бирөөнү тууроо өзгөчөлүгү аркылуу жүзөгө ашат. Айрыкча, үлгү балдардын өзүн өзү андоо, өзүн өзү тарбиялоо чөйрөсү үчүн өтө маанилүү. Балдар турмуштагы адамдарды гана эмес көркөм чыгармалардын каармандарын да тууроого аракет кылышат.

Балдар тутунуучу мекенчил инсан идеалдары эпикалык чыгармалар менен бирдикте азыркы профессионал кыргыз адабиятында да арбын. Бул кабиледе С. Момуналиевдин «...көркөм адабият өзүндө элдин көркөм, эстетикалык эстетумун, адеп-ахлактык жүрүм-турумун жана көп кылымдык улуттук маданиятын да алып жүрөт» – деген пикирине кошулбай коюуга болбойт. [140, 24-б.]. Тарбиялоо процесси окуучуга искусство аркылуу өзүнө жана чындыкка карата эстетикалык мамилеге таасир этүү үчүн, өзүн-өзү таанып-билүүгө таянуу зарыл: өзүн образдарга окшоштуруу жөндөмү аркылуу өзүн-өзү таанып билүү жана образдардын түзүүчүсү менен диалогдошуу керек.

Ошентип окутуу-тарбиялоо процессинде адабияттын башка функцияларын эске алуу менен бирдикте анын балдардын атуулдук жоопкерчилик, милдеттүүлүк, абийир-ыймандуулук касиеттерин ойготуучулук, болочок багытын, басчу жолун, карманып-тутунчу жашоо принциптерин аныктоочулук вазийпасын көңүл борборунда тутуу зарыл.

3. Мекенчилдикке тарбиялоо ишин бүгүнкү коом турумушунун практикасы, бала жашаган социумдун өзгөчөлүктөрүнө шайкеш уюштуруу.

Социалдык - таалим-тарбия чөйрөсү бул инсанды калыптандырууну камсыз кылууга багытталган көп катмарлуу, көп багыттуу мейкиндик. Анын ичине билим берүү мекемелери менен бирдикте ар түрдүү таасир чөйрөсүн жараткан социалдык институттардын баары кирет. Чөйрөнүн мүмкүнчүлүктөрү анын көп багыттуу векторлору. Алар социум тарабынан тынымсыз кеңейип, толукталып олтурат. Чөйрөнүн социалдык тарбиялык мүмкүнчүлүктөрү дегенде балдарды мекенчилдикке натыйжалуу тарбиялоо багыттарынын тутуму катары түшүнөбүз. Социалдык тарбиялык чөйрө өтө кеңири түшүнүк. Ошондуктан өз изилдөөбүздө чөйрөнүн ченем-чектерин баланы курчап турган мектеп, үй-бүлө алака катыштары, айыл маданияты менен биримдикте карайбыз.

Социалдык-маданий чөйрөнүн педагогикалык таалим-тарбиянын мазмунун аныктоочу ролу жөнүндөгү ойлор өзүнчө түптүү түшүнүктөрү бар илим тармагы болуп эсептелет. Маселенин актуалдуулугун орус педагогикасынын классиги К.Д.Ушинский тарабынан “Адамдар өзү жашаган

чөйрөнүн таасири астында өсүшөт жана тарбияланышат, демек, алардын жан дүйнөсүнүн калыптанышындай эле ошол чөйрөнүн таасири чечүүчү мааниге ээ” – деп өзгөчө белгилеген [192, 161-б.]. Советтик педагогиканын классиги Н.К.Крупская “Мугалим жергиликтүү шарттын өзгөчөлүктөрүн жалпы коомдук талаптар менен байланышта карабай туруп, өзү жашаган чөйрөгө эмнелер зарыл экендигин билбей туруп, окуу программасы менен гана чектелип иштөөсү мүмкүн эместигин” – директивалык көрсөтмө катары айкындаган.

Изилдөөчү М. Айдарова белгилегендей: “Социалдык-маданий чөйрөнүн ар бир ымыркайга, өспүрүмгө, жаш муунга, орто жаш курактагы жана улгайган адамдарга маданий-тарыхый педагогикалык тажрыйбалар, улуттук баалуулуктар, элдик каада-салттар, жаратылыш, экология, архитектура жана маданий эстеликтер аркылуу таасир этүүсү педагогиканын тарыхый тажрыйбаларында белгилүү болгондой, баалуу педагогикалык процесстин түзүлүшү болуп эсептелет” [8, 25-б.].

Ошентип кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо көркөм чыгарманын идеялык мазмунун ачуу, же андагы каармандарга адабий анализ жасоо менен жүзөгө аша койбойт. Ал окуучулардын тигил же бул маселеге өз турмуш чөйрөсүнүн чегинде өз алдынча мамилеси бардык кубулушка өзүнүн көз карашын билдире алган кырдаалга барып такалат. Ал кырдаал ички- тышкы психологиялык гармонияга негизделет, же кыргыз жазуучуларынын чыгармаларын өздөштүрүү анын туйган билгенин гана өнүктүрбөстөн ал коомдук-социалдык чөйрөдө өз өлкөсүнө кызмат кылуу аракетин шыктандыруучу атрибуту катары көрүнүүгө тийиш. Педагог мында жогоруда аталган чыгармалардын көтөргөн идеясын, же сүрөттөгөн тарыхый доорун, образдын индивидуалдуу бөтөнчөлүгүн гана айтып берүү, же талкууга алуу, талдоо менен чектелбестен аларды бүгүнкү коомдук турмуштун контекстинде б.а . өлкөнүн эгемендүүлүгүн чыңдоодогу атуулдардын мекенчилдик ишмердүүлүгүнүн ролу жөнүндөгү маселе менен бирдикте кароого милдеттүү. Ошентип кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу

мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы мисалдар кургак адеп-ахлактык сөздөр эмес, кадим турмушта кайнап турган маселелерге окуучунун жооп табуусу болууга тийиш. Ошол себептен адабият мугалими факты материалдарды окуучуларга сунуш кылууда, адаттагыдай көркөм тексттин идеялык мазмунуна, тематикасына, көтөргөн көркөм-эстетикалык жүгүнө гана басым жасабастан, класстын кабылдоо өзгөчөлүгүнө, андагы ар бир окуучунун материалды өздөштүрүү бөтөнчөлүгүнө, эң башкысы ошондой кырдаалда башка психологиялык жактан четте калбастан, кайнаган чордонуна түшүп, өзүнүн активдүү позициясын көрсөтүүсүнө жетишүү болуп саналат. Мында мугалим, маселен Султанмураттын эрдиктерине таяп, аны даңазалоо менен чектелбестен, учурдагы турмушта капыстан чыга калып жалпы журттун ырыскысына кол салгандар менен күрөшүүгө коомчулукта өзүн инсан катары айкындап бере ала турган жоопкерчиликти тандоону, ага карата өзүнүн индивидуалдуу чечимин чыгарууга жетишүүнү, ошол чечими аркылуу мекендештеринин алдында уят болбой, башкаларга үлгү берүүчү инсандык позицияга каныктырганы маанилүү. Көркөм чыгарма адамга руханий дем күч берүүчү каражат гана, маселе Султанмураттын же Майсалбектин эрдиктерин келиштире айтып берүүдө эмес, алардын инсандыгын көркөм тексттен табуу, аларды мындай эрдиктерди жасоого түрткөн, атуулдук парзды аткаруу боюнча активдүү позициясына шыктануу маанилүү. Анткени балдар жакшы нерсени жан дүйнөсүнө жакын кабыл алып андай өрнөктөрдү өздөрүнүн турмушунда кайталоого аракет кылган алардай эрдик жасоого умтулган таза дилдүү зат болушат. Көркөм чыгармалардагы ар кандай атуулдук өрнөктөр окуучулардын ички дүйнөсүндө ар кандай ички толгонууларды пайда кылып, өзүн-өзү тарбиялоо менен катар башкаларга таасир этүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

4. *Инсан таламдуу мамиле* же - ар бир бала кайталангыс табиятка ээ, индивидуалдуу пенде деген ишенимге негизделет. Мында класс окуучулары «коллективдүү субъект» эмес, ар биринин өзүнүн окуучулук инсандык тажрыйбасына карай өзүнчө мамилени талап кылган айырмалуу жеке

инсандар катары кабылданат. Инсан таламдуу мамиледе окуучу мекенчилдикке тарбиялоонун, мекендин борбору, эртеңки ээси катары кабылданышы абзел. Мындай парадигманын алкагында мугалим мекендин келечеги бүтүндөй калктын эмес, ар бир инсандын мекенге карата субъективдүү мамилесинен көз каранды деген акыйкатты жетекчиликке алып окуучулардын ар биринин көз карашына, пикирине урмат менен мамиле кылат. Бала келечек турмушка даярдык көрүп эле окуп жүрө бербестен, учурдагы турмушта да жашап, тиричилик күн кечирет. Ошондуктан коомдогу ар бир инсандын жашоо турмушун байкап үйрөнүп, келечекте жашоого гана даярданбастан, бала бүгүнкү кайнап жаткан турмуш менен көзүн ачып, анын ысык, суугуна быша бериши керек. Балдардын тарбиясын жашынан эле кайнаган турмуштун чордонунда уюштуруунун мааниси баа жеткис.

5. Көркөм чыгармалардын мекенчилдик дөөлөттөрүн өздөштүрүүдөгү аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби.

Бул принцип педагогикалык жетекчилик кылуу менен бирге тарбия жараянындагы балдардын өз алдынчалыгын жана демилгелүүлүгүн басмырлабай, алардын аракетин мугалим жан дили менен колдоого алуусун талап кылат. Мугалим менен ата-энелер турмуштук тажрыйбага бай адамдар, алар тарбия жараянына багыт берип жетекчилик кылуу менен бирге балдарга өзүлөрүнүн бай тажрыйбаларын үйрөтүү аркылуу алардын өз алдынчалыкка болгон умтулуусун жана түрдүү демилгелерин колдойт.

Бул принципти кыйшаюусуз жетекчиликке албай туруп ар кандай кубулушка карата өз алдынча пикири бар, ар кандай ишке чыгармачылык менен мамиле жасаган, демилгечил, активдүү, эркин инсанды калыптандыруу мүмкүн эмес.

Педагогикалык процессте мекенчилдикке тарбиялоодо жагымдуу эмоционалдык жагдай түзүүгө, окуучулардын чын-ыкластуу активдүүлүгүн арттырууга өбөлгө болгон методдорго артыкча маани берүү. Педагогикалык жараяндын табиятын илимий негизде туура аңдап түшүнгөн ааламдын чыгаан окумуштуусу С.Выготский: «Тарбия - бул өзүн өзү тарбиялоо. Илимий

жагдайда ой жүгүртсөк, башка бирөөнү тарбиялоо таптакыр мүмкүн эмес» - деп жазган [63, 234-б.].

Бул принципти кыйшаюусуз жетекчиликке албай туруп ар кандай кубулушка карата өз алдынча пикири бар, ар кандай ишке чыгармачылык менен мамиле жасаган, демилгечил, активдүү, эркин инсанды калыптандыруу мүмкүн эмес.

Жогорку материалдарда таасын көрүнүп тургандай кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо принциптеринин көпчүлүгү педагогика илиминде абалтан бери белгилүү окутуу аркылуу тарбиялоо принцибинин тарамдары катары таасир калтырат.

Окутуунун тарбия берүүчү жагдайы бардык педагогдор тарабынан өтө орчундуу феномен катары каралган. Ошону менен бирдикте педагогика илиминин өсүүсүнүн ар бир этабында жаңыча чечилип келген.

К.Д. Ушинскийдин ою боюнча, тарбиялык мүнөздөгү окутуу, акылды жетилдирүүчү мүнөзгө ээ болууга тийиш. Андай окутуу байкагычтыгы, ой жүгүртүүнү, сөзмөрдүктү, эске сактоону, кыялданууну өстүрөт жана адамды эмгекке, турмушка даярдайт. Н. И. Пирогов илим бир эле маалымат үчүн гана керек эмес, анда башка маанилүү тарбиялык элемент бар. Муну пайдалана билбеген адам илимдин бардык касиеттерин байкабайт, ал өз колунан оор жүктү жеңил эле көтөрүп кое турган рычагды түшүрүп жиберет деген таасын ойду айткан. Н. Г. Чернышевский илимий билим маалымат берип, акылды гана өстүрбөстөн адамдагы ак ниеттик сезимди да тарбияларын баса белгилеген.

Психологиялык-педагогикалык адабияттардын анализи жана тарбиялоо ишинин логикасы тарбиялоо иш-аракеттеринин натыйжалуулугу көбүнчө педагогикалык шарттарды түзүүгө байланыштуу экендигин тастыктайт. Педагогикалык шарттар концептуалдык моделдин ажырагыс түзүмдүк бөлүгү болуп саналат. Педагогикалык шарттар кандайдыр бир максатка жетүү үчүн окутуунун мазмунун, формаларын, методдорун, ыкмаларын тандап алуу, конструкциялоо, колдонуунун натыйжасы. Биздин изилдөөбүздүн алкагында

педагогикалык шарттарды окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процессин камсыз кылуучу сырткы таасирлер катары кароого болот.

Биз тийиштүү изилдөөлөрдү анализдеп, жалпылап жана алардын натыйжаларын өзүбүз чогулткан маалыматтарга салыштырып, окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынын мекенчилдикке тарбиялоочу натыйжалуулугун камсыздоочу негизги *педагогикалык шарттар* төмөнкүлөр экендигин аныктадык:

- Мугалимдердин көркөм адабиятка таасирдүү тарбия каражаты позициясы жана ага шайкеш компетенттүүлүгү;
- адабият сабактарында окутуу жана тарбиялоо методдорунун өз ара айкалышын камсыз кылуу;
- көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо иштерин мектептин окуу-тарбиялык процесстин бардык компоненттеринде орун алышы.

Мындай жагдайларды жетекчиликке алуу көркөм чыгармалардын окутуунун максат мазмунун, усул ыкмаларын олуттуу коррекциялоо талабын жаратат. Экинчиден, адабият мугалиминин окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу тарбиялоо жаатындагы теориялык жана практикалык даярдыгын олуттуу өркүндөтүүнү талап этет. Ал көркөм сөздөгү айтылган эмоционалдык-образдын маани-маңызын ачуучу методдор менен ыкмаларды терең өздөштүргөн жана өзү да мекенчилдиктин асыл үлгүсү болушу абзел. Жогоруда айкындалган таалим-тарбия принциптери кыргыз жазуучуларынын чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо жагымдуу эмоционалдык жагдай түзүүгө, окуучулардын чын-ыкластуу активдүүлүгүн артырууга өбөлгө болгон методдорго артыкча маани берилишин шарттайт. Андай методдордун катарына көрктүү окуп берүү, көркөм чыгарманын текстинен алынган өрнөк окуяларды талдоо, драма, пресс-конференция, сабак-дискуссия, тегерек стол, сабак-сахна, ролдук оюндар, ата-энелер менен кызматташтык, жазуучулар менен жолугуштуруу, адабият жана маданият таануу экскурсиялары ж.бларды кошууга болот.

Диссертациялык изилдөөбүздө айкындалган компоненттер алардын критерийлери жана деңгээлдери, калыптаныш мүнөздөмөлөрү баары биримдикте окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун модели десек, акыркы натыйжасы, ориентири катары кабылданды.

2.4. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процессин практикалык-технологиялык жактан камсыздоо.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо канчалык даражада маанилүү болгону менен аны инструменталдык каражатка айландыруу атайын тажрыйба жаратуу, ал процессти практикалык-технологиялык жактан камсыздоо аркылуу жүзөгө ашат.

Бул жагдай бизге окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу тарбиялоонун ийкемдүү методдорун тандап, иргеп алуу талабын жаратат. Карап жаткан маселебиз адабият сабактарына, ошондой эле бүтүн тарбия процессине таандык болуп жаткандыктан ошол эки локалдык чөйрөдө калыптанган окутуу, тарбиялоо методдорун, ыкмаларын биримдикте эске алууну шарттайт. Алгач кыргыз педагогикасындагы көркөм чыгармаларды окутуу аркылуу тарбиялоо, өнүктүрүү методдоруна учкай токтоло кетели.

Кыргыз адабиятын окутуу методикасы илим катары 20-кылымдын 2-жарымында пайда болуп түздөн-түз советтик доордогу орус адабиятын окутуу илиминин таасири астында калыптанды. Орус адабиятын окутуу методдору тууралуу көз караштар негизинен В.Я. Стоюнин [1998], М.А. Рыбникова [1963], Г.И. Беленький [1978], М. В. Амфилохиева [2015], В. В. Голубкова [1962], Н.И. Кудряшов [1981], О.В. Богданова [1998], Ланин В.Ф. [2007] ж.б. лардын эмгектеринде өнүктүрүлгөн.

Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын өнүгүш, калыптанышы тууралуу К. Иманалиев өткөн кылымдын 70-жылдарында мындай деп акыйкат

белгилеген: «Кыргыз адабияты мектептерде элүү жылдан ашуун убакыттан бери өз алдынча предмет катары окутулуп, программалар, окуу китептери түзүлүп келе жатса да, аны кандай тартипте окутуунун жолдорун иштеп чыккан методикалык эмгектер (согуштан кийинки жана элүүнчү жылдардагы алты-жети макаланы эсепке албаганда) алтымышынчы жылдын экинчи жарымынан кийин гана пайда боло баштады» [92, 23-б.].

Соңку мезгилдер аралыгында Кыргызстанда адабиятты окутуу методдору тууралуу маалыматтар Батаканова С., Иманалиев К., Ишекеев Н., Муратов А., Байсабаев Б., ж.б.у.с. окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган.

С. Батаканова кыргыз мектептеринде көркөм чыгармаларды окутуунун методдору катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтөт: “...мугалимдин көркөм окуусу; көркөм сөз чеберлеринин окуусу; актёрлордун пьесанын айрым сценаларын (радио, телекөрсөтүүдөн жазып алынган) аткаруу; окуучуларды көркөм окууга үйрөтүү; эмоционалдык туура жана терең түшүнүү максатында мугалимдин көркөм чыгарманы түшүндүрүп (комментарийлеп окуу) окуусу жана анын кыскача сөзү; окулган чыгарманы кабыл алуусун күчөтүү үчүн аңгемелешүү; окулган чыгарманы өздөштүрүү үчүн сабакта (көркөм, нравалык, коомдук-саясий проблемаларды чагылдырган) постановкаларды коюу, окуучулардын турмуштук байкоолору же чыгармадагы текст боюнча чыгармачылык тапшырмалар” [37, 273-б.].

Окумуштуунун пикиринде адабият сабагынын алкагындагы окуучулардын окуу ишмердигинин түрлөрү катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот: үйдө жана класста көркөм окуу; көркөм жаттоо; көркөм окууну угуу; эпизоддун аталыштарын көркөм жана таасын чагылдырган план түзүү; текстке ылайык көркөм айтып берүү; сценарий түзүү; окулган чыгарма боюнча иллюстрациялап сүрөт тартуу; окулган китеп жөнүндө, кинокартина, спектакль, радио жана телепостановка тууралуу окурмандардын пикири; текстке ылайык иллюстрацияларды көрүү жана аларды баалоо; дил баян жазуу [37, 244-248 б.б.].

Адабий билим берүү мектепте өзүнүн башкы функциясы катары – тарбия берүү функциясын аткаруусу керек. Азыркы шартта тарбиялоо идеологиясы төмөнкүлөр менен байланышат: инсанды гумандаштыруу ойлорун турмушка ашыруу; балдардын ичинде бугуп жаткан чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн сууруп чыгуу; инсандын ар тараптуу жана гармониялуу өсүп-өнүгүүсүнө кам көрүү; окуучуларды турмушка жакындатуу, элдин жашоосу менен байланыштыруу; көркөм адабият аркылуу Ата-Журтту сүйүү сезимдерин калыптоо; уландар менен кыздарды турмуш тууралуу ойлонууга мажбурлап, өз алдынча жашоого үйрөтүү, социалдык активдүү инсанды жетилдирүү; жаңы, демократиялык коомдун принциптери менен жашоого көнүктүрүү; сулуулукту, кооздукту ылгай билүүгө жана ошого жетишүүгө тарбиялоо ж.б.

Түпкүлүгүндө адабият предметинин функционалдык табиятынан алып караганда мекенчилдикке тарбиялоо методдорун айкындап тандоо анчалык татаал проблема эмес. Мурдагы бөлүмдөрдө белгилегенибиздей ата-энени, ата мекенди, эне тилди кастарлап сыйлоо, өз элиндин рухий-ыймандык наркнасилини өздөштүрүү, мамлекеттик символдорду, Конституцияны, мыйзамдарды урматтоо, өлкөдөгү жана дүйнөдөгү окуяларга көңүлү кошо болбоо, башка маданияттын, элдин бөтөнчөлүктөрүнө көтөрүмдүү болуу, өзүнө талап коё билүү, тагылган милдетке жоопкерчиликтүү мамиле жасоо, көтөрүмдүүлүк, социалдык активдүүлүк, диалогго жана компромисске даярдык, жигердүүлүк, демилгелүүлүк, ишкердик сыяктуу сапаттар адабиятты окутуунун алкагында тике жана кыйыр түрдө дамамат каралып келет.

Биз изилдөө ишибиздин программасына ылайык окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун методдорун айкындоодо **төмөндөгүдөй үч** нерсени негиз тутууга аракет кылдык:

1. Тандалып алынган методдор окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун максатына, критерийлерине шайкеш келиши зарыл.
2. Көркөм чыгармаларды окутуунун өзгөчөлүктөрү кылдат эске алынышы абзел.

3. Көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо процессин инсанды окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүүгө багытталган бүтүн процесс катары ишке ашырууга өбөлгө болгон методдор аркылуу жүзөгө ашышына жетишүү зарыл.

Жогоркудай педагогикалык логикага таянуу менен кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо үчүн тандалып алынган методдор эң обол инсанды өнүктүрүү өңүтүнөн иргелип тандалып алынышына басым жасадык.

2-таблица. - Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун методдору

Методдор	Функциясы	Окуучулардын ишмердүүлүгү
Когнитивдик компонентти камсыз кылуучу методдор		
Мугалимдин, көркөм сөз чеберлеринин, окуучулардын көркөм окуусу; айтып берүү, лекция, этикалык аңгемелешүү; текстке ылайык көркөм айтып берүү; сценарий түзүү; окулган чыгарма боюнча иллюстрациялап сүрөт тартуу; симпозиум, конференция, инструктаж.	Көркөм чыгармалар аркылуу, мекен алдындагы парз, мекенчилдик түшүнүктөрүнүн маани-маңызын таанытуу.	Мекен жана мекенчилдикке байланыштуу тексттерди үйдө жана класста көркөм окуу; жаттоо; көркөм окууну угуу, план түзүү, түшүнүктөрдү талдоо, окугандарына жазуу жүзүндө пикир жазуу.
Көз караш, ишеним ынанымдарын калыптоого багытталган методдор		

<p>Ишендирүү, суроо-жооп, түшүнүк карталары (кластер), талкуу, акыл чабуулу, проблема чечүү, көрүп байкоо, үлгү, драма, дил баян, рефлексия, инсерт, чыгармага ролдук оюндар, пресс-конференция, чыгармачылык отчет, сабак-конкурс, сабак-сахна, сабак-кыялдануу, сабак-аукцион, сабак-изилдөө, сабак-баарлашуу, сабак-таймаш.</p>	<p>Мекенчил инсан катары жетилүү тууралуу өздүк туруктуу көз карашын, ишенимдерин, ынанымдарын бекемдөө.</p>	<p>Берилген суроого, талкууланып жаткан маселеге карата субъективдүү көз карашын билдирүү, талкууларга активдүү катышуу, бүдөмүк суроолорду класстын талкуусуна алып чыгуу, проблемаларды туура коюу жана аларды чечүүдө адабият булактары менен гана чектелбестен, искусствого жакын материалдарды колдонуу; диспуттарда чыгып сүйлөө; айрым жана жалпы темалар боюнча дил баян жазуу.</p>
<p>Мекенчилдик багытындагы жүрүм-турум маданиятын калыптандыруу методдору</p>		
<p>Долбоор, драма, роль ойноо, чыгармачыл драма, өрнөк окуяны талдоо, маселе чечүү, театралдык иллюстрация, тапшырма өзүн өзү тарбиялоо</p>	<p>Ата мекенди, эне тилди, ата-баба салттарын коргоо, өнүктүрүү үчүн зарыл болгон билгичтик, көндүм жана тажрыйбаларга ээ кылуу.</p>	<p>Драма, ролдук оюндарга долбоорлорго катышуу аркылуу өзүнүн мекенге карата мамилесин иш-аракет жүрүм-турум формасында көрсөтүүгө көнүгүү.</p>

Тарбиянын методдору дегенибиз баладагы чыныгы инсандын касиеттерин калыптандыруу максатында аны менен тарбиячынын биргелешип иш-аракет жасоосунун жолдору. Тарбиялоо практикасында метод менен катар

тарбиянын ыкмалары деген түшүнүк эриш аркак колдонулат. Тарбиянын ыкмалары дегенде биз тарбия методдорунун курамдуу бөлүгүн же өзүнчө бир деталын түшүнөбүз. Ыкма деген тарбиянын методдорунун белгилүү кырдаалда конкреттүү пайдалануусун камсыз кылат. Тарбиянын ыкмасы сейрек көрүнүштө бир дем менен аткарылуучу нерсе. Ал эми тарбиянын методунда ар түрдүү ыкмалардын системасы, тарбиянын түрдүү каражаттары кеңири пайдаланылат. Мугалим методдорду канчалык ийкемдүү колдоно билсе, анда ага жараша аталган каражат да ийкемдүү да мыктыда болот. Демек, колдонула турган методдорду жандандыруу, анын таасирин, натыйжалуулугун арттыруу мугалимдин билгичтигине, устаттыгына көбүрөөк көз каранды. Эгерде колдонулган ыкма ийкемдүү жана таасирдүү болуп, бирок аны мугалим натыйжалуу колдоно албаса, анда ал метод ойдогудай натыйжа бербейт. Ошондуктан тарбиялоонун өнүмдүүлүк даражасы эң алды ал методду пайдаланган мугалимдин шык-жөндөмү менен тыгыз байланышта каралат. Муну көңүл чордонуна чыгарууга болбойт.

Бул жагдайлар көркөм адабият аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо мугалимден кош кабат педагогикалык ыклагы, компетенцияны талап этээрин тастыктайт. Анын биринчиси көркөм адабият аркылуу тарбиялоонун теориясы жана методикасы менен куралдануу, экинчиси жогорку даражада өнүккөн коомдук, улуттук аң-сезим, мекенчилдик . Ушул жерден маселени аныктоого өтө зарыл болуп турган К.Д. Ушинскийдин төмөнкү сөздөрүн эскербей коюуга болбойт: «Тарбиялоодо бардыгы тарбиянын инсандыгына негизделиш керек, анткени окуучуну тарбиялоочу күч мугалимдин инсандык жандуу булагынан гана жаралат. Эч кандай устав менен программа, ал кандай гана акылдуулук, айлакерлик менен ойлонуп табылбасын мекеменин ишинде жасалма организм боюнча калат да, тарбиялоо жумуштарында эч кандай инсанды алмаштыра албайт. Чындыгында тарбиялануучуга тарбиячынын түздөн-түз жеке таасирсиз анын мүнөзүнө жалгашуучу чыныгы тарбия мүмкүн эмес. Инсан гана инсандын өсүшүнө жана калыптанышына таасир көрсөтө алат, мүнөз менен гана мүнөздү түзүүгө болот» [180, 63-б.]. Педагогикалык процесстеги мугалимдин инсанынын бөтөнчө ролу жөнүндөгү

акыйкатты В.А. Сухомлинскийдин төмөнкү сөздөрү да ырастайт: «Эгерде биз: мектеп билим менен тарбиялайт деп айтсак, бул билимдин тарбиялык күчү баарынан мурда мугалимдин инсанына камтылган. Тарбиялануучуларыңа өсүүдө калтыргын деген кеп, менин жаш досум - бул билимди өз башыңдан биз окутуп жаткандардын башына жөн гана оодара салуу дегендикке жатпайт. Курчап турган дүйнөнү таанып билүү үчүн адамга жардам берүү менен биз өзүбүз анын акыл-эси жана жүрөк сезими алдында курчап турган дүйнөнүн маанилүү элементи катары тургандыгыбызды бир мүнөткө да унутууга тийиш эмеспиз. Дүйнөнү таанып –билүү менен, адам бизди да таанып-билбей койбойт. Биз аларга берген билим адам инсанынан бөлүп карай турган бир нерсе эмес. Алар адам сезими жана көңүл түйшүгү менен ширелешип турат. Бул ширелиште менимче окуу-тарбия ишиндеги адамды калыптандыруу процессинин – билимди ишенимге айландыруунун көзгө илинбес учурлардан болгон «сырлардын» бири жашынып жатат. Мектептен алган билимге биздин тарбиялануучулардын мамилесинин көбүнчөсү алардын билим шамын жаккан мугалимге кандай мамиле кыларына байланыштуу [179, 58-б]. Инсан таламдуу таалим-тарбия парадигмасы боюнча адис окумуштуу В.В.Сериковдун ишениминде: «Тарбиялоо ишине предметчи мугалим таризинде «теорияны окуп алып» эле киришүү мүмкүн эмес. Ал үчүн тарбиячы болуу зарыл б.а. өзүн ичтен уюштуруу, ички эркиндикке, кесиптик педагогикалык маданиятка окуучунун жан дүйнөсүнө таасир этүүнүн кылдат механизмдерин жана технологияларына ээ болууну талап этет. Окуучунун жан дүйнөсүндө, жүрүм-турумундагы максат кылынган өзгөрүүлөр алгач тарбиячынын ой санаасында жаралышы абзел. Өзүндө калыптанбаган тажрыйбаны башкалардын тажрыйбасында калыптандырууга умтулууга болбойт» [172, 73-б.]. Ушундай олуттуу педагогикалык жоболорго таянуу менен биз да көркөм адабият аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо мугалимдин инсанынын интегративдик касиети болуп калууга тийиш деп эсептейбиз. Ал окуучуларга көркөм адабият аркылуу балдарда мекенчилдикке тарбиялоо зарыл экендигине ынанышы зарыл.

Бул кабиледе таанымал практик педагогдор Е. Н. Ильин, В. А. Сухомлинский жана кыргыз педагогу Бектур Исаковдун тажрыйбаларын эске алуу зарыл. Алар адабият сабагын расмий эреже талаптар менен чектелбеген мугалим үчүн балдардын аялуу сезимдерин ойготуп акылын, адептик маданиятын өнүктүрүүгө багытталган нукура инсандык мүнөзгө ээ ишмердүүлүгү катары карашкан. Мугалимдин милдети адабият сабагын «шыктануунун, эмоционалдык көтөрүлүүнүн, андан өтүп ыймандык тазалануунун» (А.Твардовский) сабагына айландырууда жатат. Жазуучунун көңүлүндө окуялар жана образдар аркылуу жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо ниети адабият мугалими тарабынан окуучунун аң-сезимине жеткирилүүгө тийиш. Мугалимдин кесипкөйлүк жана атуулдук эң биринчи милдети ушунда: ал көпүрө – бир өйүзүндө көркөм сөз өнөрүндө көтөрүлгөн мекен тууралуу көйгөйлөр жатса, экинчи өйүзүндө бүгүнкү бала, анын айлана-чөйрөсү, турмушу жатат.

Адабият сабагында окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо окуучулардын аң-сезимине таасир этүүдөн башталат. Аң-сезимге таасир этүүчү методдор төмөнкүдөй бир катар тарбиялык функцияны аткарат:

- туура моралдык түшүнүктөрдү, ишенимдерди, көз карашты калыптандырат;
- окуучунун аң-сезимин моралдык теория менен толуктайт;
- окуучуну өзүнүн тажрыйбасын, аракеттерин, жүрүм турум, жорук-жосундарын жалпылоо мүмкүнчүлүгүнө ээ кылат;
- өзүнүн жоруктарын адекваттуу баалоосуна шарт түзөт.

Педагог -журналист Л.А. Левшин өзүнүн “Сөз качан тарбиялайт” аттуу китебинде: Балдар көбүнесе жаман жорукка эгоист же жалганчы, коркок же жалкоо болгонунан барышпайт, алар тигил же бул кырдаалда туура аракет жасоону билишпейт.” [125, 162-б.].

Сабакта адабий чыгарманын текстиндеги мекен, мекенчилдик жөнүндөгү идеялардын окуучуларга жетиши анын канчалык деңгээлде майнаптуу интерпретациялангандыгы менен тыгыз байланыштуу. Орус методисти В.Г.Маранцмандын пикиринде «...ар кандай интерпретация адабий чыгармага

тексттин маани-маңызын жана көркөм формасын аңдап билүүнү гана эмес, кабылдоону кошкондо эмоционалдык-образдык жандашууну талап кылат. Ал эми сөз жок, илимий жана адабий-сынчыл интерпретацияда сезим, кабылдоо, образдык ой жүгүртүү жумуштары кеңири болуп, алдын ала жыйынтыктар чыгарылат жана чыгармачылыктын кийинки этабын белгилейт. Мектептин шартында дал ушул окурмандык интерпретациянын элементтери текст менен үзгүлтүксүз иштөөнүн жана аны баалоонун мазмунун түзгөн процесс болуп саналат» [135, 22-б.].

Методист-практик Е.И.Матвеева интерпретация деген түшүнүктүн эң жөнөкөй маанисин алганда «чыгарманын маани-маңызын чечмелөө» деп келип, анын төмөнкүдөй учурларын белгилейт: чыгарманы (үзүндүнү) үн чыгарып (интонировать этүү) (аткаруучунун жеке көз карашын көрсөтүп берүүчү текстти көркөм окуу); окулган чыгарманын негизинде угуучуларга оозеки сүйлөп берүү (отзыв, билдирүү, доклад, жеке жана жамааттык көз караштарды чагылдыруу); каармандардын, окуялардын индивидуалдуу образын түзүү. [136, 26-27-б.б.].

Кыргыз изилдөөчүсү С.Момуналиевдин пикиринде “Сөздүн так маанисинде талдоо – бул адабий чыгарманы жеке көрүнүштөрү жана бөлүктөрү боюнча ажыратып алып, ар кандай кылып талдай берүү эмес, бул текстти кызыгып, берилип окууга алып баруучу талдоо дегенди түшүндүрөт. Адабият сабагындагы ар кандай талдоо көркөм текстти мына ушундай кызыгып, берилип окууга алып барышы керек. Анткени калемгердин ою, сезими, ниет-максаты, үмүтү – баары анын чыгармасына сиңирилген. Кызыгып, берилип окуу – бул, демек, акындын жан дүйнөсүнө үңүлүп, сүңгүп кирүү. Мектептеги талдоонун чыныгы мааниси да жана анын өзүнүн ички акталышы да – мына ушунда [140, 24-б.].

Бирок, ачык коюлган максаттуу ой элегинен өткөрүлгөн талдоо гана жемиштүү болот. Талдоонун максатка багыттуулугу – бул анда өтмө идеянын, бирдиктүү жана күчтүү умтулуунун болушу, ал эми булар болсо баарын багыттайт жана баарын актайт. Чыгарма максаттуу интерпретацияланып

талдоого алынышы балдардын жандуу турмуш тууралуу туюмун, түшүнүктөрүн реалдуу кеңейтүүнүн өбөлгөсү. Ошондуктан окуучунун чыгарманы түшүнүү менен бирдикте андагы ой-сезимди өз башынан өткөрүп башкы идеялардын күрөө тамырын жан дүйнөсү менен сезип туюшу маанилүү.

Демек, интерпретация көркөм чыгарманын текстиндеги мекенчилдик өрнөктөрдүн кандайча жасалгандыгын, анын курамы эмнелерден турарын билүү, сөздүк-маанилик контекстине сүңгүп кирүү, ички дүйнөсүн аңтарып, «кармап көрүү» – адабиятты жана мекенчилдик сабактарды кош кабат өздөштүрүүгө өбөлгө болот.

Алсак, Чыңгыз Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен балдар бир үй-бүлөдөн атанын жана үч уулдун согушка кетиши, алардын мекен коргоо үчүн баш тартпай барышы, а түгүл бирөөсүнүн (Жайнак) өзү суранып жүрүп урушка аттанышы – кыргыз үй-бүлөсүндөгү ошол тарбиянын уландысы, советтик мезгилде да жашап жаткандыгынын белгисин туюп кабылдоолору тийиш. Башатында Субанкул менен Толгонай турган бир үй-бүлөнүн руханий күчтүүлүгү, мекенчил туулугу бул советтик тарбиянын гана таасири эмес, аларга ошондой кудурет нарк берген башка бир булак – салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн насили, өтөлгөлүү өмүрүн кийинки учурга өткөрүп берип жаткан кыргыздык элдик педагогика. Буга байланыштуу мугалим мекенчилдик салттарын ичине камтыган бир катар мотивдерге өзгөчө маани бериши зарыл. Алардын бири кыргыз турмушундагы баласын, күйөөсүн жоого узатуу, эл коргоого узатуу салты. Мындагы ата менен баланын узатуу учурундагы эң акыркы точка көз менен сүйлөшүү, унчукпай баарын түшүндүрүү. Ата Субанкул менен бала Касым да ошол элдик адат-салттан башка нукка бурулган жок. Касым аскерге кетип жатканда мындай коштошуу эпизоду бар: «Касым, бери карачы! Алар бир аз бирин-бири унчукпай тигилип карап турушту да, «Түшүндүңбү?» - деди Субанкул. «Түшүндүм, ата!» - деди Касым. «Эмесе жөнө!» Субанкул атына минип, кырданды көздөй чаап кетти» [12, 79-б.]. Кыргыз ата менен кыргыз баланын этникалык гениндеги унчукпай коштошуу ырасымы булар тарабынан да аткарылды. Мындайда ата баланы эч убакта, бала

атаны эч убакта бири-бирин бошотуп, бири-бирин алсыратып узак мөөнөт карашпайт, элдик таалим-тарбия ага жол бербейт. Коштошуу жөрөлгөсү – бир гана сөз. Ата-бала мамилеси, ата-бала ынтымагы – бири-бирин унчукпай түшүнүшүүдө, айттырбай билишүүдө. Субанкулдун унчукпай коштошуп, атына минип, кырманды көздөй чаап кетиши, жөн бастырбай чаап кетиши бул анын ички ызасы, ички трагедиясы, ошол эле кезде кырманга баруу бул – биринчиси, жакшылыкка баруунун символу; экинчиси, балдардын да ордун басып, аларды жоктотпоо үчүн жумуш ордун ээлөөсү.

Чыгармада окуучуларды мекен тууралуу түшүнүктөрүн улут эл тагдырынынын чегинде аңдатууга багытталган дагы эпизод бар. Ал согушта балдарын жоготкондогу эненин абалы. Угузууга келген карыя Толгонайга алыстан сөз баштайт, ушундай оор күндөрдө эл-журтка баш-көз болуп жүргөндүгү үчүн ырахмат айтат, тизгининди бошотпо дейт, сага да кыйын дейт. Элдик педагогикалык салт боюнча эң улуу аксакал, кадырлуу кишинин – адегенде жалгыз келип жамандыкты угуучу кишини психологиялык жактан даярдоо процесси ушундайча ишке ашат. Жазуучу карыя аркылуу подтекстте жашырган нерселерди байкап көрүңүз: «Адамдын башына келчү нерселер мына эми сенин башыңа да келди, Толгонай», «жаманчылыктын алдында турасың, Толгонай», «эл башына түшкөн оор күн сенин да башыңа түштү, Толгонай», «азыр сага күйөөңдүн, уулундун өлгөнүн айтабыз, ошондон кийин да сен тизгининди бошотпо, Толгонай». Бул сөздөрдү тигил келген киши оозу менен үн чыгарып айтпайт, бирок анын дили шыбырайт, көзү «айтат». Ушундай кырдаалдар улам тереңдеп отуруп бийик чокудагы сөз – эл менен болуу, эл менен көтөргөн жүктүн жерде калбастыгы тууралуу кепке келет. Элдик педагогиканын эң негизги принциби – элдүүлүгү болгон сыяктуу, элдик акылмандуулук биринчи орунга элди, көпчүлүктү, жамаатты коюп келген. Чыгармада да Толгонай ошого барды: балдарынан элди өйдө койду, балдары эл ишине жарагандыгын түшүндү, аны ошол элдик педагогика өзү түшүндүрдү. Чыгарманын каармандарынын ортосундагы мамилелерди чагылдырган жагдайларды окуучу терең билген менен мугалимдин жогоркудай

интерпретациялоосуз жеткилең түшүнө албайт. Бул сабакта мугалим өзүнүн жан дүйнөсүн ошол каармандардын жан дүйнөсү менен бириктирип алар менен бирдикте мекен жүгүн көтөрүү деген эмне менен өлчөнөөрүн туйдура алганда гана таасирдүү болот. Ошону менен бирдикте мугалим окуучуларды чыгармадагы социалдык татаал кырдаалдарда өздөрүн алардын ордуна коюп позицияларын билдирүүгө жетишиши маанилүү.

Окуучулардын мекенчилдик сезимдерин, ишеним ынанымдарын өнүктүрүүдө адабият чыгармалардын жанрдык өзгөчөлүгү өзгөчө мааниге ээ эмес. Кеп чыгарманын кандай жанрда болгонунда эмес анын балдардын аң-сезимине адамдын эң башкы милдети мекенине ак кызмат кылуу деген ыйык түшүнүктүн орношуна өбөлгө болгонунда. Кыргыз мектептеринин тарыхында Т.Үмөталиевдин «Кубат» поэмасы башка прозалык чыгармалар менен тең даражадагы мекенчилдиктин образын ташыйт.

Поэмада жат жана өз, биздикилер жана душмандар, советтик жоокерлер жана немец солдаттары, бөтөн жер жана туулган жер, басып кирүү жана басындыда болуу, өлүм жана өмүр, азаттык жана туткун болуу, туткунга кетүү жана өлүм, намыс жана чыккынчылык, кордук жана мекен топурагы ж.б. бири-бирине карама-каршы түшүнүктөр аркылуу тексттин айланасында ар кандай ойлор айтылат. [208, 115-116 б.б.].

Педагог тарбиячылар арасында “... балдар мектепте канчалаган мекенчилдик мазмундагы чыгармаларды окуп өздөштүрүшөт. Бирок, алардын турмушта тутунган принциптеринде алардын изи анчалык калбайт.”—деп айран таң болуп далы күйшөгөндөр аз эмес. Мунун көптөгөн себептеринин бири окуучунун алардын үстүнөн акыл жүгүртүп, ой калчоо ишмердүүлүгүнө тартылбай пассивдүү угуучу объект катары кала бергендигинде. Кандайдыр түшүнүктөрдүн маани-маңызын жеткилең түшүнүү окуучунун өзүнүн чын ниеттен жан үрөп жасаган аракетине, активдүүлүгүнө түздөн-түз тийиштүү.

Окуучулар тигил же бул чыгармадагы инсандардын мекен тууралуу бекем инсандык принциптерин акыл сезиминен өткөрүп алардын позициялары менен диалог кура билүүлөрү зарыл. Окуучуну мындай иш-аракетке тартуу

суроо-жооп методун ийкемдүү колдонуу менен башталат. Сабакта мугалим менен окуучулардын жандуу пикир алышуусу адептик калыптануунун бир тиреги болуп саналат. Бирок, көп жылдык байкоолорубуз көрсөткөндөй көпчүлүк мугалимдер суроо берүүнү өтө эле оңой иш катары карашып суроолорду алдын ала даярдоого олуттуу маани беришпейт. И.Бекбоев жана А. Алимбековдордун пикиринде “Суроо-жооп бул түпкүлүгүндө таалим-тарбия процессиндеги мугалимдин окуучу менен баарлашуусу. Бирок, ал демейки турмуштагы адамдардын пикир алышуусунан кескин айрымаланат. Бул метод качан гана мугалим өзүн маектешүүнүн тең укуктуу бир катышуучусу катары сезип, балдарды байкатпастан таанып билүү дүйнөсүнө алып кире алганда гана үзүрлүү, өнүмдүү болот” – деп эсептешет. [39, 191-б.]

Таалим-тарбия чөйрөсүндө колдонулган суроолор көп жана алар окуучуларды ар башка иш-аракеттерге багыттайт. Ушул себептен улам мугалимдер суроолордун маани-мазмунун мыкты аңдап түшүнүшү зарыл. Биз айрым окумуштуу педагогдордун эмгектериндеги тажрыйбаларды эске алуу менен кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоодо берилүүчү суроолордун өзгөчө типтерин айкындап сунуштадык. Аларды жалпысынан жөнөкөй, тактоочу, багыттоочу, ойлонтуучу, чаташтыруучу, чыгармачыл, баалоочу суроолор таризинде типтештирүүгө болот

Жөнөкөй суроолор көбүнчө окуучунун маалыматтык түшүнүгүн текшерүү максатында түзүлөт. Бул типтеги суроолор аркылуу окуучулардын көркөм чыгармалардагы мекенчилдик идеялар тууралуу түшүнүктөрү такталат. Эгер окуучу чыгарманын өзөгүндөгү эл, жер, мекен тууралуу мотивдерди билсе, берилген суроого түк да кыйналбай жооп бере алат.

М.: Төмөнкү мекенчилдик өнүттөгү саптар кимдин чыгармачылыгына таандык ?

“Эл менен сен адамсың

Эл менен сен бийиксиң

Элден чыксаң жамансың

Элден чыксаң кийиксиң”.

Тактоочу суроолор каралып жаткан чыгармадагы кайсы бир маселени тактоо максатында берилет. М.: Барпы Алыкулов «Болоор жигит» жана «Болбос жигит» деген санат ырында: «Эси жок жигит жол тапсын, Эки ооз ушул термеден» - дейт. Ырасында эле үлгүнү «Болоор жигит» жана «Болбос жигиттен» табууга болобу? Бул ырларда мекенчил жигиттин өзгөчөлүгүн тааныткан кандай сапаттар даназаланат? Акын тизмектеген саптарда жалпы элдик көз караштар менен үндөш кандай сапаттар мүнөздөлөт? Эгер ал сапаттар мекенчил инсан тууралуу элдик пикирлер менен шайкеш келсе ага үндөш макалдардан мисал келтиргиле? *Багыттоочу суроолор* коюлган маселени чечмелөөгө жардамдаш, көмөктөш болуу максатында берилет. Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры» Акылбек карыя небереси Жеңишбекти катуу кармай албайт, антишке жүрөгү даабайт, анткени Жеңишбек атадан калган жалгыз туяк. Мугалим Шаршекеге да бул туурасында « ... Чыны билип деле турам... Элдин балдарындай боло албагандыгына өкүнөм, бирок, Жеңишбегимдин ою менен болбоско чарам жок...» деп ата-энесине кетип калышын ойлосо, кандай айла кыларын билбей, амалы кетет. Акылбекти мындай абалга кабылткан кырдаалдын себеби эмнеде? Жеңишбектин ата-энеси кайда эле ? ж.б.

Ойлонтуучу суроолор окуучуну ойлонууга чакырып, коюлган маселенин үстүндө ой жүгүртө билүүгө көнүктүрөт. М.: Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги төмөнкү ыр саптарда ата бабаларыбыздын эмне деген арзуу тилек, армандары жатат?

Энесай, сендей жайкын өзөн барбы?

Энесай, сендей жаркын мекен барбы?

Энесай, сендей кыйын азап барбы?

Энесай, сендей ыйык азат барбы? .

Мындагы «сендей кыйын азап барбы», «сендей ыйык азат барбы» -деген туюнтмалардын түпкү маңызы эмнеде?

Чаташтыруучу суроолор коюлган маселенин туура же туура эместигин иргеп, аныгына жетип, ыкчам жооп табууга машыктырат. М.: Ж. Садыковдун

“Манастын уулу Семетей” драмасы боюнча (7-класс) Семетейди Тайторуну чабуу жарышына Бакай даярдайт? Бакайдын бул ишмердүүлүгүн Каныкей жана Ысмайыл кандай баалайт? ж.б. *Чыгармачыл суроолор* чыгармачыл эмгектин болушун талап кылат. М.: Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы «Таш күмбөздөр сүйлөйт» бөлүмүндө төмөндөгүдөй саптар бар:

Баары эл журттун амандыгын тилең.

Эл журттун амандыгын сактаң

Табагачтын асылына алданбаң

Жумшак жибегине кызыкпаң.

Ким табагачтын жумшак кебезине кызыкса,

Ол, онун жибектей сөзүн эрчийди.

Ким табагачтын жумшак сөзүн ээрчисе, ол өз элин муңга чөгөрдү.

Буга байланыштуу сабакта окуучуларга Эгемендүү Кыргызстандын тагдыры үчүн бул ырдын мааниси кандай? Бул ырдан бүгүнкү кыргыз коому кандай сабак алышы керек? - деген суроолорду берүүгө болот. *Баалоочу суроолор* окуучулардын чыгарманын каармандарынын мекенчилдик үлгүлөрүнө аны чагылдырган окуяларга, фактыларга баа бере билүү көндүмүн калыптандырууга багытталат. М.: Темиркул Үмөталиевдин «Кубат» поэмасындагы Кубаттын «*Тирүүлөй кеткичекти жоо колуна, Ажалдын ачуу тузун таткан жакшы*» - деген чечимин кандай баалап түшүнүүгө болот?

Жогорку класстарда тигил же бул чыгармадагы мекенчилдик идеяны ташыган маселелерди андатуу проблемалуу суроолор менен коштолгону оң. М: 9-класста К.Маликовдун “Жаңыл Мырза” поэмасын окутуп бүткөн соң сабактын жүрүшүндө, эмне үчүн Жаңыл Түлкү баатырды жактырып, көңүлүндө өзүнө ылайык деп турса да, өлтүрүп койду? Эмнеге өзү өлтүрүп коюп, анан аны эскергени, мүрзөсүнө барат? Драманы окуп чыктыңар, Калматай, Төлөктөр Жаңыл Мырзаны колго түшүрүштү, орго салышты, бирок Калматайга турмушка чык деп көндүрө албай коюшту. Ал эми өткөн заманда кыздын макулдугун сурабай эле алып берип коюшчу эмес беле? ж.б.у.с. суроолор берилет. Эл арасында айтылган «Жаңыл Мырза» темасында деле Жаңыл колго

түшкөндө, аны Калматайга алып берип коюшкан, бул жерде драматургдар жаңылып калышкан жокпу? Мына ушундай «кемчиликтери» болсо да, эмне үчүн «Жаңыл Мырза» драмасы бүгүнкү күндө классикалык чыгармалардын катарында жүрөт, ж.б.у.с. суроолор колдонулат. Мындай суроолор окуучулардын ар кимисин өз алдынча түйшөлтөт жана жеке көз карашы менен жооп берүүгө умтултат. Мындай шартта мугалим ар бир окуучунун жообун кунт коюу менен угат да, анан ошол жоопторго байланыштырып өзүнүн аңгемесин корутундулайт. Аңгеменин мисалдарынын баары тексттен алынышы керек, ал эми жыйынтыктоосу теориялык планда чечилгени маанилүү.

Окуучулар үчүн жогоркудай суроолорду даярдоо сабакта жана сабактан тышкаркы тарбиялык иш чөйрөсүндө топтук **талкууларды, диспуттарды** уюштурууга жол ачат. Бул методдун маңызы – тигил же бул көркөм чыгарманын мазмунундагы мекенчилдик контекст боюнча көз караштарды, ойлорду ортого салуу окуу дискуссиясы аркылуу окуучу өзүнүн пикирин көз карашын жактоого үйрөнөт.

Окуучунун атуулдук позициясын ачыкка чыгарып аныктоого багытталган мындай иш чара мазмундук жана методикалык жактан кынтыксыз уюштурулганда гана жакшы натыйжа берет. Мазмундук жактан даярдоо дегенибиз талкууланган көркөм чыгарманын мазмунунан мекенчилдик темасына ылайык баалуулуктарды иргөө, жыйноо дегендикти билдирет. Талкуу тиешелүү билимсиз, ошондой эле катышуучулардын тиешелүү камылгасыз өз пикирлерин айкын далилдей алуу, оппонентти ынандыруу жөндөмдүүлүгүсүз эч кандай майнап бербейт. Ошондуктан тандалып алынган чыгарма да, талкуунун өзөгүн түзгөн маселе да окуучуга тааныш болгону ийги.

Албетте, талашып тартышуу окуучуларды тигил же бул көз караштардын тууралыгы тууралуу акыркы пикирге алып келбейт, бирок ал окуучулардын проблемага карата эң жогорку кызыкчылыгын терең билүү, териштирүү дымагын пайда кылат. Мугалим ата мекен жана атуулдук парз тууралуу талкуунун жардамы менен окуучулардын аталган ыйык милдеттерге карата мамилесин таанып билет жана көз караштарындагы кем өксүктөрдү түзөтүү багытында да иш алып бара алат.

Окуучуларды адабият сабагында мекенчилдикке тарбиялоо багытында **талкуу методун колдонуунун** бири биринен айрымалуу эки үлгүсүн келтиребиз. Алардын биринчи мисалы А.Чоробаевдин «Тайлак баатыр» поэмасы боюнча өткөрүлгөн топтук талкуу. Максаты окуучуларда мекенчил инсандын жандуу турмушу баатырдык, айкөлдүк сапаттарын ичтен анализдеп талдоо, өз көз карашын ортого чыгаруу, өзүнүн мекенге карата дөөлөттүк мамилесин аңдоо, анализдөө, келечек багыттарын аныктоо.

Бул иш төмөнкүдөй эреже тартиптердин негизинде ишке ашканда гана натыйжалуу болот.

1. Окуучулар «Тайлак баатыр ким болгон?» - деген суроого өз алдынча дептерлерине жооп жазышат.
2. 1,2,3,4 деп саноо менен 4 топко бөлүнүшөт. Ресурстарды алышат.
3. Топтогу окуучулар поэмадан үзүндүнү окушуп, аны сүрөт, схема, кластер түрүндө көрсөтүшөт, чыгармачылык менен чагылдырышат.
4. Топтор иштерин доскага же дубалга илишет, жалпы класска презентациялашат.
5. Жалпы класс анализдеп, талкуулашат.

Ишмердүүлүктүн бул түрү окуучулардын дүйнө таанымын кеңейтет жана элдин бейпил, тынч турмушу, жакшы жашоо шарты үчүн кам көрүү ар бир адамдын милдети экенин билишет. Талкуулоо үчүн суроолорго төмөнкүдөй суроолор берилиши мүмкүн. 1) Эмне себептен күчтүү мамлекеттер (же адамдар) күчсүздөргө үстөмдүк көрсөтүшөт? 2) Доор алмашты, азыркы мезгилдеги (күчтүү, күчсүз) мамлекеттердин бири-бири менен катнашы (байланышы) кандай?

1-карточка	2-карточка
Атантай, Тайлак деген эгиз болгон, Алардын жердегени куртка коргон. Ал кезде Кокон ханы сурак кылып, Кыргыздын кыйласынын канын	Гозоктун көсөсүндөй, чычаладай, Сөзү уу, ачуулугу күчаладай. Азиретим, бегим деп турбаса эле, Айдатат кайда болсо күн санабай.

<p>соргон. Куртканын куйганында салган чеби, Күнөөсүз канды төккөн Кокон беги. Багынып кыргыз, кыпчак карап турган, Канчалык кайнаса да ичте кеги.</p>	<p>Далайдын башын алып «шейит» кылып, Элетке коркунучтуу кейиш кылып, Өлгөндөрдү жыйнатып бир өндүргө, Катарлатып көмдүргөн бейит кылып.</p>
<p>3-карточка Тайлака намыс түштү. Кокон күчтүү, Адилеттик болбойт деп үмүт үздү. Уялаш Атантайдан айрылган соң, Бөрү тил найза аштады эки миздүү. Коконго тил түшүрбөс максат менен, Тостурду чек араны каскак менен. Курткада кырк-элүүдөн ашыгыраак, Сөздү мен ордо кыздан баштап берем.</p>	<p>4-карточка Жаз күнү, кечке жуук салкын тарткан, Кез келсе тоо артына күн да баткан. Көрүнүш көңүлүнү күүгүмдөтүп, Көл бетин чаңгыл ала булут баскан. Кыздарды ордо кызга топтоштуруп, Кымка тон жаркылдатып окшоштуруп. Башына кош каркыра сайынган кыз, Кың дебей ата-энеси калат туруп.</p>
<p style="text-align: center;">5-карточка</p> <p style="text-align: center;">Качырды уран тартып туурасынан, Куйрук улаш бир-биринин удаасынан. Камынтпай капыл-тапыл багындырды, Желдеттер колдоп берди, колго түштү. Антсе да кол кошуундуу Кокон күчтүү, Желдеттин бирин дагы өлтүрбөстөн, Жөө-жалаң айдап салды, жолго түштү.</p>	

Экинчи бир талкуу Ж.Бөкөнбаев «Чептен эрдин күчү бек» поэмасы боюнча өткөрүлдү.

Бул талкууда деле окуучулардын өз элин, өз жерин коргоо баарынан кымбат, ыйык экендиги жөнүндөгү сезимдерин өнүктүрүү милдети коюлат.

Талкуу азыркы күндө Кыргызстандын чек арасына Улуу Кытай дубалындай чеп курулса болот беле? Сенин оюң кандай? деген суроо менен

башталат. Андан соң жуп менен жуп $(2+2)=4$ бир топ болуп, өз ойлорун ортого салышат. Өз ойлорун флипчартка чагылдырышат. Ар бир топ флипчарттарын тактага же дубалга скотч менен чаптап жалпы класска презентациялашат. Жалпы класс талкуулашып, ой бөлүшүшөт.

Талкуу дагы төмөнкүдөй кошумча суроолор менен коштолот: Ар бир өлкөдө чеп курулса терроризм жок болот беле? Биз келечекте элибизге кандай кызмат кылабыз? Биргелешип иштегенде кандай сезимдер пайда болду? Буларга кошумча окуучуларга Мекен, эрдик жөнүндө макал-лакап, ыр таап келип жалпы класска окуп берүү жөнүндө тапшырма берилет. Вариативдик кадам катары 2-кадамда 5 мүнөттүк эссе жаздырууга болот.

Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы каармандардын мекен жана мекенчилдик тууралуу түшүнүктөрүн системалаштыруу, конкреттештирүүдө **концептуалдык карта** түзүү ыкмасы да жакшы натыйжа бере тургандыгын ырастады. Бул ыкма психология илиминде кандайдыр бир идея же ой экинчи бир идеянын чыгышына себеп болуп окуучулардын эс тутумун бекемдей тургандыгы жөнүндөгү сыноолордун негизинде пайда болгон.

Концептуалдык картада материалдар кластер сымал жөн гана топторго бөлүнбөстөн, өздөрүнүн концепциясына (негизги түшүнүктөрүнө) ылайыктап бөлүштүрүлөт. Биз төмөндө Ч.Айтматовдун “Эрте келген турналар” повести боюнча концептуалдык карта түзүү аракеттерин мисал катары келтиребиз.

- 1) Окуучулар ушул “Эрте келген турналар” повестине байланышкан маселелерди, андагы козголгон проблемаларды эстеп жазышат.
- 2) Жазгандарын окушат. Алар доскага жазылат.
- 3) Маанисине карата категорияларга бөлүнүп, концептуалдык карта түзүлөт (схема, таблица, сүрөт түрүндө).

Кубиктер текстин түзүү.

Окуучулар көркөм чыгарманы, мисалы, “Эрте келген турналар” повестин анда көтөрүлгөн проблемаларды, темасын, идеясын, сюжеттик курулушун, образдар системасын таанып билүүнүн алты деңгээлинен өтүшөт. Кубиктер

тексттери менен иштөө Б.Блумдун системасынын таанып-билүү максаттарынын алты категориясына негизделген.

Кадамдар:

- 1) “Эрте келген турналар” повестинин урунттуу эпизодун, андагы кайсы бир маселени иргеп алуу.
- 2) Бардык тарабына тапшырмалар жазылган кубик менен таанышуу.
- 3) Ал суроолорго жооп берүү менен эссе жазуу.
- 4) Жазылгандарды окуп берүү.

Кубиктин капиталдарындагы тапшырмалар:

- 1) Предметти, кубулушту, көтөрүлгөн проблеманы сүрөттөө (алган орду, маанилүүлүгү, көркөмдүгү).
- 2) Салыштыр. (Кандай айырмачылыктары бар? Эмнеси менен баалуу?)
- 3) Ассоциация бер (Бул эмне менен байланышкан? Эмнени эске салат?)
- 4) Талдоо. (Ички баалуулуктары кайсылар? Кандайча түшүнүлөт? Идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү эмнеде?)
- 5) Колдон (Повесттеги идеяларды күндөлүк турмуш менен кантип байланыштырса болот? Кантип пайдаланасың?)
- 6) Макул болгон жана каршы аргументтерин түз. Окуучулар кубиктин туш келген тарабындагы суроолорго жооп беришет.

Аналитикалык жалпылоо.

Бул төмөнкү план боюнча жүргүзүлөт (Суроолор берилген тапшырмага байланыштуу өзгөртүлүшү мүмкүн):

- 1) Жазуучу согуш жылдарындагы балалык тууралуу эмнени бышыктап жатат?
- 2) Ал повестте кандайча далилденген?
- 3) Бул үчүн анда кандай аргументтер, далилдөөлөр келтирилген?
- 4) Эмне үчүн дал ушул аргументтер маанилүү?
- 5) Жазуучу Султанмурат, Анатайлардын образдарын жаратууда кандай максаттарды көздөгөн?

Билем, билгим келет, билдим.

Мугалим мисалы “Эрте келген турналардагы” башкарма Тыналиевдин - “Эмесе балдар, азыр согуш учуру. Демек, биз дагы согуш тартиби менен жашайбыз, - деген сөздөрүнүн төркүнү же ошол мезгилдеги адамдардын тылдагы каармандык эмгектери тууралуу эмнени билесиңер же билем деп ойлойсуңар?” деген суроону берет. Бул маселенин үстүндө окуучулар өз алдынча иштешет. Андан кийин ар бири түгөйү менен иштешип, алардын ойлору топто эч оңдолбостон кабыл алынат жана доскадагы даярдалган барактын (ватмандын) биринчи бөлүгүнө жазылат. Экинчи суроо “Согуш учурунда сенин курбалдашың Султанмурат кандай жоопкерчиликти мойнуна алган?” -деген мааниде берилип, ушундай эле жол менен аткарылат да, экинчи бөлүгүнө жазылат.

Мугалимдердин иш практикасында мекенди коргоо темасындагы чыгармалардын тарбиялык таасирин арттырууда «түшүп калган сапты толуктоо» ыкмасы да өзгөчө таасирлүүлүгүн көрсөткөн. Мында мугалим ырдын экинчи бөлүгүн окуйт да биринчи бөлүгүн окуучуга тапшырат.

Айрым мисалдарга кайрыла кетели. Ж.Бөкөнбаевдин “Кош, Ала-Тоо уулуң кетти майданга” атуу ырындагы түшүп калган саптарды ордуна койгула:

Дүйнөнүн жүзүн өрт алып	Эсинде жүрдүм, мен дедиң.
Кара жалын каптады,	Энекем сенсиң.....,
Кыяндай жүрөт шаркырап	Эмчегиң соруп эмгемин.
Кызыл кандын акканы,	Жашымдан көөнүм шат болуп,
Ушундай апаат күндөрдө	Жалтанбай жүрүп көнгөмүн.
Уяттан уят эмеспи	.....
.....	.....
Эселек кезден торолтуп,	

Адабият сабагында **лирикалык чыгармалар** аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо бөтөнчө мамилени талап кылат. Ырда мекен жөнүндөгү түшүнүктөр ачык так, образдуу таасирлүү берилет. Ушундан улам лирикалык чыгармаларда каарман, персонаждар да жокко эсе болгондуктан кабыл алуу

жеңил, каалаган жан тез эле жаттап да ала алат көп убакытты талап кылбайт деген пикирлер бар.

Ошону менен бирдикте ырдын жаралышы кандай татаал болсо, аны кабыл алуу, ага ой жүгүртүү, андан белгилүү бир тыянак чыгаруу андан да өткөн машакаттуу иш. Муну көрүнүктүү окумуштууларыбыздын бир ыр жөнүндөгү ар түрдүү көз караштарынын жаралышы тастыктап турат. Демек, бир эле ырдын ар кимге ар түрдүү таасир этишинин сыры менен чынын окуучуларга ачып берүү жана жеткирүү, ал аркылуу окуучуларды адамдык оң сапаттарга тарбиялоо – адабият мугалиминин башкы милдети. Биз лирика аркылуу тарбиялап окутуу тууралуу бир катар изилдөөлөрдүн натыйжаларына таянуу менен аталган класстарда мекенчилдикке тарбиялоо потенциалы жогору ырларды кыраат окууга көнүктүрүү жана кыраат окуу сабактарын уюштуруу тарбиялоонун жолдорун сунуштадык. Акындын ыр дүйнөсүнө сүңгүп кирүүнүн, тереңдеп үйрөнүүнүн мыкты каражаттарынын бири – ырды кыраат (көркөм) окуу. Анткени адабий чыгарманы окуу аркылуу же көрүү аркылуу көркөм кабыл алуунун принципалдуу эстетикалык айырмасы бар. Окууну эч нерсе менен, эч кандай көркөм таасирленүү менен алмаштырууга болбойт, себеби ал – көркөм коммуникациянын эң негизги формасы. Окуунун бул эстетикалык статусу табигый тилге таянгандыгы менен түшүндүрүлөт, ал эми тилди болсо адамдар ар күнү колдонушат жана тилде мурдагы муундар менен бүгүнкүлөрдүн эбегейсиз тажрыйбасы топтоштурулган; окуу чыгармачылык кабыл алууга багыттайт, кыялданууну ишке салат, фразанын түпкү маанилерин баамдоого тартат. Окуунун артыкчылыктуу жагы – окурмандын өздүк тажрыйбасынын өзгөчө активдүүлүгүнө жана көп кылымдык салтка, окурмандын фантазиясына багытталган салтка адабий образдуулук менен көркөм каражаттардын мүнөзүнө таянгандыгы. Буга окуунун маданияттын улуттук мүнөзү менен, жалпы эле маданияттагы адабияттын фундаменталдуу мааниси менен түздөн-түз байланышкандыгын да кошумчалоого болот.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынын балдарды мекенчилдикке тарбиялоочу таасирин арттыруучу методдордун бири – бул **драма методу**. Драма методунда ага катышкан окуучулар белгилүү бир деңгээлде окуяга тикеден тике аралашат. Драма аларга чыгарманын каармандарынын ролун аткарган адамдар менен сүйлөшүүгө, пикир алышууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларындагы көптөгөн эпизоддор бул методдун реалдуу объектиси боло алат. Маселен, Чынгыз Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги мекен алдындагы парз жана инсандык пас эгоистик көрүнүштөр тууралуу окуялар драма методу аркылуу дагы таасирдүү өздөштүрүлөт. Мында окуучунун белгилүү иш-аракетти кантип аткарынын көрүү үчүн роль ойноо ыкмасы менен катар окуянын окуучулардын көз алдында жандандырылышы да дээрлик пайдалуу. Роль аткаргандар повесттеги кейипкерлердин ой санааларына сүңгүп кирип, кейипкерди туурап, машыгып, өзүнүн социалдык нравалык тажрыйбаларын арттырышат.

Бул повест аркылуу драма, роль ойноо методун колдонууда төмөнкүдөй максаттар коюлушу мүмкүн:

а) Окуучуларды адилет жана ак пейил, мекенчил инсандардан болууга багыт берүү.

б) Окуучулардын эркин ой жүгүртүүсүн, сөз байлыгын, өз ойлорун эркин айта билүүсүн калыптандыруу.

Чыгармада Ата Мекендик согуш мезгилинде кыргыз айылдары дуушар болгон кыйын турмуштун айрым элестери чагылдырылган. Тактап айтканда, согуш качкынынын кейиштүү тагдыры сүрөттөлгөн. Демек биз Ысмайылдын ишин сот аркылуу чечүүгө аракет кылабыз.

а) Соттор тобу өз суроолорун даярдашат.

б) Жоопко тартылуучулар тобу эл алдында өзүн актоо үчүн речин даярдашат.

в) Адвокаттар аргументтүү далилдерди келтирип, жоопко тартылуучуларды актап, өз позициясын далилдеп, коргоого даярданышат.

г) Айыптоочулар тобу аргументтүү далилдерди келтирип, жоопко тартылуучулардын күнөөлөрүн, өз позициясын далилдеп, күнөөсүн моюнга алдырууга каралоого даярданышат. (10 мүнөт). Окуучулар даяр болгуча телевизордон «Бетме-бет» киносу көрсөтүлөт. Сот өзүнүн сөзүнөн баштайт.

Соттор тобу: Ысмайыл эмне үчүн ата журттун мекенчил уулу катары эл менен бирге согушка барган жок?

Жоопко тартылуучулар: Кан күйгөн согуштан адамдарды өлтүрүп, убалына калмакмын.

Сот тобу: Согуштан качып, болор иш болгондон кийин ачыкка чыксаң болот беле?

Жоопко тартылуучулар: Ачыкка чыкканда айыл эли мени жек көрүп, күнөөлүү катары өкмөттүн жазасына тартылам деген ой болду.

Адвокат тобу: Менин оюмча Ысмайыл туура эле кылса керек. Ал өзүнүн үй-бүлөсү менен, айрыкча бешиктеги кичинекей ымыркайы менен бирге болгусу келген.

Айыптоочулар тобу: Сен кылган ишиндин баарын өз моюнуңа алышың керек, себеби, өз кара жаныңды ойлойм деп аялыңды да күнөөлүү кылып, Мырзакулдан таяк жегенге чейин алып бардың.

Сот тобу: «Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи» деген макал сага кандай таасир берет?

Жоопко тартылуучулар: Мен өз кара жанымды гана ойлобостон үй-бүлөмдү ойлодум. Алар мен жок кантип жашоо тиричилигин өткөрөт эле.

Адвокат тобу: Ооба, ал өз кара жанын ойлобостон үй-бүлөсүн, энесин ойлогон. Ал качып келгенден кийин ушундай окуяларды башыман өткөрөм деп ойлогон эмес.

Айыптоочулар тобу: Сен согуштан качып келгениң аз келгенсип, аялыңды да кыйноого салып, бара-бара адамдык касиетиңди да жогото баштадың. Акыры жетимдердин жалгыз уюн уурдаганга чейин бардың.

Жоопко тартылуучулар: Согушту мен ойлоп чыккан эмесмин. Бул күтүүсүздөн келген иш.

Сот тобу: Ошол жалгыз жесир-жетимдердин уюн уурдап жатканда сенде кандайдыр бир аёо сезими болдубу?

Жоопко тартылуучулар: Менде аёо сезими болсо, ал ишке барбас элем, айла жоктун иши болду. Жаз алды менен үй-бүлөмдү Чаткалга алып жөнөмөкмүн. Ага чейин кара курсакты тойгузуу амалы эле.

Адвокат тобу: «Заманың бөрү болсо бөрү бол, түлкү болсо түлкү бол» дегендей ушул кезде ар ким өзүм гана тойсом деп калган мезгил эле.

Ар бир топ ушул сыяктуу суроолор, жооптор менен иштерин улантышат. Акыркы сөз сотко берилет. Сот ар бир топтун оюн угуп чечим чыгарат.

Мекенчилдикке тарбиялоо инсандын жаш өзгөчөлүгүнө карабайт. Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести андагы Султанмурат, Анатайлардын образдары буга мисал боло алат. Чыгарманы окуучулар сахна-сабак аркылуу, ролдорду ойноо аркылуу түшүнүштү. Жаштыгына карабай тагдыр аларды жашынан эрте жетилгенге мажбур кылганын окуучулар өздөрү алардын образдарын аткаруу аркылуу андашты.

Биздин тажрыйбада мекенчилдик темадагы көркөм чыгармаларды окутууда “Метаплан”, “Ротация” сыяктуу ыкмаларын колдонуу да жакшы натыйжаларды жарата тургандыгына ынандык. Ал эми 6-класста М.Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» поэмасы боюнча «ротация» методу аркылуу өтүлгөн сабак окуучуларды мекен үчүн курман болгон жоокерлердин энелеринин сезимдерин баалоого үйрөтүүнү көзөмөл тутту. Ошону менен бирге тарыхый эстеликтерди сактоо, аларга камкордук көрүү баарыбыздын милдетибиз экендигин сездирүүгө багытталды.

Бул максаттарды жүзөгө ашырууга багытталган **мугалим менен окуучулардын ишмердүүлүгү төмөнкүдөй кадамдардан турду:**

1. Окуучулар 1,2,3,4,5,6 деп саноо менен 6 топко бөлүнүшөт. (Топтордун саны окуучулардын санына жараша ар түрдүү болушу мүмкүн). Ар бир топ 1 ден А-4 кагазы, 2 түстүү калем сап алышат.
2. Топто китептеги поэманы өз алдынча окуп чыгуулары сунушталат. (5-7 мүнөт ичинде).

3. «Эне чиркин коргоп жүрөт таш уулун» - деген сапты кандайча түшүнөсүңөр? деген суроого ар бир топтогу идеяларды А-4 кагазына жазып турууга бирден окуучу дайындалат.
4. Ар бир топ суроого талкуу жүргүзгөндөн кийин, сааттын жебесиндей А-4 кагазын кийинки топко берет. (1-2 топко, 2-3 топко, 3-4 топко, 5-6 топко, 6-1 топко). Ар бир топ кошумча же комментарий киргизишет.
5. Сааттын жебесиндей айланып отуруп, ар бир топко өзүлөрүнүн А-4 кагазы тийгенден кийин, кошумчаларды, комментарийлерди карап чыгып, бир идеяны презентациялашат. Эмне үчүн ал идеяны тандагандыгын айтып беришет.

Потенциал: Окуучулар бул ыкма аркылуу жоокерлердин Ата Мекен алдындагы баа жеткис эмгектерин баалашат, баладан ажыраган энеге аёо сезим пайда болот.

Талкуулоо үчүн суроолор (дебрифинг):

1. Келечектеги муундар жоокерлердин эстеликтерин кандай баалайт деп ойлойсуңар?
2. Дүйнө элдеринин акылдары, жүрөктөрү, тилектери бириксе эмне болот?
3. Силер көргөн эстеликтер, силерге кандай таасир калтырды эле?

Улантуу: «Биздин шаардагы (айылдагы) эстелик» деген темада эссе жазып, ата-энелери менен талкуу жүргүзүп келүү сунуш кылынат.

Алардын бири *өрнөк окуя методу*. Өрнөк окуя катары эпостун баатырдык мекенчилдик мотивдерди камтыган үзүндүлөрү алынат. Окуучулардын табитин тартып, аларды кызыктырыш үчүн өрнөк окуя күндөлүк турмуш менен тыгыз байланышта каралганы жакшы. Кыскасы, окуучулар бул метод аркылуу бул окуяга окшош кырдаалга туш келген учурда аны чечүү боюнча зарыл тажрыйба топтоого мүмкүнчүлүк алышат. Демек, аталган методдун негизги максаты окуучулардын мекенчилдик ынанымдарын ишенимдерин гана бекемдебестен турмуштук тажрыйба көндүмдөргө да ээ кылат.

Мисал иретинде Аман Саспаевдин “Татым туз” аттуу аңгемеси боюнча уюштурулган кырдаалды талдоого кайрылабыз.

Сөз учугу аңгеменин башкы каарманы алыскы кыргыз жергесиндеги уйгурлар жашаган малага отуздун орто белиндеги Келгинбай деген кыргыздын арман тилеги менен башталат.

....О-о, кагылайын, уйгур туугандар, Эшеним экөөбүздү узаткыла. Бизди өз жерибиздин тузу тартып жатпайбы. Эчен жолу ач калганымда ушуну жалап тоюнгам. Эчен жолку оор күндөрдө жанымга алып жүрүп, көңүлүмө төтөп, боюма кайрат тапкам. Ушул туз жанымда жүргөндө: эл-журтумдун, бир туугандарымдын жанында жүргөндөй болом. Мен жеримди сагынып, куса болгонумда ушул туздан жалап алып, сагынычымды тараткам. Мага бул дүйнөдө мындан кымбат нерсе болгон эмес. Элден-жерден ажырап, ага куса болуудан артык азап жок! Мен чабармандын камчысын жедим, байлардын зордугун, жокчулуктун кордугун көрдүм, ошондо өлүп каламбы деп коркконум жок. Өз жеримди көрбөй каламбы, деп корктум. Мен көргөн кордугума ызаланбадым, элден-жерден адашып калганымга ызаландым! Оо, туугандар, узатып койгулачы, өз жеримдин тузу тартып, ата конушубузга алып баратат... -

Талкуунун негизин туулган жердин татым тузун мекендин жандуу тутуму катары кабылдаган элдик көз караштын Келгинбайдын тагдыры аркылуу чагылдырылышы түзөт.

Окуучулардын көз караштары татым тузга карата төмөнкүдөй суроолор аркылуу ачыкталат:

«Татым тузду» трагедия дешке болобу? Бир үйдө жападан жалгыз калган карыя кандай үмүт менен жашады? Эмне үчүн Келгинбай туулган жердин тузун түйүнчөккө түйүп жүрөт? Кыйын күндөрдө тузду жалап андан кубат алып турганынын төркүнү эмнеде? «Мен көргөн кордугума ызаланбадым, эл жерден бөлүнүп калганымга ызаландым» - деген сөздөрүнүн маанисин чечкиле.

Келгинбай карыянын татым тузга карата ыйык мамилеси, эзелки ишенимби же мекенге карата мамиленин эң жогорку асыл үлгүсүбү? Туулган жердин топурагына, тузуна карата ыйык мамилени чагылдырган башка фактыларды билесиңерби? Акырет кеткен Келгинбай карыянын оозунда өз

жеринин татым тузу *бар экен!* Бул жөнүндө кандай ойдосуңар? Азыр туулган жеринен алыста калгандар тузга ушундай мамиле жасайбы? Окуучулар талкуулап бүткөн соң көз караштарын башка окуучулар менен бөлүшөт. Бул метод аркылуу окуучулар жалпы улуттук идеалдар менен өздөрүнүн жүрүм-турумунун ортосундагы айырмачылыктар менен жалпылыктардын үстүндө олуттуу ой жүгүртүшөт, жеке позицияларын аныкташат. Мындай кырдаал аларда мекендин ыйыктарына карата дөөлөттүк мамилесинин өзгөрүп өнүгүүсүнө таасир этет.

Бул суроолорду талкуулаган соң окуучуларга төмөнкүдөй тапшырма берүүгө болот: **“Мекендин татым тузу”** - деген темада дил баян жазгыла! Туулган жердин ыйык символдоруна байланыштуу макалдарды таап анализдегиле!

Инсандын ар кандай билим билгичтик, көндүмдөр системасына ээ болушу анын өзүнүн чын ыкластуу ишмердүүлүгүсүз ишке ашпайт. Адамдар өздөрү баштан кечирген мамилелерди гана узагыраак убакытка чейин эсте сакташат. Ишмердүүлүк - бул адамдын чөйрөнү өзгөртүүгө карата багытталган иш-аракети эле эмес, анын өзүнүн калыптанышын да камсыз кылган жашоо сферасы болуп эсептелет. Мындай максаттарды жүзөгө ашыруу көбүнесе класстан тышкаркы мезгилдерге көбүрөөк мүнөздүү. Кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы иштер сабактардын табигый уландысы. Сабак менен класстан тышкаркы иштердин биримдигине жетишүү көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун зарыл өбөлгөсү.

Класстан тышкаркы иштерге кызыгуу, өз эрки менен катышуу, адабий материалдарды жеке тандоонун эркиндиги, чыгармачыл ыкласын көрсөтө билүү сыяктуу элементтер мүнөздүү.

Ошол себептүү биздин изилдөөбүздө окуучуларды: экскурсия, аңгемедүкөн, ар кандай майрам, мелдеш өңдүү класстан сырткаркы ишмердүүлүктүн көптөгөн түрлөрүнө тарттык. Буларды өткөрүүдө биз кыргыз жазуучуларынын чыгармаларына кеңири таяндык.

Класстан тышкаркы мезгилде окуучулардын эң жогорку кызыгуусун жараткан ишмердүүлүктүн түрү бул диспуттарга катышуу. Диспут талкууга бардыгын катыштыруу жана бир сүйлөөчүнүн жыйынды өз эркине багындырышы мүмкүн эместигин тастыкташы жагынан мыкты. Эгерде талкуунун темасы жөнөкөй болсо, анда диспуттун аяк ченинде сүйлөгөндөр кошумча бир нерсе айта албай калышы мүмкүн. Булардын алдын алуу үчүн талкуунун темасынын туура тандалышы, катышуучулардын бул тема боюнча даярдыкта келиши жана жетекчинин талкууну ийги башкарышы талап этилет.

Маселен биздин экспериментте окуучулар менен бирдикте “Элдин эрдиги” аттуу темада диспут өткөрдүк. Окуучулардын талкууга максаттуу катышуусун камсыз кылуу үчүн төмөнкүдөй суроолор берилди: Кыргыздардын жеңилбестигин кандай себептерге байланыштыра аласыңар? Каныкейден башка Ата Мекендин эркиндиги үчүн кызмат кылып, жоого баатырлар менен катар согушуп, эрдик жасаган кандай энелерди билесиңер? Энелердин Ата Мекен сакчылыгындагы негизги милдети катары кандай касиеттерди айта алсыңар? Ата Мекен үчүн кызмат кылган эпостогу дагы кандай кыздарды билесиңер? Өз Мекенинин алдындагы кыздардын негизги милдети деп кайсыларды атай аласыңар? Баатырлыкты аныктоочу кыздардын иш-аракеттеринен мисал келтиргиле? Азыркы мезгилде Ата Мекени үчүн кыздар аткара турган кандай милдеттерди көрсөтө аласыңар? ж.б. Энелердин азыркы заманга ылайык жоо-жаракка тиешелүү кандай камылгаларды көрүүлөрү талапка ылайык деп эсептейсиңер? Азыркы мезгилде аялдар аскерлерге кандай кийимдерди даярдаш керек деп ойлойсуңар?

Бардык нерсе салыштыруулар менен аныкталгандай мекен коргоо темасы да, ар бир адамдын атуулдугу да анын карама-каршысында турган душман деген түшүнүк аркылуу ачылат. Ал эми атуулдукка тарбиялоодо сөзсүз мына ушул «душман» түшүнүгүнө баа берүү менен ар бир адамдын атуулдук, б. а. мекен алдында кызмат кылуу аракети канчалык экендигин аныктоого болот.

Мекенчилдик тарбия берүүдө окуучулар менен чече турган зор проблемалардын бири ички душманды аныктоо, ал эми дүйнөлүк бардык тарыхты салыштырып карап келсек, эң күчтүү мамлекеттердин кыйроосу биринчи кезекте тышкы душмандардын талкалап кыйратуусу менен жок болбостон, өз душмандардын же ички душмандардын тикелей катышуусунан жок болгондугунан экендиги ачык байкалат.

Ошондуктан, өлкөнүн стабилдүү жашоосуна маанилүү маселе катары караганда, тышкы душмандардан кандай коргонуу зарылдыгы болсо, ички душмандардан да сактануу ошончолук маанилүү экендигин, б. а. мекенчилдикке тарбиялоодо ал башкы орунда тураарын окуучулар билүүгө тийиш. Салыштырып караганда тышкы душмандарга караганда ички душмандар өтө коркунучтуу болуп саналаарын тарыхый фактылар, же эпостук материалдар менен ырастап берүү ыңгайлуу.

Тышкы душмандардан коргонуу үчүн мамлекет кандай иш-чараларды иштеп чыккан болсо, ички душмандардан сактанууга карата да ар бир атуулдун өзүмдүк жан-дүйнөсүнө таасир этүүчү, анын мекенчил туулугуна белгилүү өлчөмдө өз салымын кошо ала турган тарбия берүүнүн негизги багыттарын иштеп чыгуусу күн тартибинде турат. Ал иш-чаралар аркылуу ар бир жаш өспүрүмгө мекенчилдик тарбия берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлүүгө тийиш, б. а. ал аркылуу жан дүйнөсү күнүмдүк проблемаларга байланып, элдин эркиндиги эмне экендигин ойлонбостон жалгыз керт башын гана ойлонуп калган пендеге Мекенге каршы жасап жаткан жаман кылык-жоруктарын чыккынчылык иш катары эсептебейт жана анын өлкө үчүн терс таасири бар экендиги да анча сезиле бербейт.

Ырас, тынчылык заманда, же эл башына кыйынчылык түшпөгөн бейкутчулукта андай адамдар жеке турмушун жакшыртууга аракеттенип жаткан сергек ойлонгон адамдардын катарында билинбей жүргөн учурлары арбын. Андай адамдардын ички душмандыгы качан эл башына күн түшүп, өлкөнүн эркиндиги ар бир инсандын аракетине байланыштуу болуп турган мезгилде андай кишилер өзүнүн жеке башынын тынчылыгына карап, ар

түркүн иш-аракеттерди өзүнүн керт башын сактап калууга карата жасай баштаган кырдаалдарда ачык көрүнөт.

Маселен, өзүнүн мекендештери душманга каршылык кылган иш-аракеттерди уюшкандык менен жүргүзүп жатканда, өзүнүн жеке башын сактоо үчүн күрөшкөн адам, же душмандын колуна түшкөндө кара жаны аман калууга далбастап, элдик каарман инсандарды карматып койгон пендеге карата мүнөздөмө түзүү ар бир жаш адамды өзү жөнүндө ойлонууга түртөт. Баланын көз карашы канчалык маанилүү экенин мугалим ушул жерде түшүндүрүшү керек. Антпесе ар бир окуучунун жан дүйнөсү ачылбай калат.

Тактап айтканда ар бир баланын өзүн баалоосу, өзүн коомчулук менен байланыштыра кароосу, деги эле жеке кызыкчылыкты жалпы кызыкчылыктан кайсы учурда бөлүп алуусу сыяктуу ойлор биринчи талкууланышы ыңгайлуу.

Окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процессиндеги таасирдүү иш чаралардын, методдордун бири – бул окуучуларды көркөм чыгармалардын мисалында мекен жана мекенди коргоо темасына **байланыштуу долбоорлорду иштеп чыгуу** жана аны көпчүлүк алдында коргоо ишине тартуу. М: Окуучуларга “Азыркы адабияттагы мекен темасы” деген мекенчилдик таалим-тарбиясына байланыштуу долбоордун алкагында окуучулар төмөнкүдөй суроолордун жообун ачыкташат: Азыркы көркөм чыгармалардын арасынан урпактарды мекенчилдикке тарбиялоо потенциалы менен айырмаланган чыгармалардын библиографиясын түзгүлө! Азыркы адабиятта мекен жөнүндөгү түшүнүктөр кандай интерпретацияланат? Бүгүнкү замандын мекенчил адамынын образы кайсы чыгармаларда жаралган? Бүгүнкүнүн “Эл уулу” , “Эр алпы”, “Элчил инсаны” деп кимди айта алабыз? эрдиги менен айырмаланган мекенчил инсандар чыгармаларда кандайча мүнөздөлөт?

Көркөм чыгармалардын негизинде мекенчилдикке тарбиялоодо окуучулардын өзүн ресурстук хрестоматиялык материалдарды түзүүгө тартуу да чоң жемишин берет. Ошондой хрестоматиялык топтомдордун бири катары “Осуят, насыят, керээздер” топтомун көрсөтүүгө болот. Көркөм чыгармалардын бүткүл мазмунунда тарам-тарам болуп таркап кеткен орчундуу руханий - педагогикалык ой тыянактарын нуска түрүндө

тексттен бөлүп алып топтом түзүү алардын таалимдик тарбиялык таасирин арттыруунун зарылдыгынан келип чыгат.

Айкындалган принциптердин талаптарына ылайык көркөм адабияттын негизинде мекенчилдик ка тарбиялоо балдардын негизги жашоосу өткөн социум өзгөчө үй-бүлө менен иштиктүү алака катыш мамиле аркылуу толугураак жана натыйжалуу ишке ашат. Үй-бүлө мекенге тарбиялоонун эң негизги таянычы, сактоочусу, коргоочусу. Башка тарбия берүүчү институттарга салыштырмалуу үй-бүлөнүн педагогикалык маданиятынын бир катар артыкчылыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Биринчиден, үй-бүлөнүн "микроклиматына" эмоциялуулук мүнөздүү. Экинчиден, "мекен" "мекенчилдик" жөнүндөгү нравалык түптүү түшүнүктөр менен балдар эң алгач үй-бүлөдө таанышат, ал эми алгачкы элес-кабылдоо өтө тунук келет, бүткүл өмүр бою сакталып кала берет. Үй-бүлө өспүрүмдүн андан аркы мекенчилдик сезимдери менен тажрыйбаларынын калыптанышына дайыма таасирин тийгизип турат. Үчүнчүдөн, наристенин ата-энеге болгон ишенүү сезими жаштайынан эле билимдерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүүгө өтө ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Көркөм адабият үй-бүлө тарбиясынын эң таасирдүү жана ишенимдүү каражаттарынын бири болуп саналат. Үй-бүлө чөйрөсүнүн тарбия маданиятынын көп кырдуулугу үй-бүлөдө көркөм чыгармалардын канчалык даражада аздектелип ата-эне менен балдардын орток баалуулугуна айланганына жараша болот. Балдар көркөм адабиятты үй-бүлөдө гана эркин убакыт ченемин өзү тандап эркин окуй алат. Балдар тарабынан ынтаа менен окулган адабий чыгарманын мекенчил каармандары балдардын бараар жолун, багытын аныктоочу үлгү идеалга айланат, ал эми ата-энелер үчүн педагогикалык маданиятын өнүктүрүүчү каражатка айланат. Ата-энелердин колундагы мекен тагдыры, мекенчилдикке тарбиялоо жөнүндөгү нускалуу көркөм чыгарма таасирдүү колдонулган шартта үй-бүлөдө туулган жердин бир татым тузуна кыянат кылууга даай албаган атуулдардын өсүп чыгышынын өбөлгөсү болуп эсептелет.

Биздин изилдөөбүздүн маалыматтары боюнча бардык эле ата-энелер бул маселени жеткилең андашпайт. Балдарды үй-бүлөдө көркөм чыгармалар аркылуу тарбиялоо белгилүү кризиске кептелди. Алар көбүнесе ата-энелердин көркөм чыгармаларга карата кызыгууларынын төмөндөшү, балдардын китеп окуусуна ата-энелер тарабынан көзөмөлдүн азайышы китептердин аз экземплярда чыгышы жана кымбаттап кетиши менен байланыштуу.

Бул жагдайдан улам үй-бүлөдө окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо процессинде мугалимдер менен ата-энелердин биргелешкен иш-аракетин уюштурууга аракет кылдык.

Биз эксперимент жүргүзгөн мектептерде мектеп жана үй-бүлөнүн ишмердүүлүгүн биргелешип уюштуруу үчүн мугалимдер менен ата-энелердин ортосунда функцияларды төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот.

Ата-энелердин функциялары:

1. Балдардын мекен жана анын кызыкчылыгын коргоо багытындагы балалык баё түшүнүктөрүн демилгелерин ар тараптуу колдоо;
2. Окуучуларга көркөм чыгармаларды өздүк инсандык өнүгүүнүн булагын жана каражаты катары кароого кеңеш берүү жана китеп окуу чөйрөсүн байытууга моралдык психологиялык жана материалдык шарттарды түзүү;
3. Балдардын окуган чыгармалары жана алардан алган атуулдук сабактары боюнча мезгил-мезгили менен аңгемелерди өткөрүү, баа берүү.

Мугалим төмөнкү функцияларды аткарууга тийиш:

1. Балдарды мекенчилдикке тарбиялоодо кыргыз жазуучуларынын чыгармаларын пайдалануунун алдыңкы рационалдуу ыкмаларын жайылтуу.
2. Өспүрүмдөр менен чоңдор арасында көркөм адабияттык ыймандык, мекенчилдик сабактар боюнча диспут, окурмандар конференциясын өткөрүү максатын көзөмөл туткан конкурстарды, майрамдарды, концерттерди уюштуруу.
3. Балдардын мекенчилдик аң-сезиминин, жүрүм-турумунун өнүгүш динамикасына такай талдоо жүргүзүү, кем - өксүктөрдү коррекциялоо.

Ошентип окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо салттык жана интерактивдүү окутуу методдорунун жана ыкмаларынын баарын кайтарымдуу жана натыйжалуу колдонууга болот.

ЭКИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

“Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо” дегенде биз жазуучулардын көркөм чыгармаларындагы мазмунундагы нравалык - этикалык, эстетикалык дөөлөттөрдү өздөштүрүү аркылуу балдарда эл жерди коргоо, эне тил, элдик каада-салттарды өнүктүрүүгө моралдык–психологиялык жактан жеткилең инсандык касиеттерди тарбиялоого багытталган максаттуу, үзгүлтүксүз, ырааттуу уюштурулган педагогикалык процессти түшүнөбүз.

Окуучулардын кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун мазмунун көз караштык дөөлөттүк, когнитивдик (таанымдык), жүрүм-турумдук компоненттердин өз ара байланышкан татаал динамикалык тутуму катары аныктоого болот. Алардын педагогикалык кырдаалдарды чечүү компетенттүүлүгүн калыптандырууда ар бир компоненттин өзүнчө орду бар, бирок алар биримдикте каралганда гана процесс натыйжалуу, эффективдүү болот.

Иштелип чыккан моделге ылайык кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучулардын мекенчилдикке тарбиялангандыгынын критерийлерин төмөнкүлөр түзөт: окуучулардын кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынын мазмуну аркылуу мекен жана мекенчилдикке карата көз караштарын, ишенимдерин, ынанымдарын; окуучулардын көркөм чыгармалардагы мекен, эл жер алдындагы парз түшүнүктөрүнүн ортосундагы маанилик айырмаларын жана байланыштарын ачык так чечмелей билиши; көркөм чыгармалардын мазмунунда орун алган даанышман осуят насыяттарды, инсандык өрнөктөрдү окуп үйрөнүп өздөштүрүүнүн негизинде ата мекенди, эне тилди, ата-баба салттарын коргоо, өнүктүрүү үчүн зарыл болгон билгичтик, көндүм жана тажрыйбалардын

калыптангандыгы.

Окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун компоненттерине жана критериалдык көрсөткүчтөрүнө таянуу ошондой эле анкета жүргүзүү, ишмердүүлүктүн натыйжаларын анализдөө, тестирилөө, көз карандысыз мүнөздөмөлөрдү салыштыруу методдору аркылуу окуучуларда аталган сапаттын калыптанышынын жогорку, ортоңку, төмөнкү денгээлдери айкындалды.

Эксперименттин жүрүшүндө биз тарабынан негизделген моделдин, анын мазмунундагы шарттардын б.а. мугалимдердин көркөм адабиятка таасирдүү тарбия каражаты позициясы жана ага шайкеш компетенттүүлүгү; адабият сабактарында окутуу жана тарбиялоо методдорунун өз ара айкалышын камсыз кылуу; көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо иштерин мектептин окуу-тарбиялык процесстин бардык компоненттеринде орун берүү сыяктуу иш чаралардын таасирдүүлүгүн тастыктады.

III ГЛАВА. КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛОО БОЮНЧА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ТАЖРЫЙБА ИШТЕРИНИН МАЗМУНУ ЖАНА НАТЫЙЖАЛАРЫ.

3.1. Эксперименталдык иштердин жүрүшү.

Изилдөөбүздүн логикасы кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун мурдагы бөлүмдөрдө аныкталган моделин эксперименталдык текшерүүдөн өткөрүүнү талап кылды.

Көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча педагогикалык эксперименттин максаты илимий жактан негизделген моделдин натыйжалуулугун сыноо, текшерүү жана вариативдүү тажрыйба жаратуу болуп эсептелет.

Биз педагогикалык экспериментти өткөрүүдө аны тыкыр уюштуруунун илимий негиздерин чагылдырган В.В.Краевскийдин, А.М.Новиковдун, Н.И.Загузовдун, Н.В.Кузьмина, Э.Мамбетакуновдун эмгектериндеги жоболорду эске алдык.

Ал жоболорго ылайык педагогикалык эксперимент төмөнкүдөй ырааттуулукта өткөрүлүшү абзел: изилдөөнүн эксперименталдык негизин түзүү; эксперименталдык иштин максатын жана милдеттерин аныктоо; эксперименталдык иштин этаптарын жана алардын ар биринин милдеттерин жана методдорун аныктоо; окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын деңгээлинин критерийлерин жана көрсөткүчтөрүн диагноздоонун методдорун айкындоо; окуучулардын көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун моделин, педагогикалык шарттарын ишке киргизүү процесстерин белгилөө; алынган жыйынтыктарды сандык, сапаттык жактан баалоо жана чечмелөөнүн коэффициентин аныктоо.

Мындай иштердин соңу окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоону камсыздоо боюнча илимий-методикалык

сунуштарды иштеп чыгуу менен жыйынтыкталмакчы.

Чындыгында, орто мектептердин реалдуу шарттарындагы ар кандай эксперимент изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун, максатын реализациялоого байланышкан изилдөө милдеттеринин канчалык деңгээлде аткарылгандыгын далилдөөчү каражат болуп саналат.

Изилдөөнүн биринчи главасында белгиленгендей, көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун мазмуну этап этабы менен иштөө принцибине негизделет. Ушуга байланыштуу, эксперименталдык иш **үч этапта** ишке ашты. Алардын баары өз ара шартталып, өз ара байланышта каралды. Ошол эле учурда алардын ар бири, төмөндөгү таблицада чагылдырылгандай, өз алдынча милдеттер, методдор, каражаттар, натыйжалар жана өзгөчөлүктөргө ээ болду.

3.1-таблица. – Эксперименталдык иштин этаптары

I этап (2015-2016-жж.)		
Максаттар	Милдеттер	Методдор
Аныктоочу (констатациялык) эксперимент.	<ul style="list-style-type: none"> - Көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун учурдагы тажрыйбаларына баа берүү; - окуучулардын мекенчилдикке тарбиялангандыгынын баштапкы абалын деңгээлдер боюнча аныктоо; - изилдөөнүн эксперименталдык негизин түзүү; - эксперименталдык иштин максатын жана милдеттерин аныктоо; 	<ul style="list-style-type: none"> - сабактардын план-конспект жана башка документтерге анализ; - анкета жүргүзүү; - тестирлөө; - рейтинг; - долбоорлоо; - салыштыруу; - байкоо жүргүзүү;

	<ul style="list-style-type: none"> - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун деңгээлин баалоо критерийлерин жана көрсөткүчтөрүн, ошондой эле, эксперименталдык моделдин эффективдүүлүгүн иштеп чыгуу; - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо практикасындагы кемчиликтердин себептерин аныктоо; - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун эксперименталдык моделин иштеп чыгуу; - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун педагогикалык-психологиялык шарттарын аныктоо; - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун деңгээлин аныктоонун диагностикалык методдорун аныктоо жана апробациялоо; - алынган жыйынтыктарды сандык жана сапаттык жактан баалоо жана 	<ul style="list-style-type: none"> - математикалык методдор; - интервью; - өзүн-өзү баалоо ж.б.
--	---	--

	түшүндүрүүнүн коэффициентин аныктоо.	
II этап (2017-2018-жж.)		
Максаттар	Милдеттер	Методдор
Калыптандыруучу эксперимент	<ul style="list-style-type: none"> - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча иштелип чыккан моделдин натыйжалуулугун жана иштөө шарттарын текшерүү; - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун методикасын иштеп чыгуу; - алынган жыйынтыктарды илимий түрдө негиздөө; - калыптандыруучу эксперименттин натыйжасында алынган деңгээлдерин аныктоо жана мүнөздөө; - контролдук жана эксперименталдык топторду бөлүштүрүү жана негиздөө. 	<ul style="list-style-type: none"> - байкоо жүргүзүү; - долбоорлоо; - салыштыруу; - системалаштыруу; - жалпылаштыруу; - анализ; - синтез; - инструкциялоо; - оңдоо; - калыптандыруучу тажрыйба; - ирээттөө; - тестирлөө; - статистикалык методдор; - тренинг; - моделдештирүү; - синтез ж.б.

III этап (2018-2020-жж.)		
Максааттар	Милдеттер	Методдор
Экспериментал-дык маалыматтарды теориялык жактан жалпылоо	<ul style="list-style-type: none"> - изилдөөнүн акыркы жыйынтыктарын анализдөө; - адабият сабагынын мугалимдери, мектеп жетекчилери, ата-энелер үчүн көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча илимий-методикалык сунуштарды иштеп чыгуу; - көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо моделинин эффективдүүлүгүн далилдөө; - изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын коргоого даярдоо жана сунуштоо. 	<ul style="list-style-type: none"> - анализ; - салыштыруу; - анкета жүргүзүү; - тестирилөө; - жалпылаштыруу; - рейтинг; - өзүн-өзү баалоо; - математикалык жана статистикалык методдор.

Биринчи этапта аныктоочу эксперимент жүргүзүлдү. Ага Ош областынын Ноокат районуна караштуу А. Парпиев атындагы гимназиясы жана Т. Темиралиев, М. Гапаров, С. Токторов жана А. Тажибаев атындагы орто мектептерде окуган 5-9-класстардан 270 окуучу жана 28 мугалим катышты.

Аныктоочу эксперименттин логикасына ылайык бул этаптагы изилдөө төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ болду: окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо боюнча тажрыйбаларды үйрөнүү теориялык изденүүлөр менен коштолуп олтурду. Анын негизинде көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун педагогикалык шарттары аныкталды. Кыргыз адабияты сабактарынын окуу программалары, окуу китептери, аларда

орун алган кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынын мекенчилдикке тарбиялоо потенциалы, алардын кайтарымдуулугун арттыруунун методдору жана ыкмалары иргелип, тандалып долбоорлонду.

Алынган натыйжалар жалпыланып көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун моделин иштеп чыгууга негиз болду. Автор катары бул иштердин баарына тикеден тике катышып көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча үлгү тажрыйба жаратуунун демилгечиси, уюштуруучусу, координациялоочусу болдук.

Изилдөөнүн натыйжаларынын репрезентативдүүлүгү жүргүзүлүп жаткан изилдөөнүн жыйынтыктарын жайылтуу керек болгон адамдардын жыйындысына карата тигил же бул изилдөө жүргүзүлгөн адамдардын тандалып алынышын билдирет. Экспериментке катышкан окуучулардын саны жана сапаты чыныгы абалды чагылдырып, окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын баштапкы деңгээлин аныктоого жана калыптандыруучу эксперимент учурунда алардын объективдүү өнүгүүсүн көрүүгө өбөлгө түздү.

Изилдөөнүн бул этабында изилдөөнүн анык натыйжаларын камсыздоо методдорунун эффективдүү чаралары көрүлдү. Бүгүнкү күндө жетиштүү деңгээлде жакшы иштелип чыккан илимий педагогикалык изилдөөнү уюштуруунун теория жана практикасы мунун методологиялык негиздери катары кызмат кылды (В.И.Загвязинский, Т.Е.Климова, А.И.Пискунов, В.М.Полонский ж.б.).

Ошолордун негизинде изилдөөдө баштапкы абал боюнча маалымат берүүчү окуучулардын мекенчилдик темасындагы окурмандык ориентирлерин сурамжылоо, сабактардын анализдерин, план-конспект жана башка документтерди үйрөнүү, байкоо, тажрыйбаларды изилдөө, сабактарга катышуу, аларды талдоо, мугалимдердин календарлык планына байкоо жүргүзүү, мектептеги класстын тарбиялык иштеринин пландары, ачык сабактардын жана тарбиялык иш-чаралардын үлгүлөрү жана башкалар менен

жакындан таанышуу, анкеталык сурамжылоо, тарбиялык иш-чараларды жана окуучулардын жүрүм-турумуна байкоо жүргүзүү, анализдөө сыяктуу методдор колдонулду.

Ошону менен бирдикте көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялангандыгынын айрым көрсөткүчтөрүн өлчөө баалоо үчүн кыргыз акындарынын мекен, эне тил тууралуу жазган ырларын **көркөм окуу боюнча поэзия кечеси** өткөрүлдү. 7 класстын 4 чейрегинде Э.Ибраевдин «Ойгон, кыргыз» менен «Улут болсом тилим улутмун» деген чыгармаларына программа боюнча 3 саат каралган. (Кыргыз адабиятынын программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдарынын 5-9 класстары үчүн) Бишкек - 2018. 29-б. Мындан сырткары окуучулар программадан тышкары ырлардан дагы үзүндүлөрдү көркөм окушту.

Эсенгул Ибраевдин «Улут болсом - тилим менен улутмун» чыгармаларын көркөм окушту.

Эй жарандар,	Билгин,
Эрендер,	Муну билип ал!
Бектер жана берендер,	Эй эрендер!
Эл баштаган кемеңгер,	Эскертерим силерге:
Мейли бакыр,	Чындап кызмат кылам десе ким элге,
Мейли баатыр... -	Сүйсүн тилин
«МЕН КЫРГЫЗМЫН» дегендер!	Сүйгөн жарын сүйгөндөй,
Зоок үчүн келгеним жок бужерге.	Күйсүн тилге
Соболум бар	Перзентине күйгөндөй.
Айта турган силерге.	Жалгыз ырын ырдай берет кекилик,
Бир АТАЖУРТ,	Кекиликтер койсун мени кечирип.
Бир АСАБА,	Эне тилин билбей туруп,
Бир АЖО бар бир элде.	Эне тилге күйбөй туруп,
Анан муну билип ал,	Эли-журтун
Кулагыңа сырга кылып илип ал: -	Сүйөмүн деш чекилик.

Ар адамдын

Ар башкача дини бар,

Ар башкача дили бар,

Бирок билгин,

Бирден гана тили бар,

Ысыгыңа алар күйүп,

Суугуңа тоналбайт,

Эне тилин түшүнбөгөн

Кур кыйкырып күпүлдөгөн,

Эч убакта Ата Журттун

Анык уулу болалбайт!

6-класстын адабият окуу программасына кирген Т.Касымбековдун «Кел-кел» романындагы «Дарга асуу жөнүндө» деген үзүндү киргизилген. Мына ушул үзүндүнү окуучуларды ролдорго бөлүштүрүп, **сахна-сабак** башкача айтканда **сюжеттик-ролдук оюндарды** ойношту. Бул окуяда Камчыбек күнөөсү жок болсо да, күнөөнү өз мойнуна алат. Анын чечимин Курманжан датка четке какпайт, сыйлайт. Эл Курманжан өз баласын куткарып калат го деп ойлогон. Бирок, Курманжан да жан соога сурап эч кимге жалынып жалбарбады. Уулу экөө тең өлүмдү тике карашып кыргыздарга таандык нукура кайраттуулугун, намыскөйлүгүн көрсөтө алышты.

Сахналык көрүнүш

Курманжан кош ат чегилген араба менен келип түшөт. Элдин арасы күбүр-шыбыр болуп барып кайра токтойт.

Курманжан токтоо, көңүлү жай адамдай, сыр алдырбайт, мүңкүрөбөйт:

– Айдап келатышат! (Эл кайрадан уу-дуу боло түшөт).

– Оо, садага кетейин, карааныңдан!

Курманжан үн чыккан жакты жалт карады. Датканын сүрүнөн Карасакал оозун баса калды. Аңгыча колу артына кишенделген, буттары тушалуу, мылтыкчан солдаттардын ортосунда Камчыбек менен Акбалбан келди.

Повала-Шыйковский: Мына бул силердин алдыңарда турган эки адам өлүм жазасына тартылып, дарга асылат. Булар поручик Коршунов баштаган чек ара кайтаруучу орус аскерлерин өлтүрүшкөн.

Өлтүрүлөр алдында эмне сурайт?...

Курманжан отурган калыбынан былк этпейт.

Элдин арасынан бирөө:

– Жаныңды сура, Камчыбек! Ак жериңен кетпе! – деген үн чыгат

– Жок, сурабайм жан соога! Эмне?! Жан соогат сурагыдай, бирөөнү өлтүрүп же, уурулук кылдым беле?! Мен көчүмдү тоскон, көч үстүндө ак никелүү аялымдын чачын кескен зомбулук менен жакалашып, укукташып, өлүмгө кетип баратам. Өкүнбөйм, арман кылбайм, билип кал, тууган элим, мен тепселип кирдеген баркымды, бак сөөлөтүмдү, каным менен жууп таштап, элим үчүн өлүмгө кетип баратам.

(Повало-Шыйковский баш ийкеп белги бергенде, сыйыртмак Камчыбектин мойнуна салынат).

Камчыбек: О, элим ай!... Мага бересең болсо кечтим, аласаң болсо?...

Курманжан: (ордунан туруп)

– Уулум! Кайратыңдан жанба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа! Карызыңды төлөрүң жокпу артында? Калдайган калың тууганың турбайбы?! Өлүм алдында майышты дебейби?! Таба кылбайбы – душманың?!

Камчыбек: Апа?!

Курманжан: Өлүмгө тике кара!

(Акбалбан менен Камчыбек дарга асылат).

Жигит: Датка эне, эми кайда?

Курманжан: Үйгө! Алайга!

Курманжандын керээзи:

Жаарандарым, эли-журтум, балдарым,

Жакын окшойт кайтпас сапар тартаарым.

Кары-жашың көңүл коюп угуп кал.

Мына булар керээз кылып айтаарым...

Көрбөй калсам аалам, асман, жылдызды,

Ичпей калсам бал жыттанган кымызды,

Түп көтөрүп, чакыргыла Түштүк менен Түндүктү,

Өлүмүм да бириктирсин кыргызды!!!

Кылым карыткан кыргыз тарыхында чоң из калтырып, элинин келечегин ойлогон асылзаттын асылы да, баатыры да, акылманы да Курманжан небиз

болгон. Бул методду эксперименталдык жана контролдук группалардын экөөндө бирдей колдонуп көрдүк. Бул метод окуучулардын дээрлик баарынын кызыгуусун арттырып, өзүн-өзү анализдөө мүмкүнчүлүгүн пайда кыла тургандыгын байкадык. Бул методду колдонгонубузда эки класстын тең окуучулары бирдей көрсөткүчтөрдү көрсөтө алышты.

Алардын ичинен “Көркөм адабияттын өспүрүмдөрдү мекенчилдикке тарбиялоочу таасирин үйрөнүү” методикасын ачыктай кетели.

Изилдөөгө даярдык. Ж.Бөкөнбаевдин “Чептен эрдин күчү бек” чыгармасын окуп чыгуу тапшырмасы берилет.

Изилдөөнү өткөрүү. Изилдөө өспүрүм курактагы мектеп окуучулары менен үч серияда өтөт.

Биринчи серия. Экспериментатор балдарга Ж.Бөкөнбаевдин “Чептен эрдин күчү бек” чыгармасын окуп берет. Айрыкча “ - Уктум да шашкан бойдон келдим” - деди, - Мен даяр тезден гана көмгүн – деди, - Арманым дүнүйөдө эч калбайт го, Жарасам керегине элдин” - деген саптары тууралуу пикирлерин билдирүү тапшырмасы берилет.

Экинчи серия. Эмне үчүн бала эненин көз жашына карабастан өлүм жолун тандады? -деген суроо боюнча ар бир бала жеке чечмелеп жазып берет. Айрыкча эмне үчүн бул жолго барганын аргументтерди келтирип, турмуштук тарыхый окуялар менен тастыктайт. Экспериментатор айрыкча мындай суроолорго жооп алууга аракет кылат.

Бул ыр кимге таандык? Аны кайсы чыгармадан окудуңар эле? Душмандан коргонуу үчүн дубалдан чеп куруп жаткан элге карыя эмне деп кеңеш айтты? Эне сүтүн актоо жөнүндө эр жүрөк бала эмне деди? Карыя адамдын кайра келип айткан сөзү силерге кандай таасир калтырды? Чын эле, элди ким коргойт? Жоокерби, же дубалбы? Ата Мекен дегенди кандай түшүндүрөт? Ал тууралуу кандай чыгармаларды окуганыңарды атап бергиле. Мекен тууралуу кандай макалдарды билесиңер? Айтып бергиле жана алардын маанисин чечмелегиле. Ата-эне, Мекен баарынан ыйык. Аларга байланыштуу окуган чыгармаларыңар тууралуу эмнелер эсиңерде калды? Ой бөлүшкүлө.

Булардын негизинде көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялангандыгынын шарттуу түрдөгү "жогору", "орто" жана "төмөн" деген үч башка деңгээли аныкталды.

Жогорку топтогу окуучулар көркөм адабиятка руханий -адептик баалуулуктардын булагы катары кызыгуусу туруктуу; ата мекен, эл журттун кызыкчылыгын коргоону парз катары эсептейт, кайдыгер мамиледегилерге өрнөк. Көркөм адабияттагы ата мекен темасын жана мекенчил инсандардын өрнөктөрүн айырмалап таанып, талдай алат. Турмушта элди, элдик салттарды эне тилди, туулган жерди урматтоо, коргоонун үлгүсүн көрсөтө алат. Элдин, мекендин кызыкчылыгын коргоодо демилгелүү. Өзүнүн мекенчилдик ишмердүүлүгү менен башкаларга өрнөк көрсөтүп, кайдыгер адамдарга позитивдүү таасир этүүгө аракет кылат.

Ал эми *"орто"* топтогулар көркөм адабиятка руханий-адептик баалуулуктардын булагы катары кызыгуусу туруктуу эмес, көбүн эсе программалык орто талаптардын чегинде, айрым учурда ситуациялык мүнөзгө ээ. Көркөм адабияттагы ата мекен темасын жана мекенчил инсандардын өрнөктөрү тууралуу түшүнүктөрү ар тараптуу жана терең эмес. Элдин, мекендин кызыкчылыгын расмий талаптардын чегинде гана коргоого аракет кылат.

Үчүнчү *төмөнкү* топтогулар көркөм адабиятка руханий -адептик баалуулуктардын булагы катары эмес катардагы сабактардын бири катары карашат. Окуган китептери чектелүү болгондуктан көркөм адабияттагы ата мекен темасын жана мекенчил инсандардын өрнөктөрү тууралуу түшүнүктөрү көз караштары үстүртөдөн, билимдери өтө эле чектелүү. Элдин, мекендин кызыкчылыктарына кайдыгер, аларды коргоо иш-чараларына көңүлү кош мамиле жасайт.

Констатациялоочу эксперименттин натыйжалары көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо практикасында орун алган типтүү кемчиликтерди төмөнкүчө жалпылап белгилөөгө мүмкүнчүлүк берди:

1. Көркөм чыгармаларды таалим-тарбиянын ресурсу катары колдонуу

көбүнесе адабият сабактарынын алкагы менен чектелген.

2. Көркөм чыгармалардын негизинде мекенчилдикке тарбиялоо ишин жүзөгө ашыруу боюнча мугалим-тарбиячылардын кесиптик-педагогикалык камылгалары айтаарлык абалдан алда канча төмөн.
3. Сабактарда ошондой эле мектептин тарбия процессинде көркөм чыгармалардын тарбиялык идеяларынын негизинде жүргүзүлгөн иш чаралар өтө эле чабал, илимий-методикалык жактан негизделген эмес, көбүнесе аны уюштуруучулардын жеке интуицияларына же салттык формаларга гана негизделген.
4. Изилдөөгө алынган мектептерде көркөм чыгармаларды таалим-тарбия ишинин өзөгү катары башкы орунга коюу мотиви ачык байкалбайт.

Үйрөнүүчү эксперименттин натыйжасында айкындалган педагогикалык фактылар, натыйжалар баштапкы абал жөнүндөгү ой тыянактарды бекемдөөгө жана көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча калыптандыруучу эксперименттин мазмунун б.а мурдагы салтуу мамилелерден айырмалуу ийкемдүү оптималдуу илимий-практикалык чечимдерин иштеп чыгууга негиз болду.

Изилдөөнүн экинчи этабында калыптандыруучу эксперимент өткөрүлдү. Бул этап төмөндөгү зарылчылыктардын аткарылышын камтыйт: текшерүүчү жана эксперименталдык топторду аныктоо жана негиздөө; көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун моделин ишке киргизүү; калыптандыруучу эксперимент жыйынтыктарынан алынган деңгээлдерди аныктоо жана мүнөздөө. Калыптандыруучу экспериментке Ноокат районунун А.Парпиев гимназиясынын жана Т.Темиралиев атындагы орто мектептин 6-9-класстарынын окуучуларынан 2 ден класс катышты.

Изилдөөнүн милдеттерине ылайык көркөм адабият аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун негизги шарттарын айкындоо жана аны реализациялоо максатында төмөндөгүдөй иштерди аткардык.

Көркөм адабият аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоону

жалпы билим берүүчү мектептердин окуу-тарбия ишинин приоритеттүү багытына айландыруу максатында муну ишке ашыруунун максатын, компоненттерин, критериалдык көрсөткүчтөрүн айкындап чыктык.

Ар кандай максат анын натыйжасынын чен-өлчөмдөрү тууралуу түшүнүктөрүбүздөн б.а. кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоону моделдештирүүнүн маанилүү багыттарынын анын критерийлерин көрсөткүчтөрүн илимий жактан негиздеп иштеп чыгуу жана практикада колдонуу натыйжалардын критерийлери менен туташ биримдикте каралат. Таалим-тарбия ишинде ар кандай иштин акыркы натыйжасы окуучуларда ошол чен-өлчөмдөргө шайкеш сапаттарды калыптандыруу менен өлчөнүп бааланат. Ошондуктан аныкталган кубулуштун критериалдык көрсөткүчтөрү адабият мугалимдери менен бирдикте мектептин таалим-тарбия ишине тике катышы бар бардык кызматкерлерине тааныштырылды. Аталган маселелер адабият мугалимдеринин секциялык иштеринин отурумдарында атайын каралып педагогикалык коллективдин мүчөлөрүнүн пикирлери менен толукталып олтурду.

Калыптандыруучу эксперименттин башкы натыйжасы кыргыз адабиятын окутуу процессине кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун моделин ишке киргизүүдө турду. Иштелип чыккан моделге ылайык кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучулардын мекенчилдикке тарбиялангандыгынын критерийлерин төмөнкүлөр түзөт:

- окуучулардын кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынын мазмуну аркылуу мекен жана мекенчилдикке карата көз караштарын, ишенимдерин, ынанымдарын;
- окуучулардын көркөм чыгармалардагы мекен, эл жер алдындагы парз түшүнүктөрүнүн ортосундагы маанилик айырмаларын жана байланыштарын ачык так чечмелей билиши;
- көркөм чыгармалардын мазмунунда орун алган даанышман осуят насыяттарды, инсандык өрнөктөрдү окуп үйрөнүп өздөштүрүүнүн негизинде

ата мекенди, эне тилди, ата-баба салттарын коргоо, өнүктүрүү үчүн зарыл болгон билгичтик, көндүм жана тажрыйбалардын калыптангандыгы.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун моделин ишке ашыруу көбүнесе адабият сабагынын алкагында мугалимдин ишмердүүлүгү аркылуу камсыз болоору тууралуу ишенимге келдик. Көркөм адабияттын бул вазийпасынын түптөлүү башатынан бери эле келе жаткан акыйкат. Адабият менен мекенчилдикке тарбиялоо билимдеринин тамырлаш өз ара тыгыз байланышы бар экендиги адамзат маданиятынын тарыхы аркылуу тастыкталган тажрыйба азыр да актуалдуулугу артып бара жаткандыгын көрүүгө болот. Бирок, азыркы адабият сабактарында белгилүү педагогикалык принциптерге негизделгенде гана жакшы натыйжа бере тургандыгы тастыкталды.

Ушундан улам кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процесси төмөнкүдөй принциптер аркылуу ишке ашты: *системдүү – иш-аракеттик мамиле; адабий каармандардын мекенчилдик үлгүсүнө таянуу; мекенчилдикке тарбиялоо ишин бүгүнкү коом турумушунун практикасы, бала жашаган социумдун өзгөчөлүктөрүнө шайкеш уюштуруу, инсан таламдуу мамиле, көркөм чыгармалары дын мекенчилдик дөөлөттөрүн өздөштүрүүдөгү аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби*. Окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун деңгээли балдар тарабынан окулган чыгармалардын максималдуу көптүгүнө эмес, эң оболу алардын таасирдүүлүгүн арттыруу багытындагы мугалимдин усул ыкмаларынын көп кырдуулугунан көбүрөөк көз каранды. Мындай шарт көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо процесси багытталган окутуу парадигмасы аркылуу жүзөгө ашаарын көрсөтөт. Бул жагдайлар көркөм адабият аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо мугалимден кош кабат педагогикалык ыкласты, компетенцияны талап этээрин тастыктайт. Анын биринчиси көркөм адабият аркылуу тарбиялоонун теориясы жана методикасы менен куралдануу, экинчиси жогорку даражада өнүккөн коомдук, улуттук аң-сезим, мекенчилдик.

Изилдөө процесси кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун төмөнкүдөй методдор аркылуу ишке ашаарын көргөздү: *мугалимдин, көркөм сөз чеберлеринин, окуучулардын көркөм окуусу* (жазуучунун жан дүйнөсүнө үнүлүп, сүңгүп кирүү, көркөм чыгарманын өзөктүү идеялык түшүнүктөрүнө басым жасап аткаруучунун жеке көз карашын көрсөтүп берүүчү текстти көркөм окуу); *интерпретация* (чыгармадагы мекен жана мекенчилдикке байланыштуу тарбиялык түшүнүктөрдүн маани-маңызын чечмелөө); *суроо-жооп методу* (чыгармадагы тигил же бул руханий баалулуктардын негизинде пикир алышуу); *этикалык аңгемелешүү, талкуу, диспут, рефлексия методдору* (окуучулардын көркөм чыгармалардын таасири аркылуу ишеним-ынанымдарын, көз караштарын бекемдөө); *окулган чыгарма боюнча иллюстрациялап сүрөт тартуу; концептуалдык карта, класттер ыкмалары* (чыгармадагы мекен жана мекенчилдикке байланыштуу проблемаларды, темасын, идеясын, сюжеттик курулушун, образдар системасын таанып билүү ишмердүүлүгүн уюштуруу); *чыгарманын текстин талдоо* (окуучулардын көркөм чыгарманын мазмунундагы мекенчилдиктин идеалдарын, үлгүлөрүн бөлүп көрсөтүп, ачыктай алуу билгичтигин өнүктүрүүгө багытталат); *өрнөк окуяны талдоо (Case study)* (окуучулардын эл журт, ата журтка карата түрдүү мамилелерди чагылдырган кырдаалдарды талдоо аркылуу өзүнүн вариативдүү позициясын иштеп чыгууга өбөлгө болот); *долбоор методу* (окуучулардын өз алдынча изилдөө мүнөзүндөгү тапшырмаларды аткарышы); *түшүн калган сапты толуктоо* (мекенчилдикке байланыштуу ырдын экинчи бөлүгүн мугалим окуйт, биринчи бөлүгүн окуучуга таптырат); *драма методу* (аларга чыгарманын каармандарынын ролун аткарган адамдар менен сүйлөшүүгө, пикир алышууга мүмкүнчүлүк түзөт). Төмөндө экспериментте колдонулган методдордон мисал келтиребиз:

Фокус-группа методунун маңызы - буга чейин даярдалган сценарий боюнча жамааттык талкууну жүргүзүү. Мында окуучулар Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын айланасында талкуу жүргүзүшөт.

Мугалим талкуунун модератору болот. Ал теманы сунуш кылат жана катышуучуларды талкуулоого түртөт, суроолорду берет, алынган жоопторду тактайт. Окуучулар болсо төмөнкүдөй суроолорго жооп беришет:

"Чептен эрдин күчү бек" аттуу чыгарма кимдин калемине таандык?

1. Чыгарманын негизги идеясы эмнеде?
2. Он үч жашар баланын айткан сөздөрүнөн кандай таасир алдыңар?
3. Ата Журттун жүгүн аркалоодо инсанда кандай мекенчилдик сапаттар калыптанышы шарт?
4. Мекенди коргоо үчүн чеп керекпи же эрктүү, билимдүү, эч нерседен тайманбаган эр жүрөк, намыскөй эр азаматтар керекпи кандай ойлойсуңар?
5. Чыгарманын идеясы бүгүнкү коом үчүн актуалдуубу?

Экспериментатордун негизги милдети - талкууга чыгармачылык менен жетекчилик кылуу, жайбаракат кырдаалда эркин пикир алмашууну уюштуруу. Мугалим көңүлдү талкуу темасына да, катышуучулардын белгилүү бир тобунун жүрүм-турумуна да бурат. Аргументтештирүү, лексика, интонация билдирүүлөрдүн маанисине кирүүгө, окуучулардын ой жүгүртүүсүндөгү өзгөрүүлөрдү, баалуулук багыттарын жазууга мүмкүндүк берет.

Кластер. Кластер түзүү – маалыматтардын, идеялардын жана суроолордун картасын түзүүнүн жол-жобосу жана когнитивдүү (таанып-билүүчүлүк) изилдөөгө негизделет. Бул метод идеяларды табууга жана иштеп чыгууга, аларды кайсы бир нукка келтирип, курамдаштырууга, ажыратууга жардам берет жана кайсы бир фактордун тегерегинде ойлорду чогултуунун технологиясы. Жалпысынан бул изилдөө процесси болуп эсептелет.

Кластерге бөлүү – ойломдун вариативдүүлүгүн, үйрөнүлүп жаткан түшүнүктүн (кубулуштун, окуянын) байланышын өнүктүрүүчү педагогикалык метод. Ал окуучуларга кайсы бир тема боюнча эркин жана ачык ойлонууга жардам берет. Белгилүү бир теманы жаңыдан үйрөнө баштаганда, колдонуу максатка ылайыктуу болот. Анткени, ал ойломдун стимулу катарында колдонулат жана идеялар үчүн өзөк катарында кызмат кылат. Кластерге бөлүү өтө жеңил жана эсте оңой сакталат. Кластер түзүүнүн ырааты:

Кластерлерге бөлүштүрүү төмөнкү схема боюнча жүргүзүлөт:

Мугалим кластык досканын так ортосуна «Мекенчилдикке тарбиялоо» деген негизги сүйлөмдү жазат. Окуучулар мына ушул тема менен байланыштуу сөздөрдү же сүйлөмдөрдү жазышат. Түшүнүктөр менен идеялардын ортосуна дал келген байланышты тактап, жазышат. Идеяларды жаралышына карай жазганча, алардын ортосунда өздөрү туура деп ойлогон байланыштарды белгилей башташат. Убакыт бүтмөйүнчө же идеялар толук айтылмайынча окуучулар канча идея келсе, ошонун баарын кагаз бетине түшүргөнгө аракеттенишет. Берилген убакыт бүткүчө, жазуу ишин токтотпош керек. Мүмкүн болушунча көбүрөөк байланыштарды түзүүгө аракеттенип, идеялардын санын ченебеш керек. Мисалы биздин эксперименталдык ишибиздин жүрүшүндө контролдук класстарга караганда эксперименталдык класстын окуучуларынын билим деңгээлинин өскөндүгүн байкай алдык. Анткени бул методдун жардамы менен эки класстын тең окуучуларынын мекенчилдик тарбия боюнча түшүнүктөрүн жана идеяларын биле алдык. Эксперименталдык класстын окуучуларында «мекенчил инсан», «мекендин кызыкчылыгын сактоо», «туулган жердин топурагы алтын», «мекеним бар, мен бактылуумун», «Ата Журтум сыймыгым», «мекен алдындагы парз» сыяктуу түшүнүктөрдү жана ар кандай кызыктуу идеяларын жазышты. Ал эми контролдук класстын окуучуларында түшүнүктөргө байланыштуу бир аз жетишпестиктердин бар экендигин байкадык. Идеяларды жазууда дагы айырмачылыктар болду.

«Мекенимди сүйөм», «Көркөм чыгармалардагы мекенчил инсандардын образы» деген тема боюнча окуучулар **иллюстрациялап сүрөттөрдү** тартышты. Окуучулар мекенге болгон ички сезимдерин сүрөт аркылуу чагылдырып, Мекендин ар бир нерсеси баалуу экендигин топурагы, суусу, абасы, ташы ж.б көрсөтө алышты. Ошону менен бирге окуучулар өздөрү кызыгып окуган чыгармалардагы каармандардын образдарын тартышты. Кабыл алуу, ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрүнө жараша тандалган темага байланышкан ар кандай иллюстрациялык сүрөттөр тартылды. Мисалы кээ бир

окуучулар Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар», «Саманчынын жолу», «Бетме-бет» повесттериндеги каармандардын сүрөттөрүн тартышса, айрымдары Жаңыл Мырзанын, Тайлак баатырдын, Курманжан Датканын, Ажардын, Чолпонбайдын образдарын жаратышты. Мында эки класстын окуучуларын салыштырганыбызда бир топ өзгөчөлүктөр байкалды. Эксперименталдык класстын окуучулары теманы жакшы өздөштүрүп ошого жараша сүрөттөрдү тартышса, контролдук класстын окуучулары темадан бираз алыстап кеткендиктери алардын тарткан сүрөттөрүнөн белгилүү болду. Бул жерде окуучулардын кабыл алуу, ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрү дагы эске алынды.

Эки бөлүктүү күндөлүк. Эки бөлүктүү күндөлүк класстагы талкууга даярдык көрүү процессинде окуучулар тарабынан окулган макалаларды жана башка ресурстарды белгилөө үчүн колдонулушу мүмкүн. Окуучулар окуу үчүн берилген материалдарды окушат жана алар боюнча ой жүгүртүшөт. Окуучулар эки бөлүктүү күндөлүктү даярдашат. Ал кантип жасалат: дептердин бети узатасынан так экиге бөлүнөт, сол жагына цитаталар, маанилүү учурлар, кызыктуу фразалар ж.б. жазылат, оң жагына окуучу окулган материал боюнча жалпы жонунан же белгилүү бир тематика боюнча өзүнүн комментарийлерин жазат. Бул методду биз Ч.Айтматовдун «Бетме –бет», «Атадан калган туяк», К. Баялиновдун "Ажар" повестин, Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», Э.Ибраевдин «Ойгон кыргыз», Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» чыгармаларын окуучуларга түшүндүрүүдө колдондук. Мындай методдорду экспериментке катышкан эки класстын окуучуларынын активдүүлүгүн, окуган чыгармаларга карата жеке көз караштарын билүү максатында колдондук. Биз сунуш кылган көркөм чыгармаларды окуган мезгилде эксперименталык класстын окуучуларынын көпчүлүгүндө чыгармага карата сынчыл ой-жүгүртө ала билүү жөндөмдүүлүгүнүн жогору экендиги ошондой эле окуучулардын активдүүлүгү билинди. Ал эми контролдук класстын окуучуларында окулган чыгармалар боюнча өздөрүнүн жеке көз карашын жазууда кыйынчылыктар бар экендиги

байкалды. Эксперименталдык класстын окуучуларындай активдүүлүк эмес, пассивдүүлүк байкалды.

Көркөм чыгармадагы каармандардын образы жана тарбиячынын жеке үлгүсү менен катар китеп маалыматтын маанилүү каражаты болуп саналат. Билим берүү, илимий популярдуу, көркөм адабият мектеп окуучулары үчүн көөнөрбөс билимдин булагы. Демек, балдардын окуусуна туура жетекчилик кылуу мугалимге көптөгөн билим берүү маселелерин чечүүгө мүмкүндүк берет.

Окуучулардын адабий билимине кызыгуу менен аң-сезимдүү өсүшүнө жардам берүү максатында, адабият сабагынын программасынын негизинде согуш мезгилин сүрөттөгөн, ал жерде окуучуну мекенчилдикке тарбиялоонун милдеттерин ишке ашырууга жардам бере турган чыгармаларды тандап алдык.

Согуш тууралуу кайсы чыгармаларды окуу керек

№	Негизги темалар	Чыгарманын аталышы, автору
1	Аскердик милдет, эрдик	А.Өмүрканов «Чолпонбай». Ч.Айтматов «Саманчынын жолу» повести Майсалбектин каты Ж. Мавлянов «Жалгыз бутактуу арча» повести.
2	Аял жана согуш	Ч. Айтматов. Саманчынын жолу. К. Баялинов. Ажар повести.
3	Сүйүү жана согуш	Ч.Айтматов. «Жамийла», «Бетме-бет».
4	Аскердик жашоо	
5	Согуш жана балдар	Ч.Айтматов. Эрте келген турналар. А.Осмонов. «Неге кечигет», «Бүкөн». Ч.Айтматов. «Атадан калган туяк». Б.Жакиев. «Атанын тагдыры».
6	Согуштагы кайрымдуулук	Ч.Айтматов «Эрте келген турналар», «Саманчынын жолу»

Чыгарманы талдоонун үстүндө биз эпизодду көркөм чыгарманын бирдиги катары талдоо чеберчилигин калыптандырууга көңүл бурдук. Жеке күтүүчү тапшырмалар аркылуу (баатырдын, каармандын оюн жана иш-аракетин ээрчип), биз текстти психологиялык талдоого окуучуларды тарттык. Көркөм чыгарманын тексти менен иштөө, окуучуларга текстке ылайык берилген суроолорго жооп берүү иретинде жүргүзүлдү.

Көркөм чыгарма чыгармадагы каармандардын эмоционалдык тажрыйбасын окурмандын эмоциялык тажрыйбасынын бөлүгүнө айландырат. Баланын руханий дүйнөсүн байытуу идеалдарды түшүнүү жана баатырлардын сезимдерине боор ооруу, шериктештик жана тилектештик аркылуу болот.

Көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун эң татаал милдеттеринин бири - билимди, абстракттуу идеяларды инсандын ички, адеп-ахлактык ишенимине айландырууга жардам берет.

Балада мекенчилдик сезим эле болбостон, ал өз элине жана Мекенине татыктуу иштерди аткаруу үчүн, анда жалындуу ички максаттуулук керек. Бул сапаттын калыптанышына окуучунун идеал деп тандап алган иш-аракетинде, аны туураган, үлгү алган көркөм чыгармадагы каармандын жүрүм турумун өзүндө калыптандырууга аракеттениши керек. Анткени мекенчилдик иш-аракеттерде инсандын баардык адамгерчилик сапаттары ачылат.

Мындай иш-чаралардын мазмуну диссертациябыздын 2.2. бөлүмүндө деталдуу чагылдырылган. Педагогикалык эксперименталдык иштин жүрүшүндө аталган иш-чаралар окуучуларды көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо олуттуу мааниге ээ экендигин көрсөтүү ошону менен бирдикте алардын мүмкүнчүлүктөрү да чектелүү экендиги ырасталды.

Тажрыйба-практика ишинин натыйжасы кыргыз жазуучуларынын чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо үчүн мектептин бүтүндөй педагогикалык жамааты үй-бүлө жана ата-энелер коомчулугу менен тыгыз кызматташтыкта системалуу иш жүргүзүшүнө жараша болорун тастыктады. Окуучуларды көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо ишин жалгыз эле адабият сабактарынын алкагы менен чектеп коюуга болбойт.

Тескерисинче көркөм адабияттагы баалуулуктар бүтүндөй мектеп масштабындагы мекенчилдикке тарбиялоо ишин уюштуруунун олуттуу өбөлгөсү жана каражаты болуп келген. Ошондуктан окуучуларды көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо мектептин бардык баскычтарында үзгүлтүксүз жана бардык компоненттеринен орун алышы зарыл деген тыянакка келдик.

Эксперименталдык иштердин контекстинде окуучуларда мекенчилдиктин идеалын калыптандырууда көркөм чыгармалар өзгөчө мааниге ээ болоорун көрсөттү. Идеал балдардын мекенчилдик сапаттарын өнүктүрүү жана бекемдөөнүн ички өзөгү жана таяныч катары кызмат кылат. Азыркы илим тарабынан идеал инсан үчүн өзүн жана башкаларды баалоонун критерийи катары кызмат кылат. Ошондуктан көркөм адабият аркылуу окуучуда мекенчил инсандын идеалын калыптандыруу адабият сабагынын эң актуалдуу проблемаларынын бири катары карадык. Ошону менен бирге окуучуларды көркөм адабиятка кызыктыруу, аны өзүн өзү тарбиялоонун инструментине айландыруу ата-энелердин ишмердүүлүгүнөн көбүрөөк көз каранды деген ишенимге келдик. Бул багыттагы иштердин натыйжалуулугун арттыруу максатында көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун усул ыкмаларын ата-энелерге тааныштыруу боюнча иштердин ар кыл формалары иштелип чыгып, сунуш кылынды.

Калыптандыруучу экспериментте негизги метод катары каралып, алынган натыйжаны анализдөөдө, байкоо жана анализ жүргүзүү, салыштыруу, рейтинг, өзүн-өзү баалоо, иреттөө, пайыздык катышты аныктоо, маалыматты иштеп чыгуунун **математикалык, статистикалык** методдору жана башкалар колдонулду. Калыптандыруучу эксперимент анын аткарылышына карата коюлган бардык талаптарды эске алуу менен ишке ашырылды.

Изилдөөнүн үчүнчү этабында эксперименталдык маалыматтардын теориялык жалпылаштыруу иштери жүргүзүлдү. Көркөм чыгарма аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо моделинин эффективдүүлүгү далилденип, тема боюнча жыйынтыктоочу корутундулар жасалды жана изилдөөнүн

жыйынтыктары диссертация түрүндө түзүлдү. Бул этапта негизинен маалыматты иштеп чыгуунун математикалык жана статистикалык методдору, ошондой эле жалпылаштыруу, анализ, системалаштыруу ж.б.у.с. ыкмалар колдонулду. Ал маселелер кийинки параграфта өз алдынча чечмеленген.

3.2. Эксперименталдык иштердин натыйжалары.

Аталган параграфта төмөндөгү өз ара байланышкан милдеттер ишке ашты:

- кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоонун педагогикалык шарттар комплексин эксперимент маанисинде ишке киргизүү аркылуу сандык жана сапаттык өзгөрүүлөргө мүнөздөмө берүү;
- эксперимент учурунда алынган жыйынтыктарга сандык жана сапаттык анализ жүргүзүү, түшүндүрмө берүү жана чечмелөө;
- эксперименталдык изилдөөнүн жалпы теориялык жыйынтыктарын жана алардын негизинде илимий-практикалык сунуштарды иштеп чыгып, формулдоо.

Издөнүүчү эксперименттен алынган натыйжалардан улам, калыптандыруучу эксперимент 2015-2020-окуу жылдары Ноокат районунун А.Парпиев атындагы гимназиясында жана Т.Темиралиев атындагы орто мектебинин 6-9-класстарынын окуучуларынан экиден класс катышты. Эксперименталдык класстарда 78, контролдук класстардын курамында 84 окуучу болду. Айыл жериндеги мектептердин тандалып алынышы өзгөртүүгө багытталган шарттардын таасирин реалдуу өлчөп баалоо үчүн социалдык-экономикалык абалы, билим берүүгө түзүлгөн шарттардын жана өспүрүмдөрдү аларды окутуп тарбиялаган мугалимдерди курчап турган социалдык маданий чөйрөнүн бирдей болушу жөнүндөгү түшүнүктөрүбүзгө негизделди.

Калыптандыруучу эксперименттин башталышында бардык класстарда аныктоочу эксперимент учурунда алынган маалыматтар системалаштырылды. Эксперименталдык класстагы окуучулардын мекенчилдикке

тарбиялангандыгынын деңгээлдери башка изилдөөгө алынган класстардан олуттуу айырмаланган жок. Бул баштапкы маалымат калыптандыруучу эксперименттин жүрүшүндө киргизилген шарттарды ишке ашыруу учурунда топтордун өнүгүү динамикасын аныктоо жана баалоо үчүн зарыл болду.

Калыптандыруучу эксперименттин эффективдүүлүгү аныкталган критерийлердин негизинде бааланды.

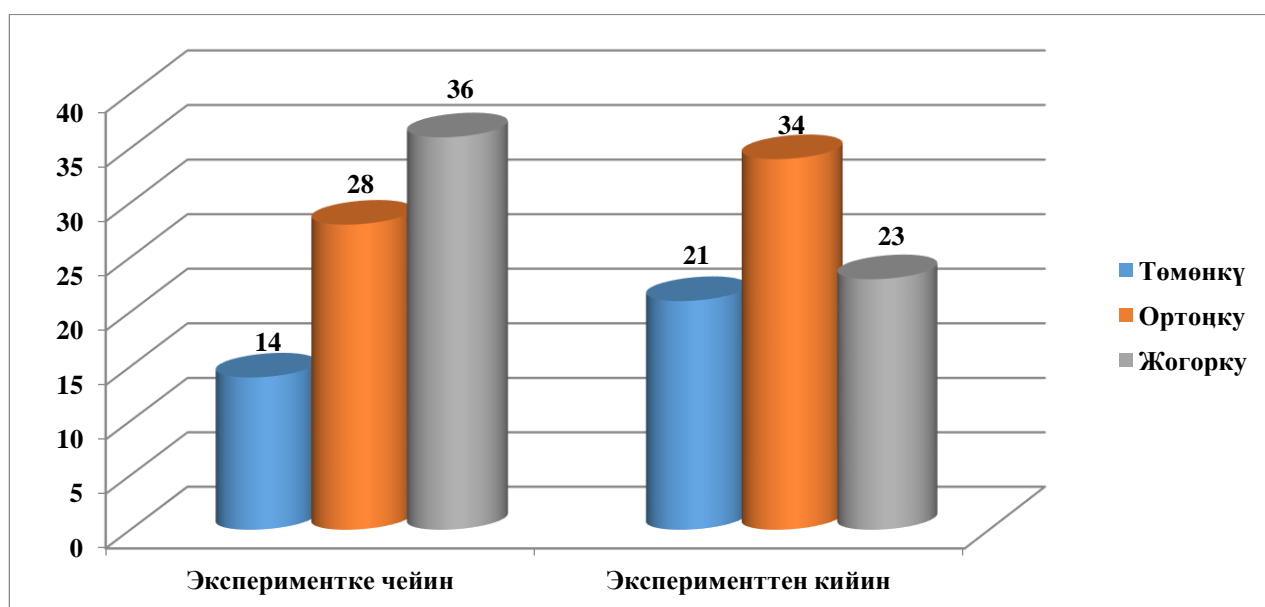
Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучулардын мекенчилдикке тарбиялангандыгынын 6-класста баштаган окуучулар 9-классты бүтүп жатканда «текшерүүчү кесинди» (срез) жасалды. Аныктоочу (констатациялык) жана калыптандыруучу тажрыйбалык эксперименталдык иште кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын деңгээлдери жалпыланган, статистикалык, сандык жыйынтыктары төмөнкү таблицада чагылдырылды.

3.2-таблица. – Окуучулардын кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын калыптаныш деңгээлдеринин көрсөткүчтөрү

№	Мекенчилдик ке тарбияланган- дыктарынын деңгээлдери	Экспериментке чейин				Эксперименттен кийин			
		Экспери- менттик топ		Контролдук топ		Экспери- менттик топ		Контролдук топ	
		Саны	% менен	Саны	% менен	Саны	% менен	Саны	% менен
1	Жогорку	14	17,9%	15	17,9%	21	26,9%	15	17,9%
2	Ортоңку	28	35,9 %	29	34,5%	34	43,6%	32	38,1%
3	Төмөнкү	36	46,2%	40	47,6%	23	29,5%	37	44%
Жалпы саны:		78	100%	84	100%	78	100%	84	100%

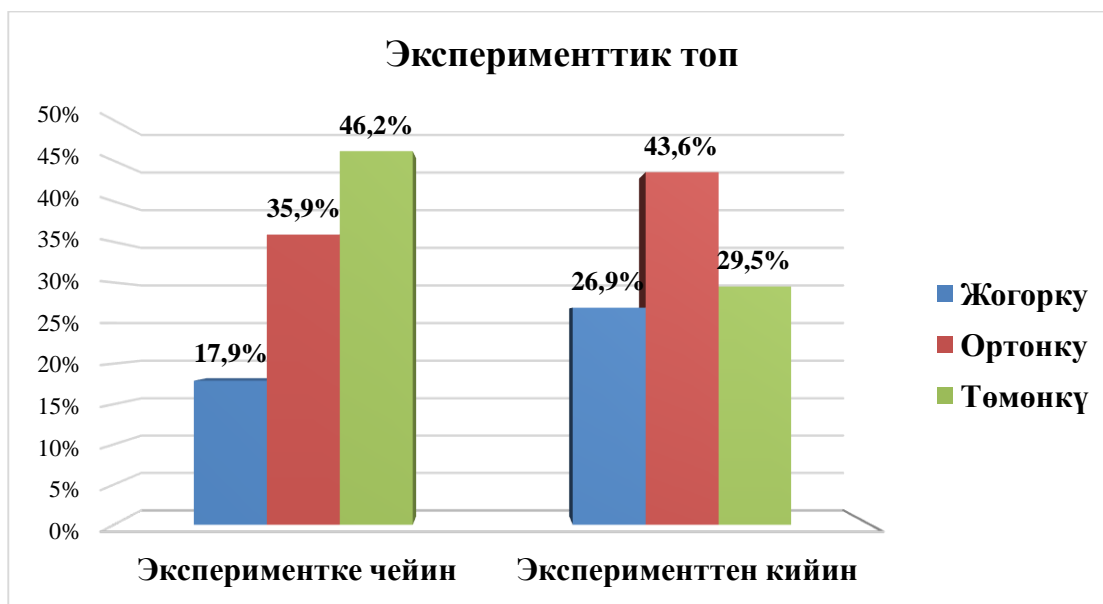
Таблицада көрүнүп тургандай эксперименттик тажрыйба иштеринин жыйынтыктарын сандык жана сапаттык талдоо этабында эксперименттик жана контролдук топто мекенчилдикке тарбиялангандыктын калыптаныш деңгээли бирдей, ал эми калыптандыруучу этабында эксперименттик топтун мекенчилдикке тарбиялангандык деңгээли контролдук топтун деңгээлинен жогору болду деген жыйынтыкка келебиз. Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо боюнча айкындалган шарттарды ишке киргизүү эксперименттик иште эффективдүү натыйжа бергендигин көрсөтүп турат.

Диаграмма 3.1. Окуучулардын кыргыз акын-жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын калыптаныш деңгээлдеринин көрсөткүчтөрү.

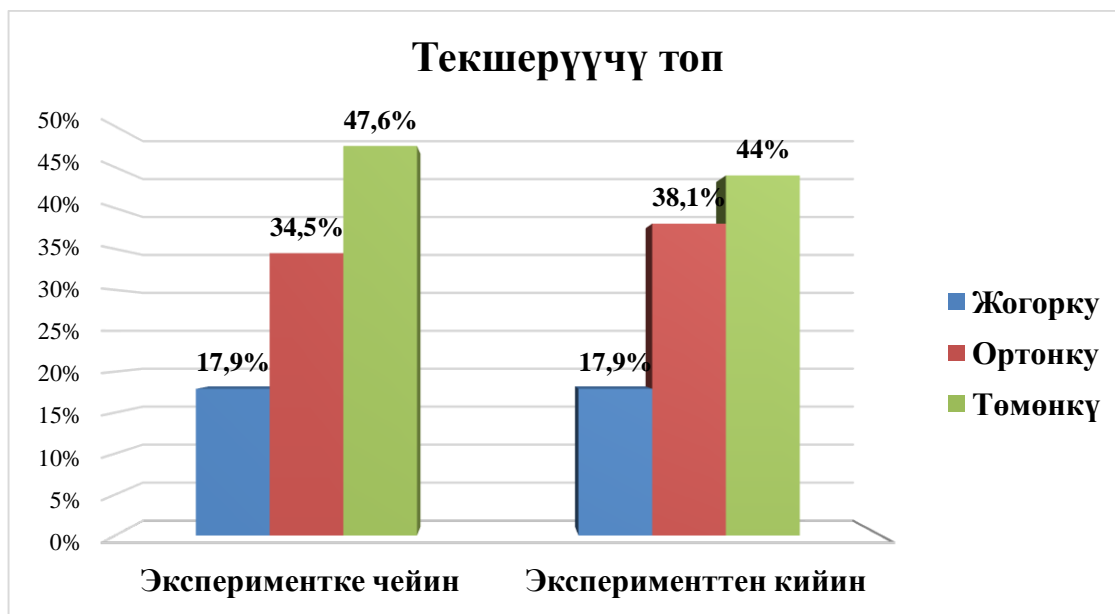

Диаграмма 3.2. Окуучулардын кыргыз акын-жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын калыптаныш деңгээлдеринин көрсөткүчтөрү (эксперименттик топ)

Диаграмма 3.3. Окуучулардын кыргыз акын-жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыгынын калыптаныш деңгээлдеринин көрсөткүчтөрү (текшерүүчү топ).

Эксперименталдык иштерди жүргүзгөнгө чейин эксперименталдык жана текшерүүчү топтордо окуучулардын көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыктарынын деңгээлдери олуттуу айырмаланбайт. Экспериментке чейин эксперименталдык топто окуучулардын мекенчилдикке

тарбиялангандыктарынын деңгээлинин көрсөткүчтөрү төмөнкү 46,2%, ортоңку 35,9%, жогорку 17,9%ды, ал эми текшерүүчү топто төмөнкү 47,6%, ортоңку 34,5%, жогорку 17,9%ды түздү. Эксперименталдык топто эксперименталдык моделди ишке киргизгенден кийин, окуучулардын көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялангандыктарынын деңгээлдеринин мүнөздөмөсү төмөнкүдөй болду: төмөнкү 29,5%, ортоңку 43,6%, жогорку 26,9%. Ошол эле убакта бул көрсөткүчтөр текшерүүчү топто олуттуу өзгөрүүгө учураган жок.

Демек, тажрыйбалык эксперименталдык иштин жыйынтыктары сандык жана сапаттык талдоо байкоо этабында эксперименталдык жана текшерүүчү топтордо мекенчилдикке тарбиялангандыктын калыптаныш деңгээли бирдей, ал эми калыптандыруучу этабында эксперименталдык топтордун деңгээлдери текшерүүчү топтордун деңгээлдеринен жогору деген жыйынтыкка келебиз. Окуучуларды көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо айкындалган шарттарды ишке киргизүү эксперименталдык иште эффективдүү натыйжа бергендигин көрсөтүп турат.

Эксперименталдык иштердин соңунда окуучулар тарабынан аларды мекенчилдикке тарбиялоого багытталган иш-чаралардын таасирдүүлүгүн баалоо иштерин өткөрдүк. Бул ишке эксперименталдык топтун жогорку деңгээл ичиндеги окуучулар гана катышышты. Окуучулар айрыкча көркөм чыгармалардын ичинде купуя сабак катары катылып катардагы окурман кабарсыз калып жаткан баалуулуктардын мугалимдер тарабынан жүрөккө жеткидей таасирдүү ачыктап беришин жогору баалашты. Бул жөнүндө Ноокат районунун А.Парпиев атындагы гимназиясынын 7-классынын окуучусу Алтынбек мындай дейт: “Чыгарманы өз алдынча окуу менен мугалимдин ар бир деталын ачыктап айтып бергенинин ортосунда өтө чоң айырма бар экен. Мугалим айрыкча Майсалбектин фронттон жазган катын көркөм окуп бергенде бир жагынан көзгө жаш алдык, бир жагынан өзүбүздүн мекен алдындагы парзыбызга жүрөктөн акыл жүгүртүүгө түрткү алдык. Адамдын барар багытын аныктоого жардам берген чыгармалар - чыныгы турмуштук сабактар болуп

калды”. Окуучунун бул алган таасирин жүрөктөн жүрөккө берилген тарбия деп айтпай коюуга болбойт. Убагында ушул маселе тууралуу улуу жазуучу жана педагог Л.Н. Толстой да мындай деп жазган эле: "Тарбиялоо – бул биз кимди тарбиялап жатсак, ошолордун жүрөгүнө таасир көргөзүү. Жүрөккө таасир берүү акыл-эсти, жан дүйнөнү толук бийлеп алгандай мыкты үлгү аркылуу гана ишке ашат. Эгер тарбиялоочу өзү кем акыл болсо, тарбия берүүнү мен кыйын эле деп эсептебестен, дегеле мүмкүн да эмес деп ойлойм" [178, 37-б]. Ошол эле мектептин 6-классынын окуучусу Айназик көркөм чыгармалардагы каармандардын мекенге, туулган жердин табиятына, элдик салттарга байланыштуу маселелерди талкуулоо катарыбызда жүргөн балдардын “Кимдин кимдигин таануу” үчүн өтө чоң өбөлгө болду. Чыгармадагы каармандын мекенге карата мамилесин баалоо аркылуу биз да өзүбүздүн туткан багытыбызды туура аныктоого мүмкүнчүлүк алдык”. «...Азыр мен өз Мекенине жана өз маданиятына таандык болуу сезими курулай сөз эместигин, ал улуттук адабияттын таасирсиз болушу күмөн нерсе. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларын жаңы ыкмалар менен окутуу бизге ар түрдүү мезгилде жашоо кечирүү аркылуу бүгүнкү биздин бейпил турмушубузду камсыз кылган адамдар менен ичтен пикир алышып, диалог курууга мүмкүнчүлүк берди” (Алима). Мен “Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы Ала-Тоо темасы” деген темада долбоордун үстүндө иштеп жатып ата-мекенди көркөм чыгармаларсыз таануу мүмкүн эмес экендигине ынандым. Тилекке каршы, мекенди таанытууга, сүйдүрүүгө дараметтүү көркөм чыгармалардын өзүнчө жыйнак китебин табуу кыйын. Мындай ишти жасаса болооруна жана андай эмгек баары үчүн пайдалуу болооруна мен долбоордун үстүндө иштеп жатып ынандым.”

Айрым окуучулар мектептин масштабында өткөрүлгөн адабий сахналаштырган кечелер таасирдүү болоорун белгилешип минтип жазат: “Мектепте мекен жөнүндө өтүлгөн адабий кечелердин ар бири менин сезимиме терең из калтырды. Ар бири көркөм чыгармалардын мекенчил каармандары

менен жолугушуу катары майрам сыяктуу иш чара. Тилекке каршы мындай иш жылына эң көп дегенде үч эле жолу болгондугу өкүндүрөт”. (Бекболот)

Калыптандыруучу эксперименттин алкагында ата -энелер менен кызматташтык иш-чаралары да таасирдүү болгондугун көрүүгө болот. Буга байланыштуу көпчүлүк окуучулар ата-энелердин көркөм адабиятка кызыгышы балдардын интеллектуалдык жактан өнүгүшүнүн эң зарыл шарты деп белгилешкен. Окуучулар ата-энелер менен орток окуган ар бир чыгарманын каармандарынын инсандык мекенчилдик өрнөктөрү өтө чоң таасир калтыргандыктарын баса белгилешкен.

Белгилей кетүүчү жагдай, окуучуларды калыптандыруучу эксперимент алкагында өткөрүлгөн бир да иш чара кайдыгер калтырган эмес. Демек, көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо алардын баарынын өз өзүнчө таасирдүү орду бар.

Изилдөө процесси кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо азыркы педагогикалык теория жана практика үчүн актуалдуу маселе экендигин көрсөттү. Ошону менен бирге эң башкысы мектептин окуу-тарбия процессинде аны калыптандыруунун зарыл жана жетиштүү шарттарын айкындап, сунуш кылууга мүмкүнчүлүк берди.

Алар төмөнкүлөр:

1. Көркөм адабиятты жаш муундарды тарбиялоонун булагы жана каражаты катары кароо жөнүндөгү илимий ойлорду өнүктүрүүнү педагогикалык теория жана практиканын актуалдуу милдеттеринин бири катары кароо. Окутуу-тарбиялоо процессинде адабияттын башка функцияларын эске алуу менен бирге анын балдардын атуулдук жоопкерчилик, милдеттүүлүк, абийир-ыймандуулук касиеттерин ойготуучулук, болочок багытын, басчу жолун, карманып-тутунчу жашоо принциптерин аныктоочулук вазийпасын көңүл борборунда тутуу зарыл. Азыркы шартта адабият сабактарын окуучунун чыныгы атуул, адам болуу жолундагы орчундуу маселелердин түйүнүн издөө багытындагы талкууларды уюштурууга жол ачкан мүмкүнчүлүктөрдүн мейкиндиги

катары кароо зарыл.

2. Көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо төмөнкүдөй бири-бири менен туташ биримдиктеги жарандык-мекенчилдик, аскердик - мекенчилдик, социалдык-мекенчилдик, баатырдык-мекенчилдик, адеп-ахлактык мекенчилдик, экологиялык-мекенчилдик, руханий-мекенчилдик, элдик-мекенчилдик, тарыхый-мекенчилдик тарбия, маданий мекенчилдик тарбия сыяктуу принциптерге негиздеп ишке ашыруу.

3. Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо процесси алгач окуучулардын инсанынын өзүнүн активдүү катышуусунда мекенге карата атуулдук позициясын, өрнөктүү жүрүм-турумун өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү, инсандын дөөлөттөр дүйнөсүндө өзүн өзү аныктоосуна багытталган окутуу - тарбиялоонун активдүү методдорун ишке киргизүү. Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо алардын жүрүм турум ишмердүүлүгүн имитациялоого жана туш келген маселелердин татаал жообун табууга багыттаган активдүү окутуу - тарбиялоо методдору олуттуу мааниге ээ.

4. Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо класстан жана мектептен тышкары иштердин бардык формаларынын мазмунунда орун алышына жетишүү. Окуучулар сабакта өздөштүргөн билгичтик жана көндүмдөрүн сабактан тышкары мезгилде улантуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу зарыл. Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоодо мектеп менен үй-бүлөнүн ишмердигин жалпы бир нукка багыттоо үчүн бардык тараптардын педагогикалык компетенттүүлүгүн жогорулатуу. Иштелип чыккан системаны реалдуу окуу процессине киргизүү аларды эксперттик талкуулардан өткөрүү, натыйжалуулугун этап-этап боюнча диагностикалоо, айрым кем-өксүктөрүн дамамат корректировкалап турууну талап этет.

Алынган натыйжалар коюлган изилдөөнүн милдеттерин тастыктады. Айкындалган педагогикалык модел көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо деңгээлин жогорулатарын далилдеди. Демек, изилдөө максатына жетти деп эсептейбиз.

ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча теориялык жоболорду текшерүү үчүн эксперименталдык тажрыйба иштери өткөрүлдү.

Констатациялоочу эксперименттин натыйжалары көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча педагогикалык талаптар менен алардын реалдуу деңгээлдеринин ортосунда олуттуу ажырым бар экендигин көрсөттү.

Изилдөөнүн материалдары көркөм чыгармалар аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча педагогикалык практикада орун алган типтүү кемчиликтерди жалпылап белгилөөгө мүмкүнчүлүк берди.

Аныктоочу эксперименттин натыйжалары калыптандыруучу этаптын каражаттарын иштеп чыгууга негиз болуучу эмпирикалык материалдарды берди. Эксперименттин жүрүшү биз тарабынан негизделген шарттардын б.а. мугалимдердин көркөм адабиятка таасирдүү тарбия каражаты позициясы жана ага шайкеш компетенттүүлүгү; адабият сабактарында окутуу жана тарбиялоо методдорунун өз ара айкалышын камсыз кылуу; көркөм адабият аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо иштерин мектептин окуу-тарбиялык процесстин бардык компоненттеринде орун берүү сыяктуу иш-чаралардын таасирдүүлүгүн тастыктады. Алардын негизинде гипотезалык педагогикалык модел текшерүүдөн өткөрүлүп натыйжалуулугу тастыкталды.

Окуучуларды кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо боюнча айкындалган моделди ишке киргизүү эксперименттик иште эффективдүү натыйжа бергендигин көрсөтүп турат.

Изилдөө процесси кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо азыркы педагогикалык теория жана практика үчүн актуалдуу маселе экендигин көрсөттү. Ошону менен бирге эң башкысы мектептин окуу-тарбия процессинде аны калыптандыруунун зарыл жана жетиштүү шарттарын айкындап, сунуш кылууга мүмкүнчүлүк берди.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөө кыргыз акын- жазуучуларынын чыгармаларынын мекенчилдикке тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтүү жана аларды азыркы таалим-тарбия процессинде колдонууну илимий-теориялык жактан негиздөөгө арналган.

Изилдөө психологиялык-педагогикалык, этнопедагогикалык адабияттарды жана практикалык тажрыйбаларды кеңири колдонуу менен төмөндөгүдөй милдеттерди чечүүгө мүмкүнчүлүк берди:

1. Мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоого байланыштуу илимий теориялык адабияттарды үйрөнүүнүн натыйжалары бул чөйрөдө таасирдүүлүгү жалпы адамзаттын анын ичинде кыргыздардын тарыхый педагогикалык тажрыйбалары аркылуу тастыкталган таяныч каражаттардын бири көркөм адабий чыгармалар экендигин көрсөттү. Көркөм чыгарма чындыкты образдар аркылуу көз алдыга келтирүүнүн нукура чыгармачыл эвристикалык формасы катары тарбия процесси тууралуу билимдердин чегин кеңейтет. Көркөм чыгармаларда тарбия маселелери табигый турмуш менен туташ биримдикте чагылдырылгандыктан белгилүү өлчөмдө “турмуш сабагынын” өзү катары кабылданаары айкындалды. Көркөм адабият балдарды мекен жана мекенчилдиктин идеалдары менен эмоционалдык сезим туйгуларын жандандырып өздөрүнүн мекен алдындагы атуулдук парзына, социалдык ролуна карата рефлексиясын жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги тастыкталды.

2. Жалпысынан кыргыз тилдүү орто мектептердин адабият сабагынын окуу программаларында орун алган көркөм чыгармалардын мекенчилдикке тарбиялоо потенциалын талдоо алардын төмөндөгүдөй шарттуу **айырмачылыктарын** бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди: жазуучу, акындар тарбынан элдик эпостордун негизинде жазылган чыгармалардагы мекенчилдикке тарбиялоонун салттык баалуулуктары; кыргыз эл ырчылары менен профессионал акындар поэзиясындагы, эл жерди сагынуу, элчилдикке, мекенчилдикке тарбиялоо мотивдери; кыргыз акын–жазуучуларынын прозалык чыгармаларындагы каармандардын мекенчилдик сапаттарынын үлгүлөрү. Көркөм чыгармалар окуучуларга элдүүлүк, мекенчилдиктин нукура үлгүсүн туйдуруп, турмуштук татаал кырдаалдарда өзүнүн туткан позициясына, жүрүм турумуна атуулдук парз жана жоопкерчиликтердин бийик үлгүлөрүнүн негизинде рефлексия жасоого түрткү берүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ экендиги айкындалды.
3. “Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо” дегенибиз жазуучулардын чыгармаларындагы мазмунундагы нравалык-этикалык, эстетикалык дөөлөттөрдү өздөштүрүү аркылуу балдарда эл жерди коргоо, эне тил, элдик каада-салттарды өнүктүрүүгө, моралдык–психологиялык жактан жеткилең инсандык касиеттерди тарбиялоо процессин түшүнөбүз. Анын реалдуу педагогикалык процесстеги **модел**и инсандын көз караштык дөөлөттүк, когнитивдик (таанымдык), жүрүм-турумдук сапаттарынын тутуму, көрсөткүчтөрү аларды жүзөгө ашыруунун принциптери, методдору таризинде айкындалды. Кыргыз акын–жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо иши мугалимдердин көркөм адабиятка таасирдүү тарбия каражаты позициясы жана ага шайкеш компетенттүүлүгү; адабият сабактарында окутуу жана тарбиялоо методдорунун өз ара айкалышын камсыз кылуу; көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо иштерин мектептин окуу-тарбиялык процесстин бардык компоненттеринде

орун берүү сыяктуу педагогикалык шарттарды камсыз кылуудан көз карандылыгы тастыкталды.

4. Эксперименталдык тажрыйба иштеринде кыргыз акын–жазуучуларынын чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо процессинде мугалимдин, көркөм сөз чеберлеринин, окуучулардын көркөм окуусу, интерпретация, этикалык аңгемелешүү, талкуу, диспут, рефлексия; окулган чыгарма боюнча иллюстрациялап сүрөт тартуу; концептуалдык карта, кластер ыкмалары; чыгарманын текстин талдоо; өрнөк окуяны талдоо (Case study) долбоор; драма сыяктуу методдор таасирдүү болоору аныкталды.

Эксперименталдык–тажрыйба иштеринин натыйжалары сунушталган педагогикалык шарттардын илимий-практикалык негиздүүлүгүн тастыктады. Аныктоочу этаптагы көрсөткүчтөр менен калыптандыруучу этаптагы көрсөткүчтөрдү салыштырганыбызда эксперименттик группадагы окуучулардын мекенчилдикке тарбиялангандыктарынын көрсөткүчтөрүнүн жогорку деңгээли 9% ке, орто деңгээл 7,7% ке өссө, төмөнкү деңгээли 16,7% ке кыскарган. Бул көрсөткүчтөр диссертацияда иштелип чыккан шарттардын таасирдүүлүгүн тастыктайт жана аларды массалык тажрыйбага жайылтууга болооруна негиз берет.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөбүздүн натыйжалары кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча төмөндөгүдөй *илимий-практикалык сунуштарды* тариздөөгө мүмкүнчүлүк берди:

- бүтүндөй педагогикалык процессте көркөм чыгармалар таалим-тарбия кубулуштарын таануунун булагы жана ишке ашыруунун каражаты катары каралышы абзел;
- жалпы билим берүүчү орто мектептердин адабият сабагы боюнча окуу программаларын жана окуу китептерин долбоорлоодо көркөм адабий чыгармаларды тандап алууда эстетикалык критерийлер менен бирдикте

- тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн да жетекчиликке алуу;
- изилдөө процесси кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун эксперименталдык текшерүүдөн өткөн педагогикалык моделдин шарттарын жана методдорун массалык практикада чыгармачылык менен колдонууну сунуштайбыз;
  - мектеп окуучуларына ата мекенди таанууга жана мекенчилдикке шыктандыруучу көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүлөрүн хрестоматиялык жыйнак катары жарыялоо зарыл;
  - мектептин адабият мугалимдерин гана эмес, бүтүндөй педагогдорду көркөм адабият аркылуу балдарды жетик атуул катары тарбиялоо боюнча компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган иш чараларды практикалоо;

Бул диссертациялык иштин мазмунунда бардык маселелер чечилди деп айтууга болбойт. Көркөм чыгармалар аркылуу балдардын өзүн өзү тарбиялоо процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрү жана ыкмалары атайын өз алдынча изилдөөнүн предмети катары каралышы зарыл.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдыкадырова, М.Б. Эл акындарынын чыгармаларын окутуу [Текст]: монография / М. Абдыкадырова. – Бишкек: Олимп, 2015. – 159 б.
2. Абдыкеримова, А.Э. Лингвистикалык поэтика [Текст] / А.Э. Абдыкеримова. – Каракол, 2008. – 205 б.
3. Абдымомунова, Г.А. «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо [Текст]: пед. илим. канд. ... дис: 13.00.01 / Г.А. Абдымомунова. – Бишкек, 2009. – 159 б.
4. Абдырасулова, Э.К. Ч. Айтматовдун чыгармаларын 5-7-класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / Э.К. Абдырасулова. – Бишкек, 2007. – 157 б.
5. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Абрамзон. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1999. – 895 б.
6. Абрамович, Г.Л. Введение в литературоведение [Текст] / Г. Л. Абрамович. – М.: Просвещение, 1975. – 352 с.
7. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Ж.Шериев, А. Муратов. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 119 б.
8. Айдарова, М.Д. Башталгыч класстардын болочок мугалиминин кесиптик-инсандык сапаттарын калыптандыруунун педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / М.Д. Айдарова. – Бишкек, 2012. – 25 б.
9. Айзерман, А.С. Уроки литературы сегодня [Текст] / А.С. Айзерман – М.: Просвещение, 1974. – 45 с.
10. Айтматов, Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы [Текст]: 2-т. / Ч. Айтматов. / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Шам, 1999.
11. Айтматов, Ч. Собрание сочинений в 3-х т. Рассказы. Очерки. Публицистика [Текст] / Ч. Айтматов. – М.: Молодая гвардия, 1984.

12. Айтматов, Ч. Саманчынын жолу [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Басма, 2011. – 79 б.
13. Айтматов, Ч. Бизди ойготкон китептер [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек, 1976. – 229 б.
14. Акматалиев, А. Баба салты, эне адеби: элдик салт [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Баласагын, 1993. – 220 б.
15. Акматов, К. Роль произведений Ч. Айтматова в воспитании детей [Текст] / К. Акматов // Научный мир Казахстана. – 2010. – №4 (32). – С. 192-195.
16. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст]: 1-бөлүк / А. Алимбеков. – Бишкек, 1997. – 32 б.
17. Алимбеков, А. Тарбиянын максатын айкындоонун тарыхый негиздери жана азыркы проблемалары. [Текст] / А. Алимбеков // «Окутуу тарбиялоонун орчундуу көйгөйлөрү» аттуу илимий конференциянын материалдары. – Жалал-Абад, 2012. – 44-48-бб.
18. Алимбеков, А. Тил жана адабият сабактары этнопедагогикалык билимдердин булагы катары [Текст] / А. Алимбеков // Эл агартуу. – Бишкек, 2007. – №1-2. – 32-б.
19. Алимбеков, А. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөм педагогикалык концепциясы [Текст] / А. Алимбеков // Социалдык билимдер. – 2011. – №22. – 134-141-бб.
20. Алимбеков, А. Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018.
21. Алымов, Б. Кыргыз адабияты [Текст]: орто мектептин 7-кл. үчүн хрестоматия окуу китеби / Б. Алымов, А. Муратов. – Бишкек, 2007. – 400 б.
22. Алымов, Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-жж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру ... дисс. автореф. / Б. Алымов. – Бишкек, 1994. – 65 б.
23. Амонашвили, Ш.А. Единство цели [Текст]: пособие для учителя / Ш.А. Амонашвили – М.: Просвещение, 1987.

24. Амфилохиева, М.В. Уроки литературы и сценарии литературно-музыкальных композиции [Текст] / М.В. Амфилохиева. – М.: Каро, 2015. – 200 с.
25. Анализ художественного произведения / Под ред. М.Л. Семановой. – М., 1987. – 76 с.
26. Андреев, В.И. Педагогика [Текст] / В.И. Андреев. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. – 608 с.
27. Апышев, Б. Педагогика [Текст]: окуу китеби / Б. Апышев, Д. Бабаев, Т. Жоробеков. – Бишкек, 2002. – 432 б.
28. Аронов, А.А. Система мекенчил ического воспитания учащейся молодежи [Текст] / А.А. Аронов. – М., 2004.
29. Артыкбаев, К. Биздин адабият [Текст]: 5-класстар үчүн хрестоматия окуу китеби / К. Артыкбав, Б. Исаков. – Бишкек: Инсанат, 2012. – 320 б.
30. Асаналиев, К. Кыргыз адабияты [Текст]: орто мектептердин 10-классы үчүн окуу китеби / К. Асаналиев [ж.б.]. – Бишкек, 1996. – 187 б.
31. Асипова, Н.А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында таалим-тарбия маселелеринин чагылдырылышы [Текст] / Н.А. Асипова // Билим жана тарбия. – 2008. – №1. – 99-102-бб.
32. Ачык мектеп. Кыргыз тили жана адабияты предмети боюнча сабактардын фрагментинин модели (5-6-класстар). – Бишкек, 2007. – 55-138-бб.
33. Байгазиев, С. Атуул жана Ата Журт [Текст] / С. Байгазиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 212 б.
34. Байгазиев, С. Педагогикалык тажрыйба: изденүүлөр жана табылгалар [Текст] / С. Байгазиев, С. Рысбаев. – Бишкек: Мектеп, 1992.
35. Байсабаев, Б. Жогорку класстарда Чыңгыз Айтматовдун өмүрүн, чыгармачылыгын окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / Б. Байсабаев. – Бишкек, 2000. – 21 б.
36. Барт, Р. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. [Текст]: трактаты, статьи, эссе / Р. Барт. – М.: МГУ, 1987. – 552 с.

37. Батаканова, С. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий педагогикалык негиздери [Текст] / пед. илим. д-ру ... дис. / С. Батаканова. – Бишкек, 2011.
38. Бахтин, М.М. Полное собрание сочинений в 7-ми томах [Текст] / М.М. Бахтин. – М., 1996. – Т. 3. – 423 с.
39. Бекбоев, И. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы [Текст] / И. Бекбоев, А. Алимбеков. – Бишкек, 2011. – 191 б.
40. Бекбоев, И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И. Бекбоев. – Бишкек: Педагогика века, 2004.
41. Беделова, К.А. Мектептерде дидактикалык чыгармаларды жанрдык өзгөчөлүгүнө жараша окутуунун методикасы [Текст] / пед. илим. канд. ... дисс. автореф. / К.А. Беделова. – Бишкек, 2014.
42. Бектуров, Т.М. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу (10-11-кл) [Текст] / пед. илим. канд. ... дисс. / Т.М. Бектуров. – Бишкек, 2017. – 114 б.
43. Беленький, Г.И. Методическое руководство к учебнику-хрестоматии «Родная литература» для VIII класса [Текст] / Г.И. Беленький – М., 1978. – 31 с.
44. Беляев, А.В. Властелин мира [Текст] / А.В. Беляев. – М., 1926. – 204 с.
45. Берков, П.Н. Идея родины в «Манасе». В книге: «Манас» – героический эпос киргизского народа [Текст] / П.Н. Берков. – Фрунзе: Илим, 1969. – С. 40-44.
46. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В.П. Беспалько. – М., 1995. – 24 с.
47. Билинкис, Я.С. Русская классика и изучение литературы в школе [Текст] / Я.С. Билинкис. – М.: Просвещение, 1986.
48. Богданова, О.В. Методика преподавания литературы [Текст] / О.В. Богданова, С. Леонова, В. Чертова. – М., 1999. – 162 с.

49. Божович, Л.И. Вопросы формирования личности школьника в свете проблемы воспитания [Текст] / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1963. – №3. – С. 37-49.
50. Бондаревская, Е.В. Воспитание как возрождение человека культуры. Основные положения концепции воспитания в изменяющихся условиях [Текст] / Е.В. Бондаревская. – Ростов-на-Дону, 1993. – 23 с.
51. Борытко, Н.М. В пространстве воспитательной деятельности [Текст] / Н.М. Борытко. – Волгоград: Перемена, 2000. – 121 с.
52. Браже, Т.Г. Искусство анализа художественного произведения [Текст] / Т.Г. Браже. – Л., 1971. – 54 с.
53. Буторина, Т.С. Воспитание мекенчил изма средствами образования [Текст] / Т.С. Буторина, Н.П. Овчинникова. – СПб: Каро, 2004. – 224 с.
54. Валевский, А.Л. Основания биографики [Текст] / А.Л. Валевский. – Киев: Наукова думка, 1993.
55. Валеева, Р.А. Гуманистическое воспитание [Текст] / Р.А. Валеева – Казань, 1997. – 24 с.
56. Валиханов, Ч. Кыргызский эпос «Манас» [Текст] / Ч. Валиханов. – Алматы, 1956. – 643 с.
57. Васильцова, З.П. Мудрые заповеди народной педагогики [Текст] / З.П. Васильцова. – М.: Педагогика, 1983. – 157 с.
58. Вербицкий, А.А. Вуз как воспитательное пространство [Текст] / А.А. Вербицкий, В. Виноградов, А. Синюк // Высшее образование России. – 2000. – №2. – С. 37-42.
59. Вернадский, В.И. Научная мысль как планетное явление [Текст] / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1991.
60. Виноградов, В.И. О языках художественной литературы [Текст] / В.И. Виноградов. – М., 1959. – 245 с.
61. Волков, Г.Н. Письма о «Манасе» [Текст] / Г.Н. Волков // Литературный Кыргызстан. – 1971. – №1. – С. 275.

62. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст]: учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений / Г.Н. Волков. – М., 2000.
63. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 234 с.
64. Выготский, Л.С. Психология искусства [Текст] / Л.С. Выготский. – М., 1968.
65. Выршиков, А.Н. Стратегии научных исследований феномена мекенчил изм и мекенчил ическое воспитание молодежи [Текст] / А.Н. Выршиков, М.Б. Кусмарцев. – Волгоград, 2007. – 95 с.
66. Выршиков, А.Н. мекенчил ическое воспитание молодежи в современном российском обществе [Текст] / А.Н. Выршиков, Б.М. Кусмарцев. – Волгоград: Авторское перо, 2006. – 172 с.
67. Гадамер, Х.Г. Истина и метод [Текст] / Х.Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988.
68. Гачев, Г.Д. Жизнь художественного сознания [Текст]: очерки по истории образа / Г.Д. Гачев. – М., 1972. – 83 с.
69. Гачев, Г.Д. Содержательность художественных форм. Эпос. Лирика. Театр [Текст] / Г.Д. Гачев. – М., 2008.
70. Гегель, Г.Ф. Наука логики [Текст]: в 3 ч. / Г.Ф. Гегель. – М.: Юрайт, 2019. – Ч. 3. – 70 с.
71. Гизатуллин, Р.Ш. Нравственно- мекенчил ическое воспитание старшеклассников на героических традициях российского офицерства [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Р.Ш.Гизатуллин. – Казань, 2005.
72. Гиршман, М.М. Литературное произведение. Теория и практика анализа [Текст] / М.М. Гиршман. – М., 1991. – 50 с.
73. Глазунова, И.Н. мекенчил ическое воспитание старшеклассников в учебно-воспитательной деятельности [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / И.Н. Глазунова. – Липецк, 2002. – 27 с.
74. Голубков, В.В. Методика преподавания литературы [Текст] / В.В. Голубков. – М., 1962. – 74 с.

75. Горельцев, А.Г. Гражданско-мекенчил ическoe воспитание молодежи [Текст] / А.Г. Горельцев. – Мурманск: МГТУ, 2013. – 134 с.
76. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: в 4т. / В.И. Даль. – М.: Русский язык, 1989. – Т. 1.
77. Днепров, В. Литература и нравственный опыт человека [Текст] / В. Днепров. – М., 1970.
78. Дүйшеева, С. «Ак кеме» повестин окутуу [Текст] / С. Дүйшеева // Кырчын. – 2005. – №1-2. – 78-б.
79. Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы. – Бишкек, 2016. – 45 б.
80. Жапаралиева, Н.Ж. Т. Сыдыкбековдун чыгармаларын окутуу процессинде жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру ... дисс. / Н.Ж. Жапаралиева. – Бишкек, 2007. – 274 б.
81. Жигитов, С. Көркөм сөз маселелери [Текст] / С. Жигитов. – Фрунзе, 1982. – 34 б.
82. Жирмунский, В.М. Введение в изучение «Манаса» [Текст] / В.М. Жирмунский. – Фрунзе, 1948.
83. Жирмунский, В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика [Текст] / В.М. Жирмунский. – М.: Наука, 1997.
84. Загвязинский, В.И. Методология и методика дидактического исследования [Текст] / В.И. Загвязинский. – М.: Педагогика, 1982. – 160 с.
85. Загузов, Н.И. Технология подготовки и защиты кандидатской диссертации [Текст] / Н.И. Загузов. – М., 1998. – 114 с.
86. Зинченко, В.П. Психологические основы педагогики [Текст] / В.П. Зинченко, С.Ф. Горбов, Н.Д. Гордеева. – М.: Гардарики, 2002.
87. Зотов, Ю.Б. Организация современного урока [Текст] / Ю.Б. Зотов. – М., 1984. – 12 с.
88. Загвязинский, В.И. Методология педагогического исследования [Текст] / В.И. Загвязинский. – М., 2017. – 317 с.

89. Ибраева, М.Э. Жогорку класстарда романдарды окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. канд. ... дисс. / М.Э. Ибраева. – Бишкек, 2009. – 176 б.
90. Измайлов, А.Э. Народная педагогика. Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М., 1991.
91. Илим изилдөө усулдары. – Бишкек, 2020. – 158 б.
92. Иманалиев, К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К. Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 23 б.
93. Ионин, Г.Н. Взаимосвязь литературоведения и школьного изучения литературы [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Г.И. Ионин. – М., 1992. – 78 с.
94. Иптаров, С. Три священных символ-понятия в педагогической пансофии киргизов [Текст] / С. Иптаров // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Народная педагогика и современные проблемы воспитания». – Чебоксары, 1991. – Ч. 1. – С. 84-89.
95. Ирисов, П. Балдарга арналган элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүнөн [Текст] / П. Ирисов. – Фрунзе, 1972. – 120 б.
96. Исаков, Б. Манастын жети осуяты [Текст] / Б. Исаков. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 154 б.
97. Исамидинов, И.Ч. Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / И.Ч. Исамидинов. – Бишкек, 2005. – 295 б.
98. Ишекеев, Н.И. Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу [Текст] / Н.И. Ишекеев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 160 б.
99. Ишекеев, Н.И. Проблема анализа художественного произведения в методике изучения литературы [Текст] / Н.И. Ишекеев, С.Т. Батаканова // Известия вузов Кыргызстана, 2016. – С. 121-125.
100. Каган, М.С. Морфология искусства. Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств [Текст] / М.С. Каган. – Ленинград, 1972. – 250 с.

101. Каденова Ж.Т. «Манас» эпосунда бала Манастын инсан, мекенчил катары калыптанышында элдик тарбия салттарынын ролу [Текст]: пед. илим. канд. ... дис: 13.00.01 / Ж.Т. Каденова. – Бишкек, 2018. – 196 б.
102. Калдыбаева, А.Т. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы [Текст] / А.Т. Калдыбаева, М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова. – Бишкек, 2009. – 256 б.
103. Калдыбаева, А.Т. Этнопедагогика [Текст] / А.Т. Калдыбаева, Н.К. Дюшеева, С.Н. Пак. – Бишкек, 2011. – 169 с.
104. Касымбеков, Т. Эки томдук тандалган чыгармалар [Текст] / Т. Касымбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – Т. 2. – 672 б.
105. Кенжешев, К.Д. Жогорку класстарда 20-жылдардагы кыргыз профессионал жазма адабиятын окутуу [Текст]: пед. илим. канд. ... дисс. / К.Д. Кенжешев. – Бишкек, 2001. – 172 б.
106. Киргизско-русский словарь. – Бишкек: Шам, 2000. – 992 с.
107. Климова, Т.Е. Педагогический эксперимент [Текст]: учебное пособие / Т.Е. Климова. – Магнитогорск, 2004. – 44 с.
108. Ключевский, В.О. Большая советская энциклопедия [Текст]: в 30 т. / В.О. Ключевский. – М.: Советская энциклопедия, 1978.
109. Краевский, В.В. Методология педагогики: новый этап [Текст] / В.В. Краевский, Е.В. Бережнова. – М., 2006. – 394 с.
110. Краевский, В.В. Общие основы педагогики [Текст] / В.В. Краевский. – М., 2008. – 112 с.
111. Крупская, Н.К. О воспитании и обучении [Текст]: сборник избранных педагогических произведений / Н.К. Крупская. – М.: Учпедгиз, 1946. – 317 с.
112. Куделич, А.А. Формирование ценностных ориентаций нравственно-мекенчил ической направленности у детей старшего школьного возраста [Текст]: автореф. дис. ... пед. наук: 13.00.01 / А.А. Куделич. – Смоленск, 2008.

113. Кудряшев, Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы [Текст] / Н.И. Кудряшев. – М.: Просвещение, 1981. – 146 с.
114. Кузьмина, Н.В. Методы исследования педагогической деятельности [Текст] / Н.В. Кузьмина. – Ленинград, 1970. – 205 с.
115. Кулагин, П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения [Текст] / П.Г. Кулагин. – М.: Просвещение, 1981. – 55 с.
116. Култаева, Ү. Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы [Текст] / Ү. Култаева. – Бишкек, 2006. – 88 б.
117. Кутанова, Р.А. мекенчил ическое воспитание школьников на основе национальных ценностей в наследии кыргызской интеллигенции начала XXI века [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р.А. Кутанова. – Бишкек, 2010. – 20 с.
118. Кыдыралиев, К. Проблемы познания и воспитания в киргизских народных сказках [Текст] / К. Кыдыралиев. – Фрунзе, 1979. – 185 б.
- 119. Кыргыз адабиятынын программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-IX класстары үчүн. Бишкек, 2016.**
120. Кыргыз адабияты: XI класстар үчүн окуу китеби [Текст] / К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев. – Бишкек, 2000. – 334 б.
121. Кыргыз адабияты: V класстар үчүн окуу китеби [Текст] / К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев. – Бишкек, 2000. – 78 б.
122. Кыргыз адабияты 7-класс, 2012.
123. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана атуулдук мекенчилдикти калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндөгү» указы // Кут Билим, 2012, 27-январь.
124. Кыргызстандын өкмөтү тарабынан «Кыргыз Республикасындагы жарандык-мекенчилдик тарбия жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/97178>. 2014-жылдын 9-декабры №698

125. Ланин, Б.А. Методика преподавания литературы [Текст]: учебная хрестоматия-практикум / Б.А. Ланин. – М.: Эксмо, 2007. – 58 с.
126. Латышев, Ю.И. Размышления об уроке [Текст] / Ю.И. Латышев. – Ульяновск, 1999. – 72 с.
127. Левшин, Л.А. Когда слово воспитывает [Текст] / Л.А. Левшин. – М., 1970. – 162 с.
128. Леонтьев, А.Н. Некоторые проблемы психологии искусства [Текст]: избранные психологические произведения в 2-т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983.
129. Лихачев, Д.С. О филологии [Текст] / Д.С. Лихачев. – М., 1989.
130. Мавлянов, Ж. Жалгыз бутактуу арча [Текст] / Ж. Мавлянов. – Бишкек, 1966. – 328 б.
131. Маймин, Е.А. Теория и практика литературного анализа [Текст] / Е.А. Маймин, Э.В. Слина. – М., 1984. – 65 с.
132. Макаренко, А.С. Педагогическая поэма. Популярная литература [Текст] / А.С. Макаренко. – М., 1935. – 110 с.
133. Мамбетакунов, Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Бишкек, 2015. – 126 б.
134. Мамбеталиев, А. Мектептерде адабият сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун айрым маселелери [Текст] / А. Мамбеталиев. – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 50 б.
135. Мамбеталиев, А. Ч. Айтматовдун чыгармаларын мектепте окутуу [Текст] / А. Мамбеталиев. – Фрунзе: Мектеп, 1970. – 72 б.
136. Мендельштам, О. Сочинения [Текст]: в 2-х т. / О. Мендельштам. – М.: Художественная литература, 1990.
137. Маранцман, В.Г. Проблемное изучение литературного произведения в школе [Текст] / В.Г. Маранцман, Т.В. Чирковская. – М., 1977. – 22 с.
138. Матвеева, Е.И. Учим младшего школьника понимать текст [Текст] / Е.И. Матвеева. – М., 2005.

139. Меркин, Г.С. Проблема сотворчества на уроке и во внеклассной работе по литературе [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Г.С. Меркин. – М., 1995. – 56 с.
140. Мешков, А.Е. Гражданско-мекенчил ическое воспитание учащихся на традиционных ценностях отечественной культуры [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.Е. Мешков. – М., 2010. – 160 с.
141. Микрюков, В.Ю. Безопасность жизнедеятельности [Текст] / В.Ю. Микрюков. – М., 2010.
142. Момуналиев, С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру ... дис. / С. Момуналиев. – Бишкек, 2011. – 24 б.
143. Муратов, А.Ж. Ч. Айтматов жазуучу-этнопедагог [Текст] / А.Ж. Муратов. – Бишкек, 2006.
144. Муратов, А.Ж. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Ж. Муратов, Б. Байсабаев. – Бишкек: Айат, 2016. – 572 б.
145. Муратов, А.Ж. Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий-методикалык негиздери (Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында) [Текст]: пед. илим. д-ру ... дис. / А.Ж. Муратов. – Бишкек, 2010.
146. Мусанбетов, Т. Кыргызстандагы жалпы билим берүүчү орто мектептердин V-X класстарында А. Осмоновдун өмүрүн жана чыгармачылыгын үйрөтүү [Текст]: пед. илим канд. .. дис. Автореф. / Т. Мусанбетов. – Ташкент, 1990. – 19 б.
147. Немов, Р.С. Психология [Текст]: в 3 кн. Книга 3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2008. – 572 с.
148. Никифоров, О.И. Восприятие художественной литературы [Текст] / О.И. Никифоров. – М.: Книга, 1972. – 232 с.

149. Никольский, В.А. Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А. Никольский. – М., 1971. – 89 с.
150. Новиков, А.М. Методология научного исследования [Текст]: учебно-методическое пособие / А.М. Новиков. – М., 2010. – 275 с.
151. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 2006. – 944 с.
152. Ормонов, Т. Педагогические воззрения древних киргизов по эпосу «Манас» [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. Ормонов. – Казань, 1972. – 38 с.
153. Орхон-Енисей тексттери / Ред. С. Кудайбергенов. – Фрунзе, 1982. – 243 б.
154. Осипова, А.В. Нравственно-мекенчил ическое воспитание обучающихся современных высших военных учебных заведений на основе приоритетно-ориентированного подхода [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / А.В. Осипова. – Ростов-на-Дону, 2011.
155. Острогорский, А.Н. Образование и воспитание. Избранные педагогические сочинения [Текст] / А.Н. Острогорский. – М., 1936.
156. Оторбаев, Б. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / Б. Оторбаев. – Бишкек, 1996. – 22 б.
157. Палиевский, П.В. Литература и теория [Текст] / П.В. Палиевский. – М.: Советская Россия, 1979. – 490 с.
158. Пасичник, Е.А. Формирование мотивов учебной деятельности школьников в процессе изучения литературы [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Е.А. Пасичник. – Киев, 1990. – 48 с.
159. Паустовский, К.Г. Великий язык [Текст] / К.Г. Паустовский // Пионер. – 1950. №9. – С. 54.
160. Печенюк, М.А. мекенчил ическое воспитание учащихся подросткового возраста средствами музыки [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / М.А. Печенюк. – М., 1989. – 20 с.

161. Прошек, И.В. мекенчил ическое воспитание учащихся средствами региональных культурных ценностей [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / И.В. Прошек. – Нижний Новгород, 2008. – 21 с.
162. Рездин, З.Я. Методика преподавания литературы [Текст] / З.Я. Рездин. – М.: Просвещение, 1977. – 383 с.
163. Роботова, А.С. Художественно-образное познание педагогической деятельности средствами литературы [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / А.С. Роботова. – СПб., 1996. – 71 с.
164. Русско-киргизский словарь / Ред. К.К. Юдахин. – Бишкек: Шам, 2000. – 515 с.
165. Рыбникова, М.А. Очерки по методике литературного чтения [Текст] / М.А. Рыбникова. – М.: Учпедгиз, 1963.
166. Рысбаев, С. Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек, 1998. – 74 б.
167. Рысбаев, С. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо [Текст] / С. Рысбаев. – Кант, 1998. – 68 б.
168. Савзиханова, М.А. Межкультурный диалог как фактор интеграции мекенчил изма и гражданственности [Текст] / М.А. Савзиханова // Известия Дагестанского ГПУ. – 2012.
169. Садыбакасов, Ш. Ак боз ат: Драмалар, интермедиялар [Текст] / Ш. Садыбакасов. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 309 б.
170. Саипбаев, С.М. Идеи воспитания подрастающего поколения в киргизской народной педагогике (На материалах малых эпических форм киргизского фольклора) [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / С.М. Саипбаев. – Фрунзе, 1979. – 19 с.
171. Сарыпбеков, Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы [Текст] / Р. Сарыпбеков. – Фрунзе, 1987. – 55 б.
172. Семенов, А.Н. Комплекс учебников и учебных пособий и проблема интерпретации художественного текста в процессе изучения литературы в

- школе [Текст]: автореф. дис. ...д-ра пед. наук / А.Н. Семенов. – СПб., 1994. – 78 с.
173. Сенюк, Д.С. Духовно- мекенчил ическое воспитание старшеклассников в процессе туристско-краеведческой работы [Текст]: автореф. дис. ... пед. наук: 13.00.01 / Д.С. Сенюк. – М., 2002. – 134 с.
174. Сериков, В.В. Развитие личности в образовательном процессе [Текст] / В.В. Сериков. – М.: Логос, 2012. – 73 с.
175. Сиволобова, Н.А. Гражданско- мекенчил ическое воспитание учащихся наоснове русских культурно-исторических традиций [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н.А. Сиволобова. – М., 2003. – 23 б.
176. Снопко, Н.М. Психологические механизмы и педагогические основы мекенчил ического воспитания в системе профессионального образования [Текст]: дис. ...д-ра пед. наук / Н.М. Снопко. – М., 2007. – 42 с.
177. Соловьев, В.С. Полное собрание стихотворений: художественная литература [Текст] / В.С. Соловьев. – М.: Директ-медиа, 2015. – 378 с.
178. Стоюнин, В.Я. О преподавании русской литературы [Текст] / В.Я. Стоюнин. – СПб., 1998.
179. Страхов, И.В. Методика психологического анализа характеров в художественном произведении [Текст] / И.В. Страхов. – М., 1977.
180. Сухомлинский, В.А. О воспитании [Текст] / В.А.Сухомлинский. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 270 с.
181. Сухомлинский, В.А. Родительская педагогика [Текст]: избранные сочинения в 3-х т. / В.А. Сухомлинский. – М., 1981. – 79 с.
182. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А. Сухомлинский. – 3-е изд. – Киев: Радякська школа, 1973.
183. Таирова, К. Мектептин адабият окуу китептериндеги фольклордук чыгармалардын мекенчилдикке тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрү [Текст] / К. Таирова // Наука, Новые Технологии и Инновации Кыргызстана. – 2017. – №9. – 191-б.

184. Таирова, К. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо мотивдери [Текст] / К.Таирова // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Бишкек, 2017. – №1 (2). – 130-б.
185. Текин, Й. Туркия Республикасынын мектептеринде окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоонун тарыхы жана өнүгүш тенденциялары [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / Й. Текин. – Бишкек, 2015.
186. Тешебаев, М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар) [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / М. Тешебаев. – Бишкек, 2010. – 15 б.
187. Токтомушев, А. Какшаалдан кат [Текст]: поэма / А. Токтомушев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1937.
188. Толковый словарь русского языка / М. Терешина. – М.: Эксмо, 2015.
189. Толстой, Л.Н. Воспитание и образование [Текст]: собрание сочинений в 22-х т. / Л.Н. Толстой. – М.: Художественная литература, 1978.
190. Төлөгөн, К. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу [Текст] / К. Төлөгөн. – 5-бас. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 416 б.
191. Турдугулов, А. Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу [Текст] / А.Турдугулов. – Бишкек: Шам, 1996. – 55 б.
192. Уразова, Ж.Т. Элдик оозеки чыгармалардын сюжеттеринин негизинде жазылган драмалык чыгармаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / Ж.Т. Уразова. – Бишкек, 2000. – 21 б.
193. Ушинский, К.Д. Педагогические сочинения в шести томах [Текст] / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 1.
194. Ушинский, К.Д. Родное слово [Текст] / К.Д. Ушинский. – Новосибирск: Мангазея, 1997. – 417 с.
195. Ушинский, К.Д. Моя система воспитания. О нравственности [Текст] / К.Д. Ушинский. – М., 2018. – 240-256 с.

196. Үкүбаева, Л. Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү [Текст] / Л. Үкүбаева. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 160 б.
197. Үмөталиев Т. «Кубат» поэмасы. Гвардиянын саясий жетекчиси Кубат Жуматаев жөнүндө поэма [Текст] / Т. Үмөталиев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1953.
198. Флоренский, П.А. Анализ пространственности и времени в художественных изобразительных произведениях [Текст] / П.А. Флоренский. – М., 1993. – 361 с.
199. Циулина, М.В. мекенчил ическое воспитание школьников возможностями социообразовательной среды [Текст] / М.В. Циулина. – Челябинск, 2012. – 36 с.
200. Чернышевский, Н.Г. Характер человеческого знания [Текст] / Н.Г. Чернышевский. – М., 1855.
201. Чуковский, К. От двух до пяти [Текст] / К. Чуковский. – М., 1928.
202. Шаимкулов, О. Адабияттык окуу курсунда повесть жанрын окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / О. Шаимкулов. – Бишкек, 2004. – 48 б.
203. Шамова, Т.И. Воспитание сознательной дисциплины школьников в процессе обучения [Текст] / Т.И. Шамова. – М.: Педагогика, 1985. – 104 с.
204. Шериев, Ж. Көркөм текстти тереңдеп окуп үйрөнүү [Текст] / Ж. Шериев, З. Планова. – Фрунзе, 1989. – 74 б.
205. Шибанова, Г.Н. Управления образовательными системами [Текст] / Г.Н. Шибанова, Т.И. Шамова, Т.М. Давыденко. – М.: Академия, 2006.
206. Шилова, М.И. Учителю о воспитанности школьников [Текст] / М.И. Шилова. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
207. Шитикова, О.Н. Экологическое воспитание младших подростков в современной общеобразовательной школе [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Н. Шитикова. – Шадринск, 2002. – 162 с.
208. Штофф, В.А. Моделирование и философия [Текст] / В.А. Штофф. – М.: Наука, 1966. – 103 с.

209. Щуркова, Н.Е. Когда урок воспитывает [Текст] / Н.Е. Щуркова. – М., 2000. – 89 с.
210. Эшиев, Ж.А. Мектептерде поэмаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери (V-VII кл. мисалында) [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / Ж.А. Эшиев. – Бишкек, 2007.
211. Юдахин, К.Д. О киргизском термине «Акын» [Текст] / К.Д. Юдахин. – М., 1953. – 325 с.
212. Юнусалиев, Б.М. Манас – героический эпос кыргызского народа [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе, 1968.
213. Яковлев, Е.В. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов [Текст] / Е.В. Яковлев, Н.О. Яковлева. – Челябинск: РБИУ, 2010.
214. Яковлев, С.В. Воспитание ценностных оснований личности в условиях культурной среды, организованной педагогом [Текст] / С.В. Яковлев // Педагогическое образование и наука. – 2006. – №4. – С. 26.
215. <https://aimak.kg/chygarmachylyk/koldonmo/>